

Hamidulla Dadaboyev

O'ZBEK TERMINOLOGIYASI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Hamidulla Dadaboyev

O‘ZBEK TERMINOLOGIYASI

**YOSHLAR NASHRIYOT UYI
TOSHKENT – 2019**

UO•K 811.512.133'373.46

KBK 81.2O'zb-3

D-15

Dadaboyev, Hamidulla.

O'zbek Terminologiyasi: o'quv qo'llanma / Hamidulla Dadaboyev. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – 136 b.

Mazkur o'quv qo'llanma "O'zbek terminologiyasi" fanining mazmun-mohiyatini yoritish maqsadida tuzilgan bo'lib, u o'zbek tili terminlar tizimi, taraqqiyot bosqichlari va hozirgi takomillashish davridagi fonetik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlari haqidagi ma'lumotlarni o'zida jamlagan. Qo'llanma terminologiyaga oid adabiyotlar, lug'atlar va o'zbek adabiy tili rivojlanish dinamikasini o'zida mujassam etgan ilmiy, tarixiy va badiiy asarlarda qayd etilgan ashyoviy materiallar bazasida tuzilgan bo'lib, fanning asosiy masalalarini qamrab olgan.

O'quv qo'llanma matni O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining "Lotin alifbosiga asoslangan o'zbek tilidagi o'quv adabiyotlarini yaratish to'g'risida"gi 2004-yil 23-yanvar 20-sonli buyrug'iga asosan tayyorlandi.

O'quv qo'llanma talabalar, katta ilmiy xodim-izlanuvchilar va o'zbek tili terminologiyasi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

filologiya fanlari doktori,
professor Sh.Sirojiddinov

Taqrizchilar:

filologiya fanlari doktori,
professor A.Mamatov

filologiya fanlari doktori,
dotsent B.Abdushukurov

*O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
2019 yil 27dekabrdagi 1186-sonli buyrug'i bilan nashrga tavsiya qilingan.*

© HAMIDULLA DADABOYEV
© YOSHLAR NASHRIYOT UYI,
2020

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish" va "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonlari, O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"dan kelib chiqqan holda o'zbek terminologiyasi sohasining predmeti, maqsadi va vazifasini yoritish, fan doirasida o'rganiladigan bosh masalalarning mazmun-mundarijasini belgilash, talabalarda terminologiyaning maxsus ilmiy-texnikaviy ma'nolarni ifodalovchi termin yoki so'z birikmalari tizimi, uning muayyan adabiy til so'z boyligida albatta mavjudligi, leksikaning ajralmas bir qismi ekanligi, terminlar bilan leksika orasida farq borligi xususida bilim va ko'nikmalar hosil qilish, terminlar shakllanishida intralingvistik va ekstralingvistik omillarning roli, terminlarning struktur-grammatik qurilishi qatlamlari, hosil bo'lish yo'llari, terminlar tarkibidagi leksik-semantik jarayonlar, terminlarni tartibga solish, muvofiqlashtirish, terminologik tadqiqotlar, terminologik lug'atlar borasida ma'lumot berish muhim vazifalardan hisoblanadi.

Fanning maqsad va vazifalari. "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi Farmonda ta'kidlanganidek: "Eng avvalo, ona tilimizning qo'llanish doirasini kengaytirish, uning tarixiy ildizlarini chuqur o'rganish va ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish bugungi kunda o'ta dolzarb masalaga aylanmoqda. Bu haqda gapirganda, birinchi navbatda, fundamental fanlar, zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, sanoat, bank-moliya tizimi, yurisprudensiya, diplomatiya, harbiy ish va shu kabi o'ta muhim tarmoqlarda o'zbek tili o'zining haqiqiy o'rnini egallashiga erishish, shu maqsadda zamonaviy darsliklar, etimologik va qiyosiy lug'atlar yaratish, zarur atama va iboralar, tushuncha va kategoriyalarni ishlab chiqish oldimizda muhim vazifa bo'lib turganini qayd etish lozim". Mazkur vazifalardan kelib chiqqan holda fanni o'qitishning maqsadi terminologiya sohasining predmeti, obyekt-

ti va vazifalarini yoritish, fan doirasida o'rganiladigan asosiy masalalarning mazmun-mundarijasini belgilash, o'zbek terminologiyasining shakllanish va taraqqiyot bosqichlari, qadimgi turkiy til, eski turkiy til, eski o'zbek adabiy tili, hozirgi o'zbek adabiy tili va mustaqillik davri o'zbek tili terminologiyasining shakllanish va rivojlanishiga turtki bo'lgan ijtimoiy shart-sharoit va omillar, terminlar sistemasining taraqqiy etishida o'zbek tili qatori boshqa tillarning salmoqli o'rni, terminlarning yasallish qoliplari, terminologik izlanishlar, istiqlol yillari o'zbek terminologiyasida yuz bergan jarayonlar haqida ma'lumot berishdan iborat.

Fanni o'qitishda "O'zbek terminologiyasi" fanining vujudga kelishi va rivojlanishi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish va mustahkamlash, talabalar-da o'zbek terminologiyasi bo'yicha boshlang'ich bilim ko'nikmalarini hosil qilish, jamiyatda ro'y beradigan har qanday o'zgarishlarning terminologiyada yaqqol ifodasini topishi, o'zbek terminologiyasi sistemasining dastlab qadimgi turkiy til bitiklarida ko'zga tashlanishi, uning eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tilida miqdor va sifat jihatdan o'sib borishi, hozirgi o'zbek adabiy tilida tub o'zgarishlarga uchragani, uning sof turkiy (o'zbekcha) hamda o'zlashma qatlamlardan iboratligi, terminlarning struktur-grammatik qurilishi haqida bilim berish singari vazifalarni amalga oshirish nazarda tutiladi.

Ushbu qo'llanma terminologiya sohasida nafaqat respublika, balki chet el tilshunoslari tomonidan yaratilgan lug'atlar, monografiyalar, qo'llanmalar, yoqlangan dissertatsiyalar asosida tayyorlangan bo'lib, terminshunoslikka oid bilim, xususiyat va ko'nikmalarni egallashga qaratilgan. Mavzularni xronologik izchillik va tartib bilan joylashtirishda talabalarning malakasi hamda fikrlash qobiliyatlari e'tiborga olingan.

Qo'llanmada berilgan savol va topshiriqlar, testlar mavzularni interfaol metodlar hamda innovatsion texnologiyalar yordamida mustahkamlash uchun mo'ljallangan.

Birinchi mavzu: Termin va terminologiya

Reja:

1. Termin va terminologiya.
2. Termin va nomenklatura.
3. Termin soʻzining interpretatsiyasi.

Asosiy tushunchalar: *terminologiya, termin, notermin, terminologik leksika, terminologik maydon, umumadabiy til, terminlar sistemasi, fan tili, texnika terminlari, taʼrif, nomenklatura, nomenlar, ilmiy nomenlar, savdo-sotiq nomenlari, kodlash, indeksatsiya.*

Hozirgi oʻzbek adabiy tili qurilishida terminologiya alohida oʻrin va mavqega egaligi bilan ajralib turadi. Terminologiyaning til lugʻat tarkibidagi roli haqida ikki dunyoqarash mavjud. Birinchi gʻoyaga koʻra, terminologiya adabiy til leksikasining mustaqil qatlami tarzida eʼtirof etiladi, ikkinchi taʼlimotga muvofiq u adabiy til soʻz boyligi tarkibidan ajratiladi, “alohida turuvchi” obyekt tarzida baholanadi va nutqning turlari (sheva, jargon, jonli soʻzlashuv)ga tenglashtiriladi.

V.P.Danilenkoning taʼkidlashicha, terminologiya deganda umumadabiy tilning mustaqil funksional turi, yaʼni anʼanaviy fan tili (fan, ilm yoki texnika tili) nazarda tutiladi (Danilenko, 1977; 8). Fan tili umumadabiy tilning funksional sistemalaridan biri sifatida jonli soʻzlashuv tili va badiiy adabiyot tili tushunchalari bilan bir qatorda turadi.

Fan tili millatning umumadabiy tili asosida shakllanadi va rivojlanadi. Shu bois fan, ilm tili poydevorini umumadabiy tilning leksikasi, soʻz yasashi va grammatikasi tashkil qiladi.

X. Xyuellning qayd etishiga koʻra, terminologiya muayyan fanga oid terminlar yoki texnika sohasida qoʻllanadigan soʻzlar yigʻindisidir. Biz terminlar maʼnosini qayd etish orqali ular ifodalaydigan tushunchalarni ham qayd etamiz (Whewell, 1967).

Termin soʻzini turlicha tushunish mavjud. Chunonchi, mantiqshunoslar (logiklar) uchun termin-aniiq obyektga tegishli tavsif (yoki tavsiflar) yigʻindisini nazarda tutuvchi va unda tatbiq etiluvchi soʻz hisoblanadi. Har qanday tildagi istalgan soʻz termin boʻlishi mumkin.

Fan va texnikada termin sunʼiy oʻylab topilgan yoki tabiiy tildan olingan maxsus soʻz sanaladi. Bunday soʻzlarning qoʻllanish sohasi u yoki bu ilmiy maktab vakillari tomonidan aniqlashtiriladi yoxud chegaralanadi. Umumtil terminlaridan farqli oʻlaroq, ilm-fan, texnikaga xos terminlar iyerarxik birliklar sifatida terminologik sistemalarga birlashadi, ular oʻz maʼnolariga faqat ayni sistema ichida erishadi, bu sistemada ularga mantiqiy (tushunchaga oid) terminologik maydon mos keladi.

Fandagi har qanday rivojlanish, taraqqiyot ilmiy terminlarning yuzaga chiqishi yoki oydinlashishidan darak beradi.

Tamgʻalangan (markerlangan) va tamgʻalanmagan (markerlanmagan) birliklar nazariyasi mantiqiy (logik) boʻlinishning rivojlanish va takomillashishida yangi qadam sanaladi. XX asrning 30-yillarida ushbu masala bilan yaqindan shugʻullangan Praga lingvistik maktabi (PLM) aʼzolari (N.Trubetskoy, R.Yakobson) gʻoyalarining 60-yillarda matnga mashina (EHM) yordamida ishlov berish, yaʼni matnlarni kodlash va qaytakodlash, maʼlumotlarni mashina yordamida axtarish, matnni bir tildan boshqa bir tilga tarjima qilish singari jarayonlarda oʻta mahsuldor ekanligi isbotlandi. Tamgʻalanmagan birliklarning nol koʻrsatkichli, tamgʻalangan birliklarning esa tamgʻalanmagan birliklarga nisbatan qoʻshimcha maʼlumot tashishi jihatidan farqlanishi aniqlandi.

Termin va terminologik leksika tushunchalarini bir-biridan farqlash zarur.

Terminlarning qoʻllanish, tarqalish koʻlami muayyan terminologik sistema bilan cheklangan boʻlib, ular insonning faoliyati doirasidagi aniq uslubda harakat qiladi, voqelanadi.

Terminologik leksika oʻz tarkibiga tor mutaxassislik doirasidan omamaviy muloqot doirasiga koʻchgan noprofessional nutqiy kontekstda keng qoʻllanadigan soʻz va soʻz birikmalarini qamrab oladi.

Umumadabiy til doirasiga oʻtgan termin oʻz terminologiyasi, terminologik maydoni va sistemasidan yiroqlashadi, terminlik xarakteristikasidan ajralib qoladi.

Termin taʼrifi xususida ilmiy adabiyotlarda koʻpdan-koʻp mulohazalar bildirilgan. Deyarli barcha taʼriflarda termin maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchani ifodalovchi soʻz yoki soʻz birikmasi tarzida tavsiflanadi.

O.Vinokurning fikricha, termin - har doim aniq va ravshan. Terminlar sistemasi tili ongli shakllantiriladi. Zero, termin o'z-o'zidan, stixiyali tarzda paydo bo'lmaydi, balki zarurligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi.

A.Gerdning mulohazasiga ko'ra, termin ilm-fan taraqqiyotining muayyan bosqichida mavjud tushunchalarning asosiy xususiyatlarini aniq va to'raligicha aks ettiruvchi maxsus terminologik ma'noga ega tabiiy va sun'iy til birligi, ya'ni so'z yoki so'z birikmasidir (Gerd, 1991; 1-4). O.Axmanovanning ta'kidlashicha, terminologiya qaysidir fan o'z taraqqiyotining oliy darajasiga erishgandagina yuzaga chiqadi, ya'ni termin muayyan tushuncha aniq ilmiy ifoda kasb etgandan so'ng tan olinadi. Terminni notermindan farqlashning muhim vositasi uni ilmiy asosda ta'riflashning mumkin emasligidadir. V.G.Gak terminning ta'rifini berish qatori, uning mohiyatini ochadi va terminning biror bir til so'z boyligidagi o'rmini belgilaydi. U ilmiy ishlarda terminga lug'aviy birliklarning alohida turi tarzida qaralishiga e'tiroz bildiradi hamda termin-funksiya, leksik birliklar qo'llanishining bir qo'rinishi, degan g'oyani ilgari suradi (Gak, 1972; 68 -71).

V.P.Danilenkoning e'tirof etishicha, jamiyatda sodir bo'ladigan har qanday jarayonning in'ikosi dastavval terminologiyada o'z ifodasini topadi yoki muayyan terminlarning transformatsion o'zgarishi oqibatida voqela-nadi (Danilenko, 1971; 9).

D.Lotening ishlarida terminga alohida belgi sifatida emas, balki aniq sistemaning a'zosi shaklida qarash, munosabatda bo'lish zarurligi ta'kidlangan. Uning fikriga muvofiq mazmun planidagi sistemli munosabatlar terminlarning sistem xarakterga egaligini belgilaydi. Terminlarning terminlar sistemasidagi o'rni, mavqei muayyan tushunchaning tushunchalar sistemasidagi o'rni, mavqei bilan aniqlanadi.

Terminologiya turli-tuman maktab, ilmiy yo'nalish va aniq fikrlarga xos ketegorial apparatni ifodalovchi, terminlar sistemasiga birlashgan maxsus tushunchalar yig'indisi, majmui tarzida qaraladi (Lotte, 1961).

Hozirgi tilshunoslikda yangi terminlarning paydo bo'lishi, ularning hayotga tatbiq qilinishidagi to'siqlar, yasali sh prinsiplari va usullari xususida turfa g'oyalar, nuqtai nazarlar ko'zga tashlanadi.

Termin so'zi interpretatsiyasining substansional, funksional, dervativ, semantik va pragmatik prinsiplari e'tirof etilmoqda.

Substansional nuqtai nazar vakillariga ko'ra, termin maxsus so'z yoki so'z birikmasi bo'lib, boshqa nominativ birliklarga nisbatan birma'nolili-

gi, aniqligi, sistemliligi, kontekstdan xoliligi va emotsional jihatdan neytralligi bilan ajralib turadi.

Funksional nuqtai nazarga binoan terminlar maxsus soʻz emas, balki maxsus funksiyaga ega soʻzlardir; terminning oʻrni(rol)i ni istalgan soʻz bosishi, oʻynashi mumkin.

Derivatsion nuqtai nazar terminlarning yasallish jarayonlari bilan chambarchas bogʻlangan. Ushbu gʻoya tarafdorlarining fikricha, termin nafaqat oddiy soʻzning varianti, shuningdek, yangi, oʻziga xos spetsifik belgilarga ega maxsus yasalgan birlik sifatida ham tan olinadi. Yangi terminlarning yuzaga chiqish sabablari yangi realiyalarni ifodalash ehtiyoji bilan baholanadi.

Terminga muayyan talablar qoʻyiladi, ushbu jihat uni umumtil va lahja hamda shevalardagi oddiy soʻzlardan ajratib turadi.

Nomenklatura terminologiyaga nisbatan yangi kategoriya hisoblana-di. Har qanday soha nomenklaturasi shu sohaga oid barcha tur nomlarini oʻzida mujassam etadi. Ularning miqdori haddan ortiq darajaga yetganda, maxsus strukturani taqozo etadi. Masalan, hozirgi kunda 200 mingdan ortiq oʻsimlik turlarining har biriga alohida nom qoʻyishga urinish befoйда, buning imkoni ham yoʻq.

Insoniyatning tabiatni bilish, anglash bosqichlarini oʻzida aks ettiruvchi tabiiy fanlar nomenklaturasidan inson tomonidan kashf etiladigan, yaratiladigan(ishlab chiqarish nomenklaturasi) texnik nomenklatura, shuningdek, xaridorbop tovarlar bilan taʼminlash, ularni sotish maqsadida maxsus yuzaga chiqariladigan savdo-sotiq nomenklaturasini farqlash lozim boʻladi.

Garchi har uchala nomenklatura ham manfaatdor subyektlar tomonidan yaratilsa-da, biroq ular turli asos, turli maqsad va turli prinsiplar negizida voqelanadi.

Ilmiy bilish nomenlarining inson tomonidan yaratilgan ilmiy-texnikaviy nomenlardan farqi shundaki, ilmiy nomenlar tabiatda mavjud boʻlsa, ikkinchisi tabiatda mavjud emas) Kashfiyotchi tomonidan yaratilgan narsa-buyumlar uchun nom xalq tilidan olinmaydi (samolyot, vездexod, samokat kabi birliklar bundan mustasno). Ushbu kategoriyalar, yaʼni nomenlarni ifodalovchi soʻzlar oʻz yoki chet tillardagi leksemalarga tayanilib, sunʼiy ravishda yaratiladi, bunda harf va raqamlar indeksatsiyasi alohida taʼkidlanadi: “Moskvich-412”, “MAZ -5”, “Tu-144”, “Mig-29”, “Su-34”, “T-90” va sh.k.

Inson tomonidan yasaladigan narsa-buyum ham ishlab chiqarish, ham savdo-sotiqqa doir nomlarga ega bo'ladi. Masalan, Volga yengil avtomashinasi "GAZ-21", "GAZ-24", "GAZ-32" kabi ishlab chiqarish nomenlariga ega bo'lgan. Moskva shahridagi Lixachev nomli korxonada ishlab chiqarilgan yuk mashina (gruzovik) (tur nomi) "ZIL-130" ishlab chiqarish raqami bilan yuritilgan.

Ayrim hollarda davlatlararo ishlab chiqarilgan ayni mahsulot yoki tovar turli ma'no kasb etishi mumkin. Chunonchi, sobiq sho'rolar davlatida ishlab chiqarilgan "M-20" yengil avtomashina "Pobeda", Polshada esa "Varshava" nomlari bilan atalgan.

Nomenklatura va terminologiya o'rtasidagi prinsipial farqlardan biri – nomenlar, odatda, terminologik lug'atlarda qayd etilmaydi yoxud o'ta cheklangan miqdorda lug'atlardan o'rin oladi. Ma'lumki, rasmiy ilmiy nomenga ega atsetilsalitsil kislota dorisi tijoriy aspirin nomi bilan keng ommalashgan va sh.k.

Fan turli sohalarining rivojlanishi jarayonida ayrim nomenlar terminlar tizimiga o'tishi, sof leksik nominativ birliklardan mantiqiy (logik) axborot, ma'lumot elementi, ya'ni ilm-fan terminiga aylanishi mumkin.

Nomenklatura, garchi, tushunchaga aloqador bo'lsa-da, biroq u hisob-sizdir. Muayyan fan terminologiyasining esa miqdori, soni aniq, zotan, ular tushunchalar sistemasini og'zaki tarzda ifodalaydi.

Ma'lumki, terminologiyada polisemiya va sinonimiya hodisalarining mavjud bo'lishi ma'qullanmaydi. Biroq qator terminologik sistemalarda muayyan narsa-buyum yoki tushunchani ifodalashda ba'zan ikki yoki undan ortiq sinonim (dublet)lardan foydalanish ko'zga tashlanadi. Chunonchi, terminologiya masalalariga qaratilgan ayrim ishlarda termin-atama-istiloh so'zlaridan sinonimik uya tarzida foydalaniladi. Sir emaski, o'zbek tiliga davlat maqomi berilgandan keyin ba'zi subyektiv nuqtayi nazarlar natijasida *termin* o'rinda *atama* derivatini qo'llash faollashdi. Bir qaraganda, baynalmilal o'zlashmaga har jihatdan mos tushgan o'zso'zning qo'llanishi ma'quldek tuyuladi. Lekin *termin* o'zlashmasining ta'rifi bilan *atama* yasamasi qamrovini qiyoslash har ikki leksemani sinonim tarzda ishlatishning maqsadga muvofiq emasligini ko'rsatadi. O'z vaqtida A.Hojiyev *termin* so'zini *atama* yasamasi bilan almashtirishning noto'g'ri ekanligi, uning sabab va oqibatlari xususida jiddiy mulohaza yuritgan edi (Hojiyev, 1996; 22-25). Shularni hisobga olgan holda, *termin* o'zlashmasini ilm-fan, texnika sohaları yoki tarmoqlarida qo'llanuvchi so'z va so'z birikmalari, *atama* so'zi-

ni shartli ravishda qo'yilgan nomlar (nomenklatura, nomenlar), xususan, geografik obyektlar, joy nomlari (toponimlar), arabcha *istiloh* o'zlashmasini esa tarixiy terminologiya aspektidagi izlanishlar, tarixiy manbalar matnidagi tushunchalarga nisbatan ishlatish (Madvaliyev, 2017; 28-30) o'zini oqlaydi.

Xullas, terminlar umumadabiy so'zlardan tubdan farqlanuvchi leksik qatlamni o'zida mujassam etadi. Ushbu farq quyidagi asosiy xususiyatlarda aksini topadi: semiotik (terminlarda belgi va ifodalovchi o'zaro simmetrik munosabatga kirishadi); vazifaviy (terminlar nafaqat nomnativ, balki definitiv funksiyaga egaligi bilan ham xarakterlanadi); semantik (terminlar faqat maxsus tushunchalarni ifodalaydi, ularning har biri o'z ma'nosiga ko'ra unikaldir); tarqalish, ommalashish (faqat fan tiliga oid terminlar muayyan qismining umumadabiy tilga kirishi ularning boshqa sistemaga xosligiga to'sqinlik qilmaydi); shakllanish yo'llari va vositalari (terminologiyada umumadabiy til so'z yasalishi vositalarining harakati maxsuslashgan, standart, turg'un modellarni ishlab chiqishga bo'ysunadi) (Danilenko, 1977; 208).

Savol va topshiriqlar:

1. Terminologiyaning til lug'at boyligidagi o'rni qanday?
2. Terminga berilgan ta'riflarning mohiyati nimadan iborat?
3. Terminning nomenklaturadan qanday farqi bor?
4. Tamg'alangan va tamg'alanmagan til birliklari nazariyasi qaysi maktab vakillariga tegishli?
5. Terminologik leksika deganda nima nazarda tutiladi?
6. Ilmiy adabiyotda terminga berilgan ta'riflarni o'rganing.
7. Termin so'ziga oid talqinlarga diqqat qarating.
8. O'zbek tilshunosligi terminlari tarkibidagi o'zlashmalarni aniqlang.
9. Quyida "Qutadg'u bilig"dan keltirilgan matn asosida davlat boshqaruviga doir istilohlarni belgilashda aqliy hujum usulidan istifoda eting:

*Esizka siyosat yoritgu kerak
Bodun bulganuqin siyosat surar
Bu el tutruqi ham tubi bekligi
Eki ney turur asli yildiz koki
Birisi bodunqa toru-ol ulus
Birisi eratqa ulasa kumus
Toru birla boduni sevinsa turub
Kumus bulsa erat yarunsa korub.*

Test

1. Terminologiya nima asosida shakllanadi?
 - A) milliy til
 - B) umumadabiy til
 - S) elat tili
 - D) fan tili
2. Fan va texnikada termin qanday soʻz sanaladi?
 - A) sunʼiy yoki tabiiy tildan olingan maxsus soʻz
 - B) boshqa tillardan olingan maxsus soʻz
 - S) soʻz yasash orqali yuzaga kelgan maxsus soʻz
 - D) shevalardan olingan maxsus soʻz
3. Terminlar qay holatda terminlik tabiatidan ajralib qoladi?
 - A) umummiliy til doirasiga oʻtganda
 - B) arxaiklashganda
 - S) umumadabiy til doirasiga oʻtganda
 - D) umumadabiy til doirasidan chiqqanda
4. “Terminda muayyan tushuncha aniq ilmiy ifoda kasb etgandan soʻnggina tan olinadi” jumlasini kimga tegishli?
 - A) A. Gerd
 - B) V. Gak
 - S) O. Vinokur
 - D) O. Axmanova
5. Termin soʻzi talqinining nechta prinsiplari eʼtirof etilgan?
 - A) besh
 - B) olti
 - S) toʻrt
 - D) uch
6. Nomenklatura nimani oʻzida mujassam etadi?
 - A) sohaga oid jins nomlarini
 - B) sohaga oid tur nomlarini
 - S) sohaga oid tushunchalarni
 - D) sohaga oid belgilarni
7. Qaysi nomenlar tabiatda mavjud emas?
 - A) ilmiy -adabiy
 - B) ilmiy -falsafiy
 - S) ilmiy-texnikaviy
 - D) ilmiy-didaktik

8. Kim *termin* soʻzini *atama* soʻzi bilan almashtirishning xato ekanligini taʼkidlagan?

A) Gʻ. Abdurahmonov

B) O. Usmonov

S) Sh. Rahmatullayev

D) A. Hojiyev

9. *Istilohot* soʻzi Alisher Navoiyning qaysi asarida qoʻllangan?

A) “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”

B) “Tarixi muluki ajam”

S) “Majolis un-nafois”

D) “Tarixi anbiyo va hukamo”

Ikkinchi mavzu: O'zbek terminologiyasining shakllanish bosqichlari. O'zbek tili so'z boyligida sohaviy terminlar va ularning til xususiyatlari

Reja:

- 1.O'zbek terminologiyasi shakllanishining uch bosqichi.
- 2.O'zbek terminologiyasining ko'hna manbalarda aks etishi.
- 3.Soha terminologiyasining o'zbek tili lug'at fondidagi o'rni.

Asosiy tushunchalar: *o'zbek terminologiyasi sistemasi, termin, atama, istiloh, davrlashtirish, intralingvistik va ekstralingvistik omillar, mahalliy sulola, turkiy, sug'dcha, sanskritcha, xitoycha, forscha-tojikcha, arabcha, ruscha-baynalmilal qatlam, qo'llanish chastotasi, lug'atchilik, akkumulyator.*

Muayyan adabiy tilning so'z boyligi o'z tarkibida maxsus tushunchalarni ifodalovchi terminologik leksikani u yoki bu darajada qamrab olishi lingvistikada e'tirof etilgan voqelik hisoblanadi. O'zbek terminologiyasi tizimi ham bundan mustasno emas).

Umumiste'mol so'zlardan farqli ravishda doim maxsus tushunchalarni anglatish, ifodalash uchun xizmat qilishga yo'naltirilgan terminlar o'zbek adabiy tilining shakllanish va taraqqiy etish bosqichlari zaminida tarkib topdi va takomillashdi.

O'zbek adabiy tili leksikasi qonuniyatlari negizida shakllangan terminologik leksika tarixini qadimgi turkiy til (VII-X) terminologiyasi, eski turkiy til (XI-XIV) terminologiyasi, eski o'zbek adabiy tili (XV-XX asr boshi) terminologiyasi, sho'rolar davri o'zbek tili terminologiyasi va istiqlol davri o'zbek tili terminologiyasi tarzida davrlashtirish salkam o'n to'rt asrlik vaqt mobaynida terminologik leksika tizimida intralingvistik va ekstralingvistik omillar negizida sodir bo'lgan jarayonlarni anglab yetish imkonini beradi.

Hozirgi qardosh turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili leksik xazinasida muayyan darajada qo'llanishda davom etayotgan yoki bugun iste'moldan butunlay chiqib ketgan qadimgi turkiy tilga taalluqli leksik birliklar tarkibida terminologik leksika ham sezilarli o'rinni egallaganligi bilan xarakterlidir. Qadimgi turkiy til manbalarida qayd etilgan turfa soha terminologiyasi asosan sof turkiy tub va yasamalar hamda buddizm va moniyizm ta'sirida sug'd, sanskrit, xitoy tillaridan kirib kelgan o'zlashmalardan tashkil topgan edi. Jumladan, *barġu* "o'lja", *qarġu* "soqchi, dozor", *tamġa* "tug'ro", *kōrūġ* "ayg'oqchi", *elċi* "elchi; hukmdor, yurtboshi", *yolċi* "sardor", *cīġay* "yo'qsil, kambag'al", *qīšlaġ(q)* "qo'shinning qishki qarorgohi", *ayġuċi* "davlat maslahatchisi" singari asl turkcha, *ċerig/ċerik* "qo'shin, armiya", *sart* "tojir, savdogar" kabi sanskritcha, *xatun/qatun* "malika", *kent* "qishloq; shahar" singari sug'dcha, *qaġan* "hukmdor", *xan* "hokim", *teġin* "xonzoda, shahzoda", *yabġu* "xoqondan keyingi oliy lavozim egasi", *señün* "xitoy generali", *tarġan* "tarxon", *tutuġ* "tuman hokimi" kabi xitoycha, *šad* "Turk xoqonligida oliy lavozim", *šadapit* singari eroncha terminlar faol qo'llanishda bo'lganligini manbalar so'z boyligi yaqqol ko'rsatadi.

Ayni chog'da e'tirof etish joizki, sanskrit, eron, xitoy tillarida bitilgan asarlarning turkiy tilga qilingan tarjimalarida qayd etilgan ijtimoiy-siyosiy, harbiy, iqtisodiy, sotsial, hayvonot dunyosi-fauna, o'simlik dunyosi-flora, ilmi nujum-astronimiya va sh.k. sohalarga xos terminlar keyinchalik deyarli qo'llanmadi, turkiy tillar, chunonchi, o'zbek tili ularni qabul qilmadi.

Sakkizinchi asrdan e'tiboran arab tili, arab xati va islom mafkurasining Turonzaminda qaror topishi, bir qator mahalliy sulolalar (Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar)ning birin-ketin siyosat sahnasiga chiqishi singari obyektiv jarayonlar ostida o'zligini yo'qotmagan eski turkiy til(XI-XIV)da terminologik leksika ko'lamining bir qadar kengayganini kuzatish mumkin. Eski turkiy til terminologiyasi mavjud lisoniy qonun-qoidalar doirasida shakllandi va rivojlandi. Uning qadimgi turkiy til davriga nisbatan yanada taraqqiy etishida jonli so'zlashuv tili, turfa sheva materiallari qatori, so'z yasash andozalari – modellari asosida yuzaga chiqqan istilohlar muhim ahamiyat kasb etadi. Qadimgi turkiy tildan farqli o'laroq eski turkiy tilda sanskrit, sug'd, xitoy tiliga oid o'zlashmalarning ishlatilish sur'ati pasaydi, aksincha, arabcha va forscha-tojikcha o'zlashmalarning qo'llanish chastotasi va ko'lamini ancha kengaydi. Biroq eski turkiy til terminologiyasining o'zag-

ini asl turkiy qatlam tashkil qilishda davom edi. *Alim* “qarz, kredit”, *berim* “to’lov, qarzni qaytarish”, *beglig* “beklik”, *bitig’i* “mirza, munshiy, kotib”, *yatgaq* “tungi soqchi”, *yariša* “ko’rshapalak”, *yargu* “ajrim”, *yargu’i* “qozi, sudya”, *qaliq* “havo”, *obuz* “qattiq yer”, *tirgās* “ko’lmak suv” kabi turkcha, *rabat* “karvonsaroy”, *malik* “hukmdor”, *siyosat* “siyosat”, *amil* “ish yurituvchi”, *tib* “meditsina, tibbiyot”, *nujum* “astrologiya”, *handasa* “geometriya” singari arabcha, *laskar* “qo’shin”, *mayfurush* “may ichuvchi; may sotuvchi” singari forscha-tojikcha, *daruga* “qal’a, qo’rg’on komendanti”, *murān* “daryo”, *nūkār/nāvkar* “navkar, askar” kabi mo’g’ulcha terminlar bu davr terminologik tizimida nisbatan keng ko’lamda ishlatilgan.

Eski o’zbek adabiy tili terminologiyasining takomillashuvida, uning yanada yuqoriroq bosqichga ko’tarilishida tilning ichki qonuniyatlari qatori tashqi ta’sir, ya’ni ekstralingvistik omillarning roli salmoqli bo’lgan. O’zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy, uning Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy, Yaqiniy singari salafлари, Bobur, Muhammad Solih, Ogahiy, Munis kabi izdoshlari tomonidan ta’lif etilgan badiiy, tarixiy, ilmiy asralar leksik boyligi tahlilidan kelib chiqqan holda aytish joizki, o’zbek tili ichki imkoniyatlaridan keng foydalanilgan tarzda termin yaratish bu davr uchun ancha sermahsul usul hisoblangan. Ona tiliga millatning bosh ko’zgusi tarzida munosabatda bo’lish zaruriyatining Alisher Navoiy tomonidan ziyolilar, olimlar, shoir-u yozuvchilar oldida kun tartibiga qat’iy va ro’yi rost qo’yilishi o’z ijobiy aksini terminlar tizimida ham topgan edi. Aniq fanlar qatori, ijtimoiy-gumanitar fan sohalarining shakllanib borish jarayoni ularga taalluqli maxsus tushunchalarni ifodalovchi terminlar yaratilish bilan baqamti kechdi. Bunda, birinchi galda, eski o’zbek adabiy tili, jonli so’zlashuv tili, lahja va shevalarda mavjud leksik birliklar terminlar safini kengaytirdi, o’zbek tilda so’z yasashda keng qo’llangan affiksalar yordamida katta miqdorda terminlar hosil qilindi. Arab, fors-tojik, mo’g’ul tillaridan o’zlashgan terminlar soni shiddat bilan oshib bordi. Chet tillardan kirib kelgan so’z yasovchi qo’shimchalar ham terminlar yasashda muhim o’rin egalladi. Xususan, harbiy qurol-yarog’, texnika bilan bog’liq *top* “zambarak”, *qazan* “og’ir to’p”, *tufan* “miltiq” kabi asl o’zbekcha terminlar bilan yonma-yon arabcha *ra’d* “yonib turgan neftni dushman tomon irg’ituvchi to’p”, *arrada* “paloqmon”, *manjaniq* “katapult”, forscha-tojikcha *zarbzān* “zambarak turi”, *farangiy* “Yevropa, Kichik Osiyoda quyilgan to’p”, *zanburak* “zambarak” kabi istilohlar jamiyat a’zolarining ma’lum qatlami tilidan o’rin oldi. Ijtimoiy-siyosiy terminologiyada ham muayan o’zgarishlar yuz berdi. Chunonchi, davlat boshqaruvida yan-

gidan-yangi rutba, lavozim va mansablarning joriy qilinishi natijasida *yasa-vulbaši*, *tabibbaši*, *qoşbegi*, *naqib*, *inaq*, *biy*, *divānbegi*, *toqsaba*, *parvānaci*, *muhassil*, *mirāb* singari istilohlar keng qoʻllanishga kirib keldi.

Har qanday tilning soʻz boyligi u tarixiy yoki zamonaviy tusda boʻlmasin, insonlar tomonidan tuziladigan rang-barang lugʻatlarda maʼlum darajada aksini topadi. Lugʻat til soʻz boyligini oʻzida saqlovchi akkumulyator vazifasini bajaradi. Bugun muayyan tilshunoslikning qay darajada rivojlangani, takomil topgani ayni tilda yaratilgan lugʻatlarning turi, miqdori va sifati bilan oʻlchanmoqda.

Oʻzbek lugʻatchiligi tarixi uzoq davrlarga borib taqaladi. Hozirga qadar yetib kelgan lugʻatlar ichida 1074-1075-yili atoqli lugʻatshunos Mahmud Koshgʻariy tomonidan tuzilgan “Turkiy soʻzlar devoni”, yaʼni “Devonu lugʻotit turk” ulkan ahamiyatga egaligi bilan xarakterlanadi. Zotan, arab millati vakillari uchun juda katta hududda istiqomat qiluvchi turkiy xalqlar til xususiyatlari, chunonchi, alifbosi, tovush qurilishi, lugʻat boyligi, soʻz turkumlari va gap qurilishi haqida maʼlumot berish uchun moʻljallangan mazkur asarning ilmiy ahamiyati shu kunga qadar dunyo olimlari qalamiga mansub 1800 atrofidagi ilmiy izlanishlarda eʼtirof etilgan. Arab lugʻatchiligi anʼanalari va qoidalari asosida tuzilgan bu lugʻatdan taxminan sakkiz minga yaqin soʻzlar, birikmalar, iboralar, maqol va matallar, xalq ogʻzaki ijodi namunalari joy olgan. “Devonu lugʻotit turk”, garchi, lugʻat deb nomlansa-da, biroq unda Qoraxoniylar davri eski turkiy tilning oʻziga xos xususiyatlari juda yuqori tahlil qilingan (Dadaboyev, 2017).

Shuni alohida taʼkidlash joizki, “Devon”dan oʻrin olgan leksik birliklar qatori, qoraxoniylar saltanatining ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy, harbiy, maishiy turmush tarzida mavjud tushunchalarni ifodalovchi istilohlar va leksik birliklar son jihatdan salmoqli hisoblanadi. Turfa soha istilohlari bilan yonma-yon onomastika, jumladan, atoqli otlar-antroponimlar, joy nomlari-toponimlar, geografik obyektlar nomi, gidronimlar, ekologiya, hayvonot (fauna) va oʻsimlik dunyosi(flora)ga oid talaygina leksemalar qiyomiga yetgan holda izohlangan.

Oʻzbek terminologiyasining qaror topishida XIV asrga oid arab tilida yozilgan grammatik (filologik) risolalarning sezilarli oʻrni borligi turkologiyada allaqachon eʼtirof etilgan. Turkiy tilning grammatikasi haqida bahs yurishishga yoʻnaltirilgan Abu Hayyon (vafoti 1344-yil)ning “Kitob ul-idrok li-lison ul-atrok”, M.T. Xoutsmaning fikricha, 1245-yilda Mamluklar davlati (1250-1517)da Halil bin Muhammad bin Yusuf al-

Ko'nyaviy tomonidan yaratilgan "Kitobi majmuai tarjumoni turki va ajami va mug'ali", muallifi noma'lum "Kitobi at-tuhfat uz-zakiya fi-l-lug'atit turkiya", Jamoluddin Turkiyning "Kitob bulg'at al-mushtaq fi-l-lug'atat-turk va-l-qifchaq", XVI asr boshida Qohirada ta'lif etilgan "Al-qavon-inu-l kulliya li-zabtil-lug'atit-turkiya" singari asarlarda turkiy tilning so'z boyligi, alaxusus, istilohlar tizimi ma'lum darajada ifodasini topgan. Mazkur davr asarlarida qayd etilgan turkiy til leksikasi, chunonchi, istilohlar sistemasini "Kitobi majmuai tarjumoni turki va ajami va mo'g'aliy"da keltirilgan quyidagi mavzuiy guruhlarining ajratilganini qayd etish bilan cheklanamiz: kishi nomlari – *Alaquš, Aqtay, Altuntaš, Baybars, Sonqur* va sh.k.; astroponim (kosmonim)lar : *Ülkär*; geografik nomlar: *Sam, Misr*; uy hayvonlari: *at, ôküz, qatir, boğa, aygır* va sh.k.; yirtqich hayvonlar: *aslan, sirtlan, bōri, tülkü* va sh.k.; qush va hashoratlar: *qartal* "burgut", *sarča* "chumchuq", *qaz* "g'oz", *qarlagāç* "qaldirg'och", *qarğa* va sh.k.; ekoterminalar: *topraq* "tuproq", *qayir* "shag'al", *yaban* "cho'l, yobon", *oy* "chuqurlik", *qol* "vodiy", harbiy asbob-anjomlar: *ya* "yoy, kamon", *kiriš* "yoy ipi", *sūnū* "nayza", *qalqan, çoqmar* va sh.k.; tibbiy terminlar: *yig/ig* "kasallik, illat", *ağri* "og'riq", *sökāl* "bemor, kasal", *isitmā* "harorat, isitma", *ôtlurmāk* "yo'tal" va sh.k.; musiqiy terminlar: *duduk* "musiqi asbobi", *tōmrū* "do'mbira", *yaqliq* "rubob", *sibizgu* "sivizg'a" va sh.k.

XIX asrning 70-yillaridan e'tiboran o'zbek terminologiyasi rus tili orqali G'arbiy Yevropa tillaridan o'zlashgan terminlar asosida rivojlanish bosqichiga qadam qo'ydi. Bu davrda rus tilining o'zbek tili leksikasi, xususan, terminologiyasi rivojiga ta'siri masalasi hozirgacha har tomonlama chuqur ilmiy tadqiqot obyektiga aylanmagan. Vaholanki, manbalarida qayd qilingan faktik materiallar o'zbek terminologiyasining zikr etilgan paytdagi taraqqiyotini bevosita ifodalagani bois muammoni ijobiy hal etishda o'ta qo'l kelishi aniq. O.Usmonov, Sh.Hamidovlar tomonidan 1981-yilda "Fan" nashriyotida e'lon qilingan "O'zbek tili leksikasi tarixidan materiallar (XIX asrning oxiri – XX asrning boshlari)" nomli asarda *atishma, atishuv* "otishma", *axtarish* "tintuv", *ariq* "kanal", *ashula oyuni* "konsert", *basma* "bosma, nashr etilgan", *bash vazir* "bosh vazir" kabi asl o'zbekcha istilohlar qatori, *barja* "yuk kema", *prizident* "prezident", *pratakol* "bayonnoma", *sayuz* "ittifoq", *iliktir* "elektir", *ikiskursiya* "sayohat", *fonograf, samavar, sod//sud* "sud" singari o'zlashmalar ham aksini topgan. Ashyoviy misollar o'zlashmalarning o'zlashtiruvchi o'zbek tili tovush tizimiga moslashtirilganidan dalolat beradi.

Sobiq shoʻrolar hukmronligi vaqtida oʻzbek tili terminologiyasi yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi haddan tashqari koʻp miqdordagi oʻzlashma terminlar hisobiga kengaydi. Soha terminologiyasi tizimining vujudga kelishida sof oʻzbekcha leksik birliklar bilan birga ruscha-baynalmilal terminlarning roli yuqori boʻldi. Bu jihat ayniqsa, tabiiy fanlarga xos terminologik sistemada yaqqol ifodasini topdi. Mustaqillik davri oʻzbek terminologiyasi globallashuv va internetga qadam qoʻyilgan XXI asrda har tomonlama takomillashuv jarayonini boshidan kechirmoqda. Hozirgi oʻzbek terminologiyasining shiddat bilan taraqqiy etishi til lugʻat tarkibining boyishi va takomillashuviga olib keldi.

Terminga xos belgilardan biri uning izohi va taʼrifiga oydinlik kiritish, terminning maʼnoviy qurshovida mavjud qoʻshimcha semalarni yuzaga chiqarish ilm-fan tilining rivojlanishida, oʻzga soha oid terminologik tizimlar tarkibida yaqqol seziladi. Bugungi oʻzbek terminologiyasining boyishida yuqorida zikr etilgan jihatlar hamon ustunlik qilmoqda. Oʻz qatlamning salmoqli oʻrni qatori, oʻzlashmalarning ham sezilarli mavqei saqlanib qolmoqda. Oʻzlashmalarning til terminologiyasi boyishidagi oʻrnini birgina internet terminlari misolida koʻrish mumkin. Olib borilgan izlanishlar oʻzbek tili internet terminologiyasining 54% ini oʻzlashmalar, chunonchi, rus tilidan oʻzlashgan internet terminlari 31%, ingliz tilidan aynan oʻzlashgan baynalmilal internet terminlari 23%ni tashkil etishini koʻrsatgan (Saidqodirova, 2018).

Xullas, oʻzbek terminologiyasi bir necha asrlik shakllanish va tarqqiy etish bosqichlarini bosib oʻtdi. Bu bosqichlarda oʻzbek terminologiyasi nafaqat oʻz ichki resurslari, shuningdek, qarindosh boʻlmagan tillar boyliklaridan oʻrni bilan foydalangan holda rivojlanish yoʻlida davom etdi.

Terminlarning shakllanish hamda yasaliş yoʻllari xususida soʻz ketganda quyidagi jihatlarni inobatga olish taqozo etiladi: oʻz milliy tilning tayyor leksik boyliklaridan unumli foydalanish; boshqa tillarning soʻz boyliklaridan oʻrni bilan istifoda etish (oʻzlashtirish); tayyor standart terminelementlar (oʻzbekcha va baynalmilal)ni qoʻllash; morfologik (affiksatsiya, abbreviatsiya), sintaktik (kompozitsiya) va semantik soʻz yasaliş vositalariga murojaat qilish.

Savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi turkiy til terminologiyasi qanday qatlamlardan tashkil topgan?
2. "Devonu lug'otit turk"da eski turkiy til terminologiyasi ifodasini topganmi?
3. "Kitobi at-tuhfat uz-zakiya fi-l-lug'atit turkiya"da qayd etilgan terminlarni izohlang.
4. "Kitobi majmuai tarjumoni turki va ajami va mug'aliy"da keltirilgan fitonimlarni guruhlashtiring.
5. Qadimgi turkiy til va eskiy turkiy tillarga xos terminlar tizimi xususida mulohaza yuriting.
6. Eski o'zbek adabiy tili terminologiyasi manbalarini aniqlang.
7. O'n to'qqizinchi asrning 70-yillaridan e'tiboran o'zbek terminologiyasida sodir bo'lgan o'zgarishlar xususida mulohaza yuriting.
8. Hozirgi o'zbek terminologiyasining holati borasida fikr bering.
9. Internet terminologiyasi haqida bahs yuriting.
11. Quyida Alisher Navoiyning "Muhokamat ul- lug'atayn" asaridan olingan matn parchasidagi istilohlar xususida mulohaza yuritishda germe-nevtik suhbat metodidan foydalaning:

Mansabda andaqki qorçī vā suvçī vā xīzānāçī vā kerāk-yarağçī vā çavgānçī vā nayzaçī vā şükrcī vā yurtçī vā şilançī vā axtaçī yosunluğ köptür.

Test

1. O'zbek terminologiyasi leksikasi shakllanishi necha davrni qamrab oladi?
 - A) besh
 - B) to'rt
 - S) uch
 - D) olti
2. Qaysi adabiy tilda sanskritcha o'zlashmalarni qo'llash sur'ati pas-aygan?
 - A) qadimgi turkiy til
 - B) eski turkiy til
 - S) eski o'zbek adabiy tili
 - D) chig'atoy adabiy tili
3. Daruga istilohi qaysi tildan o'zlashgan?
 - A) xitoy

- B) sug'd
 - S) mo'g'ul
 - D) fors-tojik
4. Ra'd istilohi ilk bor qaysi til manbalarida qo'llangan?
- A) qadimgi turkiy til
 - B) eski turkiy til
 - S) eski o'zbek adabiy tili
 - D) hozirgi o'zbek tili
5. Eski turkiy til ekoterminalari qayd etilgan manbani aniqlang.
- A) Qutadg'u bilig
 - B) Devonu lug'otit turk
 - S) Hibat ul-haqoyiq
 - D) O'g'uznoma
6. Lug'at aksariyat nimaga qiyos qilinadi?
- A) sandiq
 - B) omborxona
 - S) akkumulyator
 - D) barometr
7. "Tarjumon turki, ajami va mug'ali"da qanday lug'atning prinsiplari aksini topgan?
- A) izohli.
 - B) ideografik
 - S) ensiklopedik
 - D) etimologik
8. "O'zbek tili leksikasi tarixidan materiallar" asari qachon nashr qilingan? A) 1980
- B) 1981
 - S) 1982
 - D) 1983
9. O'zbek tili internet terminologiyasining necha foizi o'zlashmalar sanaladi?
- A) 52%
 - B) 53%
 - S) 54%
 - D) 55%

Uchinchi mavzu: O'zbek terminologiyasining leksik-genetik xususiyatlari

Reja:

1. O'zbek terminologiyasining shakllanish manbalari.

2. O'zbek terminologiyasi tizimida qadimgi qatlamning o'rni.

Asosiy tushunchalar: *kategoriya, tur, an'anaviy terminlar, termin-o'zlashmalar, so'z yasovchi qolip, terminologik leksika, noterminologik leksika, maxsus nom, umumilmiy, zoonim, fonetik o'zgarish, terminologik material, qardosh turkiy tillar, diplomatik terminologiya.*

O'zbek tilida hozirgi ilmiy-texnikaviy terminologiya o'z aksini keng qamrovda topgan.

O'zbek adabiy tili leksikasining ajralmas bo'lagi hisoblanmish terminologiya hozirgi o'zbek tilshunosligi fanining o'ta shahdam va dinamik tarzda taraqqiy etayotgan kategoriyalardan biri bo'lib, til lug'at boyligining muttasil o'sib hamda kengayib borishida tuganmas manba rolini bajaradi.

O'zbek tili ilmiy terminologiyasida terminlarning uch turi farqlanadi (Begmatov 1988; 140):

1) tarixiy-an'anaviy terminlar. Ushbu turga taalluqli leksemalar juda qadimdan termin vazifasida qo'llanib keladi va o'zbek terminologiyasining o'zagini tashkil qiladi. Masalan, *to'siq, yulduz, soliq, kirim, pul, oldi-sotti, so'roq, tomir* (tib. arteriya), *oqsillar* (tib. belok, belki), *isitma* (tib. lixoradka) singari ko'pgina terminlar shular sirasidandir;

2) terminologik tizimning boyishiga bois bo'lgan nisbatan yangi termin-o'zlashmalar: *skaner, sayt, karate, Internet aukcion, tomografiya, spektr, respirator, psixolingvistika, pragmatika, lingvokulturologiya, seme-ma, parodontoz, bakteriya, videotelefon, katapulta, radiolokator, tatami, pley-off, gravatizatsiya, spagetizatsiya, transgender, freym, geshtalt, konsept, disskurs, lemmatizatsiya* va sh.k.;

3) o'zbek tili so'z yasovchi qoliplari negizida hosil qilingan terminlarni ikki guruhga taqsimlash mumkin: a) ona tili materiallari negizida paydo bo'lgan terminlar: *bog'lovchi*, *to'ldiruvchi*, *kesim*, *tenglik*, *qayta saylov*, *to'lov*, *boshqaruv*, *bo'g'ilish* (tib. asfiksiya), *titrash* (tib. trepetaniya), *boshqarma*, *yasama* (til. derivat), *qo'nish*, *qurilma*, *ko'chish* (til. transpozitsiya), *suzg'ich*, *yutgich* (harb.), *ikkilamchi bozor*, *qo'shimcha qiymat solig'i*, *terma jamoa* va sh.k.; b) o'zlashmalar ishtirokida yuzaga kelgan terminlar: *raketaeltgich* (raketanosets), *avtomobilsozlik* (avtomobilostroyeniye), *raketasozlik* (raketostroyeniye), *eshelonlashtirish* (eshelonirovaniye), *shturmchi* (shturmovik), *shifrlash* (shifrovaniye), *fotohujjat* (fotodokument), *kompyuterlashtirish* (kompyuterizatsiya), *kateterlash* (kateterizatsiya), *bombaqidirgich* (bomboiskatel), *dzyudochi* (dzyudoist), *signalchi* (signalist; signalshik), *minalashtirish* (minirovaniye), *dislokatsiyalash* (dislokatsiya) va sh.k.

O'zbek terminologik leksikasining shakllanish manbasi ma'lum va mashhur qadimgi turkiy til (VII-X), eski turkiy til (XI-XIV) va eski o'zbek adabiy tili obidalariga borib taqaladi. Ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy (Dadabayev, 1991), harbiy (Dadabayev, 1990; 3-83), huquqiy (Tursunova, 2009), zoologik (Abdushukurov 1998), kitobat (Yuldashev, 2005) va boshqa terminologik leksikaning shakllanish va rivojlanish ibtidosi aynan mana shu yodgorliklardan boshlangan.

Matematika, geometriya, geodeziya, geografiya, tibbiyot, astronomiya kabi aniq fanlarning taraqqiyoti oqibatida maxsus nomlarni ifodalovchi xilma-xil terminologik tizimlar shakllana boshlagan.

Shubhasiz, o'zbek terminologiyasi ilmiy-texnikaviy inqilob davri deb nom olgan XX asrda ham miqdor, ham sifat tomondan jiddiy o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Bunday o'zgarishlar intralingvistik va ekstralingvistik omillar ta'siri ostida umum o'zbek adabiy tilida sodir bo'lgan jarayonlar yordamida aniqlanadi.

Mubolag'asiz ta'kidlash lozimki, o'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi (1989) hamda O'zbekiston Respublikasining Istiqlolni qo'lga kiritishi (1991) ilm-fan va texnika tilining keng qamrovli taraqqiyotini ta'minladi.

O'zbek tili terminologik leksikasining faollashish jarayoni respublikaning davlat qurilishi, iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy, madaniy va ma'naviy taraqqiyoti, shuningdek, ijtimoiy turmushning turfa jabhalariga doir talaraygina yangi hodisa va tushunchalarni ifodalash zaruriyati bilan cham-

barchas bog'liqdir. Shu sababli hozirgi paytda o'ta tezlik bilan boyib borayotgan qator terminologik tizimlarni yana ham takomillashtirish, yuqori bosqicha ko'tarish o'zbek terminologiyasi oldida turgan dolzarb, kechiktirib bo'lmaz masalalardan hisoblanadi.

Sir emaski, har qanday tilning lug'at tarkibi uch nisbatan mustaqil, ya'ni noterminologik (mustaqil ma'noli so'zlar va yordamchi so'zlar), umumilmiy (ilmiy soha vakillariga xos maxsus leksemalar) hamda terminologik (aniq terminologik tizimlarga oid maxsus leksemalar) qatlamdan tashkil topadi (Mol, 1973; 41; Danilenko, 1977; 27-20).

Boshqa tillarda kuzatilgani kabi o'zbek tili terminologik leksikasi asl o'zbekcha (turkcha), o'zlashma (sug'dcha, xitoycha, arabcha, forsha – tojikcha, mo'g'ulcha, ruscha-baynalmilal), sodda, oddiy, barcha tomonidan kunda ishlatiladigan va azaldan qo'llanishda bo'lgan umumadabiy til so'z yasash modellari hamda termin yasash qoliplari asosida shakllangan.

Shuni alohida urg'ulash kerakki, o'zbek tilining hozirgi soha terminologiyasi sistemasida nisbatan ancha keyin yuzaga chiqqan terminlar safida qadimgi turkiy til, eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tilida qayd etilgan leksik birliklarning mavjudligi muhim ahamiyatga molikdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy va sotsial-siyosiy jabhalarga doir hodisa va tushunchalarni ifodalovchi ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminologiya xalq kundalik hayotida sodir bo'luvchi turfa voqea va hodisalar bilan yaqindan bog'langan.

Davlatning siyosiy-ma'muriy qurilishi, tashqi siyosiy faoliyati, ijtimoiy tuzilishi va sinfiy tabaqalanishi, jamiyat a'zolariaro savdo-moliyaviy munosabatlar bilan mustahkam aloqaga ega ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminologiya tizimidagi leksik-semantik guruhlariga kiruvchi termin hamda termin-birikmalar o'zbek tili lug'at tarkibini to'ldirigan va boyitgan.

XI-XII asrlar, ya'ni Qoraxoniylar davriga oid qo'lyozma manbalar qarindosh turkiy tillar, chunonchi, o'zbek, uyg'ur, turkman, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va sh.k. tillar tarixi bilan bevosita bog'liq.

XI-XIV asrlarda Markaziy Osiyo, Dashti Qipchoq, Volgabo'yi, Qirim hamda mamluklar hukmronlik qilgan Misrning keng mintaqalarida turfa mazmun hamda rang-barang janrdagi turkiy yozma yodgorliklar yaratilgan va shuhrat topgan. Mazkur nodir yozma obidalarning tili ulkan hududa istiqomat qiluvchi turkiy xalq (o'zbek, turkman, qozoq, qirg'iz, tatar, turk, ozarbayjon va sh.k.)lar adabiy tilining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etganligi turkologiyada isbotini topgan.

Qoraxoniylar davlati, Jo'ji ulusining sharqiy qismi, ya'ni Xorazm, shuningdek, Chig'atoy ulusi adabiy tillari zaminida shakllangan, hozirgi o'zbek adabiy tilining o'tmishdoshi hisoblanmish eski o'zbek adabiy tili li-soniy xususiyatlari nuqtayi nazaridan XI-XIV asr turkiy yozma manbalari tiliga juda yaqinligi bilan xarakterlanadi. Kezi kelganda buyuk Alisher Navoiy, uning Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy, Yaqiniy singari salaf-lari, Husayniy, Bobur, Muhammad Solihga o'xshash zamondoshlari, Abulg'oziy Bahodurxon, Munis, Ogahiy kabi izdoshlari shakllantirgan va rivojlantirgan eski o'zbek adabiy tilining ba'zi turkologlar tomonidan chig'atoy tili bilan ayni bir xil, ikkinchi guruh olimlar tomonidan chig'atoy adabiy tilidan farqlanuvchi jonli xalq tili, uchinchi mutaxassislar tomonidan esa chig'atoy adabiy tilining varianti, deb qaralishini takroran ta'kidlamochimiz.

Biz tomondan o'z vaqtida eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tilida qo'llanishda bo'lgan ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminlarni qiyosiy-statistik tahlili amalga oshirilgan edi. Tahlil XI-XIV asr turkiy obidalar tilida qayd etilgan 700 ta ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminlardan 645 tasi o'zbek adabiyoti klassiklari asarlari tilida deyarli fonetik va semantik o'zgarishlarsiz qo'llanishda davom etganini ko'rsatgan edi (Dadaboyev, 1991).

Eski turkiy til hamda eski o'zbek adabiy tiliga xos ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminlarning salmoqli miqdori hozirgi qarindosh turkiy tillarning terminologik leksikasiga mutanosib tushadi.

Turkiy leksik (terminologik) materialning umumiyligi haqida aniq-ravshan tasavvurga ega bo'lish maqsadida biz tomondan ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminlardan 503tasi ajratib olingan va ular ba'zi qarindosh turkiy tillarning muvofiq leksik (terminologik) birliklari bilan qiyoslangan edi. Taqqoslash natijasida XI-XIV asr yozma manbalari tilida ishlatilgan 503 termindan 348 tasi uyg'ur tilida, 230 tasi qozoq tilida, 244 tasi qirg'iz tilida, 370 tasi turk tilida, 390 tasi o'zbek tilida qo'llanishda qolayotgani aniqlandi.

Ushbu taxminiy tahlil ham eski turkiy til davri qo'lyozma manbalari o'zbek tili kabi boshqa turkiy tillar terminologiyasining shakllanishi va qaror topishida asos vazifasini o'taganligidan dalolat beradi.

Muayyan ashyoviy materiallarga murojaat etamiz.

Harbiy leksika o'zbek tilining qadimiy qatlamlaridan biri bo'lib, uning hamma rivojlanish bosqichlarida kuzatiladi. Umumadabiy leksikaning faol ishlatilgan qatlamlaridan sanalmish harbiy terminlar tizimida ichki va tashqi omillar ta'siri ostida standartlashgan o'zbek tilining shakllanish xususiyatlari, rivojlanish bosqichlari o'z ifodasini topgan.

O'zbek tilining ko'p asrlik taraqqiyoti davomida harbiy terminlarning ba'zilari eskirgan va tilning leksik xazinasidan tushib qolgan. Ularning o'mida o'zbek tilining leksik tarkibini boyitgan o'z hamda o'zlashma istilohlar qo'llangan. Harbiy terminologiyaning tarixiy-etimologik tahlili uning shakllanishi va rivojlanishida asl o'zbekcha(turkiy) leksik birliklar qatori arab, fors-tojik, mo'g'ul va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarining ham salmoqli o'rni borligidan guvohlik beradi.

Hozirgi o'zbek tili harbiy terminologiyasi qadimiyligi VII-XIX asrlarga borib taqaluvchi ko'pgina so'zlarni o'z tizimida saqlab qolishga erishgan. Bunday terminlar sirasiga: 1) askariy qism va qo'shilmalar, jangchilar, asosiy harbiy harakat va amaliyotlar nomlarini ifodalovchi *qamal, yurish, kechuv, ko'rik, pistirma, qo'shin* (eski shakli: qo'shun), *ilg'or, soqchi, qorovul, ayg'oqchi, to'pchi, dengizchi, chopar, mergan, qochoq* va sh.k.; 2) qurol-yarog' va aslahalar nomini anglatuvchi *to'p, qurol-yarog', kema, o'q, qo'ndog, qalqon, sol, kiyim, quloqchin* va sh.k.; 3) *urush, tinchlik, g'alaba, mag'lubiyat, sulh, ta'qib* kabi mavhum ma'noni ifodalovchi leksik birliklar oiddir.

Tarixiy qadimiyligi bir necha yuz yillar bilan o'lchanuvchi zoologik terminologiya ham hozirgi kunlarga qadar ma'lum sondagi so'zlarni tizimida asrab qolishga muvaffaq bo'lgan. Sinchkovlik bilan qilingan tahlilga muvofiq XI-XIV asr eski turkiy til yozma obidalari tilida qo'llangan 432 ta zoonimning 365 tasi asl turkcha, 33 tasi forscha-tojikcha, 26 tasi arabcha, 5 tasi mo'g'ulcha, 3 tasi esa hind-yevropacha ekanligi aniqlangan.

Sof turkiy 365 ta zoonim tub (158) hamda yasamalarga (207) taqsimlanadi. Yasama zoonimlarning 132 tasi morfologik, 59 tasi sintaktik, 5 tasi

esa semantik yo'l bilan hosil qilingan. Chunonchi, *to'ng'iz*, *bo'rsiq*, *biya*, *kiyik*, *quyon*, *shunqor*, *g'oz*, *o'rdak*, *burga*, *qo'ng'iz*, *ot*, *tovuq* singari taylay leksik birliklar hozirgi o'zbek zoologik terminologiyasi tarkibida faol qo'llanmoqda (Abdushukurov, 1998; 1).

VII-XIV asrlar yozma yodgorliklari matnlarida qayd etilgan *elchi*, *elchilik*, *elchixon*a, *yorliq*, *sulh*, *sulhnoma*, *xabar*, *josus*, *tashrif*, *ijozat*, *qabul*, *noma*, *muhr*, *dushmanlik*, *nishon* va boshqa asl o'zbekcha (turkiy) hamda o'zlashma so'z va so'z birikmalari zamonaviy o'zbek diplomatik terminologiyasi tizimida keng ishlatilmoqda (Dadabayev, 1994; 4-13.).

Ayni chog'da, hozirgi o'zbek diplomatik terminologiyasi taraqqiyotini uning tarkibiga kirib kelayotgan, bugungi jahon diplomatiyasi sohasida mavjud tushuncha va mazmunlarni ifodalovchi leksemalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Hozirgi o'zbek diplomatik terminologiyasi genetik jihatdan turli-tumandir. Uning safida azaldan qo'llanishda bo'lgan umumturkiy terminlar qatori, sharq va Yevropa (rus, ingliz, nemis) tillaridan turli zamonlarda kirib kelgan o'zlashmalar ham o'z aksini topgan. "O'zbek tilining izohli lug'ati" materiallari asosida qilingan statistik tahlil diplomatik terminlarning umum o'zbek adabiy tilida qo'llanish darajasi chastotasining pastligini ko'rsatdi. Xususan, nomi tilga olingan izohli lug'atdan o'rin olgan 60.000 so'zlarning atigi 410 tasi, ya'ni 0,7% ini diplomatik terminlar tashkil qiladi, xolos (Abdullaeva, 2003;160).

Ma'lumki, juda qadim zamonlardan insonlarning vaqtni aniqlash, bir makondan boshqa joyga harakat qilish, sayohatlarga borish ehtiyo-

ji natijasida osmon va undagi jismlar, sayyoralar, yoritqichlar harakatini o'rganuvchi maxsus fan, ya'ni astronomiya shakllangan. Astronomiya fanining asrlar mobaynidagi taraqqiyoti natijasida ushbu sohaga tegishli terminologik mikrotizim shakllandi.

Hozirgi o'zbek tili astronomik terminologiyasi tizimi X-XIV asrlardan e'tiboran muomalaga kirgan *nijum ilmi* (astrologiya), *munajjim* (astrolog), *yulduz*, *sayyora*, *usturlob*, *Hulkar*, *Arslon*, *burj*, *Qovg'a*, *Yetagan* (Katta Ayiq), *Cho'lpon* (Venera), *Mushtariy* (Yupiter) singari qadimiy astroponim (kosmonim)larni saqlab qolishga erishgan (Dadaboyev, 1994; 32-43).

Astronomiya va kosmonavtika fanlarining so'nggi vaqtlarda jadal rivojlanishi, tabiiy, o'z ifodasini hozirgi o'zbek adabiy tili so'z boyligida ham topdi.

Uran, *Neptun*, *Pluton*, *asteroid*, *Ulug'bek asteroidi*, *Osiyo asteroidi*, *Galley kometasi*, *Neuymin kometasi*, *selenonim*, *Kirill krateri* kabi astroponimlar ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlarda faol ishlatilmoqda, darslik, qo'llanma hamda turli xarakterdagi lug'atlarda qayd etilmoqda (Primov, 2009).

Xullas, genetik ko'rinishi nuqtayi nazaridan o'zbek tilida qo'llanuvchi terminlar: a) terminologiya tizimiga tayyor til birligi sifatida qabul qilingan so'zlar; b) maxsus nom tarzida yasalgan so'zlarga taqsimlanadi. Bunday ko'rinishni muayyan lisoniy hodisa va vaziyatlarning mahsuli, deb baholash kerak bo'ladi.

Tarixiy manbalarda muayyan narsa-predmet, tushunchani ifodalashda ba'zan sinonimik qatorlarning ishtirok etgani kuzatiladi. Masalan: *bek-amir*, *tümān-nāhiya*, *oñ qol-burañgar*, *mañlay* – *hiravul*, *yalavač-rasul-qásid* va sh.k. Terminologiyadagi sinonimlar o'zgacha tabiat va boshqa funksiyalarga ega bo'lgani bois (stilistik vazifa bajarmaydi) ayrim tilshunoslar tomonidan dubletlar deb nomlanadi (Reformatskiy, 1987.91). Sinonimiya (variantdorlik) terminologik sistema shakllanishining boshlang'ich davrlariga xos, bu davrda variantlar miqdoran ko'p bo'lib, eng maqbul terminni tanlash hodisasi hali reallashmagan edi (Danilenko, 1977,73).

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbek tili ilmiy terminologiyasi necha turdan iborat?
2. O'zbek terminologiyasining shakllanishi qachon boshlangan?
3. O'zbek terminologiyasining rivojlanishida eski o'zbek adabiy tilining roli qanday?

4. Qoʻhna manbalarda qoʻllangan istilohlarning oʻzbek terminologiyasida saqlanish darajasi qanday?

5. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonida ishlatilgan harbiy istilohlar tizimini aniqlashda aqliy hujum usulini qoʻllang:

*Kelgāc-oq laškarini tūzdi ravān,
Ayladi rasm-i jalādatni ayān.
Hūkm qildiki: yasansun laškar,
Yašnasun javšan-u tigʻ-u miğfar.
Āksāri jibālik-u javšanlik,
Čarxdin kōrmāgān el tavsānlik.
Kimdā-kim jibā-u javsan yoq edi,
Xud-u qalqan bilā kōnli toq edi.*

6. “Boburnoma”da qoʻllangan ijtimoiy-siyosiy istilohlar xususida mulohaza yuritng.

7. Ogahiy tarix asarlaridagi diplomatiya terminlarini belgilang.

8. Nujum ilmiga oid istilohlarning “Xamsa”da ifodalanishiga diqqat qiling.

9. Muhammad Solihning “Shayboniynoma” asarida qoʻllangan sinonim istilohlarni toping.

Test

1. Oʻzbek ilmiy terminologiyasida terminlarning nechta turi farqlanadi?

A) 4

B) 5

S) 3

D) 2

2. Har qanday tilning lugʻat boyligi nechta qatlamga taqsimlanadi?

A) 2

B) 3

S) 4

D) 5

3. Eski turkiy til manbalarida qoʻllangan 503 ta ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminning 390 tasi qaysi tilda saqlanib qolgan?

A) oʻzbek

B) turk

S) ozarbayjon

D) turkman

4. Elchi termini ilk bor qaysi adabiy tilda ishlatilgan?

- A) eski turkiy
- B) qadimgi turkiy
- S) eski o'zbek
- D) sug'd

5. O'zbek tili terminlari genetik ko'rinish nuqtai nazardan nechta guruhga bo'linadi?

- A) 3
- B) 4
- S) 2
- D) 5

6. Terminologiyada stilistik vazifa bajarmaydigan leksik-sementik hodisani aniqlang.

- A) omonimiya
- B) antonimiya
- S) polisemiya
- D) sinonimiya

7. Qumbul//qunbul istilohi Alisher Navoiyning qaysi asarida qo'llangan?

- A) "Hayrat ul-abror"
- B) "Farhod va Shirin"
- S) "Saddi Iskandariy"
- D) "Lison ut-tayr"

8. -vul affiksi bilan yasalgan nikavul istilohi qaysi adib tomonidan qo'llangan?

- A) Bobur
- B) Alisher Navoiy
- S) Ogahiy
- D) Muhammad Solih

To'rtini mavzu: Terminologik leksikaning umumadabiy leksika bilan munosabati

Reja:

1. Umumadabiy so'zlarning terminologiya shakllanishi va rivojlanishi-dagi roli.
2. Terminologiya tarqqiyotida sheva elementlarining o'rni.

Asosiy tushunchalar: *leksik fond, umumadabiy leksika, terminologik leksika, xoslanmoq, maxsus tushuncha, maxsus ma'no, dastlabki ma'no, transterminlashuv, denotat, nominativ-denotativ vazifa.*

Terminologiyaning shakllanish va taraqqiy etish jarayoni tilga xos so'z yasalishi qonuniyatlari hamda tilning leksik fondi asosida sodir bo'ladi. Umumiste'molga oid leksikaning terminlashuvi tarixiy hisoblanadi. Bu hodisa til va terminologiya orasidagi ikki tomonlama munosabatning mavjudligini ko'rsatadi. Mazkur jarayon shuningdek, umumadabiy leksika va terminologik leksika o'rtasidagi jips aloqalarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Umumadabiy so'zlar so'zlashuv tili, dialektlar, lahjalar va sotsial jar-gon, argolarning leksik boyligi va meyorini tashkil qiladi. Ayni zamon-da, umumxalq so'zlari har qanday milliy til terminologiyasini hamisha to'ldirib, kentaytirib boruvchi manbalardan biri tarzida e'tirof etiladi.

Umumadabiy so'zlarning terminologik leksika tizimiga ko'chishi, ya'ni transterminlashuv (Ismailov 2011)ning ikki turi mavjudligi aniqlangan.

Terminologiyaga ko'chgan umumadabiy leksik birliklarning ma'lum qismi o'z ma'nosini saqlab qolgan holda ishlatiladi: *ildiz, suv, shamol, den-giz, daryo, oy, quyosh, bug'doy, tol, uzum, shimol, janub, yer, ayg'ir, baliq* va sh.k. Bu o'ta keng qamrovli leksika qatlami bo'lib, mavzu jihatdan jamiyat, inson, tabiat, ekologiya, hayvonot (fauna) va o'simlik dunyosi (flora) bilan mustahkam aloqada bo'lgan. Qayd etilgan so'zlar keng umumadabiy ham-da o'z navbatida, tor, maxsus sohaga taalluqlidir. Mazkur so'zlarning ifoda-

lanuvchisi va ifodalovchisi turli sohalarda mos tushadi, ammo ular ma'no obyekti, axborot ko'lami, mazmun-ma'no turi bilan farqlanadi (Danilenko, 1977; 23).

Umumadabiy leksikaning boshqa bo'lagi yuz bergan ma'noviy o'zgarish oqibatida terminlar safiga o'tadi. Qoidaga ko'ra, umuma-dabiy tildan terminologik tizimga olingan so'zlar muayyan ilmiy tush-unchani ifodalash uchun xoslanadi, ilmiy termin maqomiga ega bo'ladi.

Masalan, o'zbek tili texnik terminologiyasi tizimida detallar, me-xanizmlar, mashina qismlari hamda turli buyum-asboblarni anglatish uchun xoslangan *ko'z, oyoq, qadam, barmoq, qo'ltiq, to'siq, qobirg'a, og'iz, tirnoq, quloq, pichoq, quti, taroq, qozon, qoshiq, panja, musht, tuy-nuk, til, tish* singari so'zlar talay miqdorni tashkil qiladi. Ilmiy matnlarda bu so'zlar o'zlarining birlamchi (denotativ) ma'nosini yo'qotib, yakka ma'noli ilmiy terminga aylanadi.

Ushbu maxsus tushunchalarni atash usuli an'anaviy, obyektiv hamda juda sermahsul hisoblanadi.

Yangi terminlarni hosil qilish hisobiga mavjud ehtiyojlarni qondir-ish mushkul kechgan hollarda majburiy chora sifatida til lug'at fondidagi so'zlarga murojaat etiladi (Danilenko, 1977; 23). Mazkur guruhga tegish-li so'z-ot va termin-otlar har xil denotatlarni ifodalashi bilan o'zaro farq qiladi. Ba'zi bir leksik birliklar misolida maxsus ma'noning shakllanish jarayonini kuzatish mumkin.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida *chanaq* so'zi 1) o'yib yasalgan kichik hajmdagi yog'och idish; 2) kosa, tovoq, lagancha ma'nolarida qo'llanagan (DTS, 1969; 138). Bu leksema eski o'zbek adabiy tilida "hayvonlar suv ichadigan idish"(ANATIL, III, 1984; 450) ma'nosini anglatgan. Fanning keyingi rivoji bosqichlari davrida kuzatilayotgan so'z tibbiyot terminologiyasi tizimiga maxsus ma'noni ifodalovchi termin si-fatida kirgan hamda "tos suyagi, dumg'aza suyagi" va "kosasimon o'yiqli suyak" ma'nolarini ifodalashga yo'naltirilgan.

Yuqorida qayd etilgan vaziyatda hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zining dastlabki ma'nosini yo'qotgan umumiste'mol so'z ma'nosidan metafor-ik ko'chim asosida maxsus terminning yasaliish jarayoni yaqqol namoyon bo'ladi. Chunonchi, *chanoq* tibbiy termini quyidagi sintagmatik birik-malar tarkibida faol qo'llanishi bilan diqqatni tortadi: *katta chanoq* ("taz bolshoy"), *bolalar chanog'i* ("taz detskiy"), *infantil chanoq* ("taz infan-tilniy"), *kichik chanoq* ("taz maliy"), *karlik chanoq* ("taz karlikoviy"),

yassi chanoq (“taz ploskiy”), *yorilgan chanoq* (“taz razsheplenniy”), *keng chanoq* (“taz shirokiy”), *tor chanoq* (“taz uzkiy”) va sh.k. (RLO‘TTIL, 1999; 62).

Qoraxoniylar davri eski turkiy tilga sof turkcha *kuch* leksemasining sinonimi sifatida arab tilidan o‘zlashgan *quvvat* so‘zi mavhum “kuch, qudrat, mador” ma’nosini ifodalash uchun kirib kelgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ushbu o‘zlashma umum tomonidan qo‘llanuvchi so‘z sifatida nafaqat o‘z o‘mini mustahkam saqlab qolishga erishgan, balki fizika fani sohasida “energiya, quvvat” ma’nosini anglatuvchi termin tarzida ham keng ishlatiladi. Asl turkiy *kuch* so‘ziga kelsak, u ko‘lam chegaralari keng ko‘pma’noli so‘z sifatida “kuch-qudrat, quvvat” ma’nosida umumadabiy tilda hamon qo‘llanib kelmoqda.

Umumilmiy leksika tarzida *kuch* fizika, texnika, harbiy ish, iqtisodiyot, huquqshunoslik sohalarida “qudrat”, “kuchlar, qo‘shinlar”, “quvvat, qonuniy huquqqa egalik” kabi ma’nolarni ifodalashga xizmat qilmoqda - *iroda kuchi*; *Yerning tortish kuchi*; *ish/ishchi kuchi*; *mamlakatning harbiy kuchlari*; *yangi qonun kuchga kirdi* va sh.k.

Umumadabiy leksik birlikning terminlashuv jarayoni natijasida omonimlashish sodir bo‘ladi, ya’ni yangi ifodalanmish uchun ilgari dan ma’lum bo‘lgan qobiqdan foydalaniladi (Danilenko, 1977; 27). Mana shunday usulda, masalan, *burun*, *qo‘ltiq*, *bo‘g‘oz*, *qo‘l*, *barmoq* kabi terminlar shakllangan.

Terminologik lug‘atlarning salmoqli ulushini tashkil qiluvchi terminlar o‘z ifodasini shuningdek, izohli, ensiklopedik hamda tarjima (umumiy va xususiy) lug‘atlarda ham topadi.

Terminologik leksika va umumadabiy leksika o‘rtasidagi munosabat ikki yoqlama kechadi. Terminlarning umumadabiy leksika doirasiga o‘tishi ham ikki belgiga ega:

a) bir qism terminlar umumiy kundalik hayotga o‘zlarining denotativ ma’nosida kiradi – *kompyuter*, *internet*, *kosmos*, *kosmik kema*, *kosmik apparat*, *SMS*, *bayonnoma*, *mavze*, *viloyat*, *tuman*, *fermer*, *birja*, *deputat*, *fasultet*, *audit*, *depozit*, *biznes*, *megabayt*, *investor* va sh.k.;

b) boshqa guruh terminlar tub ma’noviy o‘zgarishlar bilan o‘zlashtiriladi. Masalan, botanikada qo‘llanuvchi *bo‘tako‘z* (“vasilek priplyusnutiy, vasilek siniy”) termini umumadabiy tilda ham “ulkan chiroyli ko‘zlar” ko‘chma ma’noni, ham katta chiroyli ko‘zli erkak yoki ayol kishini anglatadi (URSI, 1988; 90).

Azaldan *bez* anatomik termini umumiy adabiy tilda “o‘jar, qaysar” insonga nisbatan qo‘llanib keladi (URSI, 1988; 56). **Bo‘ta** zoologik termini umumiy adabiy tilda “o‘g‘il, bola, o‘g‘lon” majoziy ma‘nosini ifodalaydi (URSI, 1988; 90) va sh.k.

Bu xildagi terminologik leksikaning umumiy qo‘llanuvchi til tomonidan o‘zlashtirilishi subyektiv omil hisoblanib, u nutqda ekspressivlikka oid muayyan ehtiyojni qondirishga qaratilgan bo‘ladi. Terminologiyada faqat fan tili leksikasi tarkibida o‘zining asl, nominativ-denotativ vazifasida istifoda etilishi aniqlangan. Ba‘zi bir terminlarning umumadabiy leksikaga suqilib kirishi (va umumadabiy til lug‘atlarida qayd etilishi), turli adabiyotlarda ommabopligi, yoyilganligi, qo‘llanuvchanligi ularning adabiy til tomonidan o‘zlashtirilishini ta‘minlaydi (Danilenko, 1977; 202).

O‘zbek milliy tilining ikki turi hisoblanmish adabiy til va dialektlar o‘zaro chambarchas bog‘langan. Ma‘lumki, qarindosh turkiy tillar orasida o‘zbek tili sheva va lahjalarining ko‘pligi va turfaligi jihatidan yaqqol ajralib turadi. O‘zbek milliy tilining uch mustaqil, ya‘ni – a) qorluq-uyg‘ur; b) qipchoq; v) o‘g‘uz dialektlari zaminida shakllanganligi ayni haqiqat (Polivanov, 1933; Doniyorov, 1979; Shoabdurahmonov, 1962; 1976).

O‘zbek tilining leksik boyligi ushbu dialektlardagi so‘zlar hisobiga asrlar osha to‘lib borgan. Kasb-hunar leksikasi, maishiy leksika, kiyim-kechak nomlari, qarindoshlik istilohlari, oziq-ovqat nomlari bevosita ko‘p sonli shevalarning lug‘at zahirasi yordamida shakllangan. Chunonchi, geografiyaga xos *arna*, *bo‘g‘oz*, geologiyaga oid *quv* va sh.k. so‘zlar shular jumlasidandir. 1100 dan ortiq mahalliy o‘simlik nomlari o‘zbek shevalari va lahjalari vakillari tilida faol qo‘llanadi. Bular sirasiga *igir*, *qumarchiq*, *suvsumbul*, *ho‘kiztili*, *g‘ozyaproq*, *ko‘kmaraz*, *oqsasir*, *randak* singari fitonimlarni kiritish mumkin. Keyingi vaqtlarda adabiy tilga dialektlardan *yelvizak*, *tangi* (tog‘dagi tor so‘qmoq), *sukchak*, *sinchalak*, *soz* (qamishli botqoq) kabi so‘zlarning kirib kelishi oddiy holatga aylandi (Ishayev. 1986.16-17). *Pilla*, *sizlog‘ich*, *sachratqi*, *qorason*, *qizilcha*, *tirsak* singari sheva elementlarining tibbiy terminologiyada tez-tez ishlatilishi kuzatiladi (RLO‘TTIL, 1999).

Alohida shevaga oid so‘zning adabiy tilga kirish tarixi har doim individual, o‘ziga xos bo‘lib, har xil lingvistik va ekstralingvistik omillarga bog‘liq.

O‘zbek adabiy tili tomonidan otlarning turfa nomlari xalq - sheva tilidan o‘zlashtirilgan edi. Otlarning nomlanishida ularga xos belgilar: tashqi ko‘rinish- *qamishquloq*, *qilich oyoq*, *echki oyoq* va sh.k., nasl- *laqayi*, *yovmuti*, *bayir* va sh.k., rang turi va tuslar - *bo‘z*, *qo‘ng‘ir*, *chipor*, *to‘riq*,

g'irko'k va sh.k., *yosh* – *g'o'nan*, *do'nan*, *tallon*, *to'lon*, *kaltatoy* va sh.k., *odat*, *qiliq* – *gajir*, *gijing*, *juyruc* va sh.k. o'z in'ikosini topgan (Usmonov, 1986; 89-910). Ayni shunday holatni o'zbek chorvachilik terminologiyasi tizimida ham kuzatish mumkin (O'rino'va, 2007).

Sheva elementlarining tanlanishi va o'zbek tili terminologik leksikasi tarkibiga kiritilishining bosh sababi, shubhasiz, adabiy tilda kerakli ekvivalent(teng ma'noli) so'zning mavjud bo'lmashligidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Transterminlashuvning nechta turi mavjud?
2. Umumadabiy so'z qachon termin maqomiga ega bo'ladi?
3. Terminologiya tizimining boyishida shevalarning roli qanday?
4. Qanday paytlarda terminlar tizimi sheva elementlari hisobiga kengaytiriladi?
5. Terminologik lug'atlarda qayd etilgan sheva elementlaridan misollar keltiring.
6. Maxsus ma'noning shakllanishiga misol keltiring.
7. Mezon ul-avzon dagi quyidagi matn asosida terminologik leksika va umumadabiy leksika orasidagi munosabat xususida mulohaza yuritishda Lotos usulini qo'llang:

Ajam šu'arasi-u furs fusahasi har qaysi uslubdakim, so'z arusiğa jilva-u namoyiş berib erdilär, türk tili bilä qalam surdim vä har neçük qoidadakim, ma'ni abkariğa ziynat-u arayış körgüzüb erdilär, çiğatay lafzi bilä raqam urdum. Andaqki, ta bu mazkur bolgan til-u lafz binasidur, heç nazmğa bu dast bermäydür vä heç räqimğa bu muyassar bolmaydur.

Test

1. Transterminlashuvning nechta turini bilasiz?
A) uch
B) ikki
S) to'rt
D) besh
2. "Tos suyagi, dumg'aza suyagi" ma'nosini ifodalavchi termin qaysi?
A) tovoq
B) chanoq
S) tuvoq
D) quloq

3. Leksik birliklarning terminlashuvi jarayoni nimaga olib keladi?
- A) polisemiya
 - B) antonimiya
 - S) paronimiya
 - D) omonimiya
4. Terminologik leksika va umumadabiy leksika o'rtasidagi munosabat qanday kechadi?
- A) ko'p tomonlama
 - B) ikki tomonlama
 - S) har tomonlama
 - D) bir tomonlama
5. Terminlarning umumadabiy leksika doirasiga o'tishi nechta belgiga ega?
- A) ikki
 - B) uch
 - S) to'rt
 - D) besh
6. Quv termini qaysi sohada qo'llanadi?
- A) zoologiya
 - B) biologiya
 - S) geologiya
 - D) psixologiya
7. Pilla termini qaysi fan sohasida ishlatiladi?
- A) biologiya
 - B) tibbiyot
 - S) zoologiya
 - D) botanika
8. Bayir zoonimi otning qanday belgisini ifodalaydi?
- A) tashqi ko'rinish
 - B) nasl
 - S) odat, qiliq
 - D) rang-tus

Beshinchi mavzu: Qadimgi turkiy til, eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tili terminologiyasi

Reja:

1. Qadimgi turkiy til terminologiyasining mavzuiy guruhlari.
2. Eski o'zbek tili terminologiyasining hosil bo'lish yo'llari.
3. O'zbek tili terminologiyasining boyish manbalari.

Asosiy tushunchalar: *adabiy til, til xususiyatlari, so'zboylik, runik bitiktoshlar, ijtimoiy-siyosiy terminlar, soliq va boj terminlari, tibbiy terminlar, ekstralingvistik omillar, terminlarning yasalishi, o'zlashmalar, eski o'zbek adabiy tili, zoonimlar, anatomik terminlar, astroponimlar.*

Turkiy yozma-adabiy tilning dastlabki namunalari sirasiga tegishli qadimgi run bitiklari, shubhasiz, turkiy xalqlar ajdodlariga xos yuqori darajada shakllangan lisoniy madaniyatidan darak beruvchi manba vazifasini o'taydi. Qadimgi turkiy tilning fonetik-fonologik, morfem-morfologik, leksik-semantik va sintaktik xususiyatlari O'rxun-Yenisey(Enasoy) tosh bitiklari va epitafiyalarida o'z ifodasini topgan. Runik obidalar janr nuqtai nazaridan olti guruhga taqsimlanadi:

tarixiy-biografik bitiklar: Kultegin, Mo'g'ilon (Bilga qag'an), Kuli-cho'r, To'nyuquq, O'ngin, Selenga, Sujun, Qorabalg'asun bitiktoshlari;
epitafik bitiklar: Yenisey, Talas, Tuva, Xaqosiya qabr toshlari;
qoyalar, toshlar va qurilishlardagi (Xo'yto'-Temir) bitiklar;
diniy matnlar: "Folnoma" folkilotibi;
Turfondan topilgan yuridik/huquqiy hujjatlar;
Maishiy narsa-buyumlardagi bitiklar.

Runik bitiklar va ilk eski turkiy til obidalari leksikasi tarkibida bir qancha terminologik tizimlarning mavjudligini turkiyshunoslikda olib borilgan izlanish va maxsus tadqiqotlar tasdiqlagan. Xususan, quyidagi mavzui guruhlarga oid terminologik tizimlar bitiklar matnida faol qo'llangan:

Ijtimoiy-siyosiy terminlar tizimi – *qağan* “Oliy hukmdor, xoqon”, *tegin* “taxt vorisi, xonzoda”, *šad* “Turk va Uyg‘ur xoqonligida oliy harbiy-ma‘muriy unvon”, *yabğu* “G‘arbiy turk xoqonligi hukmdori”, *qatun* “malika”, *tudun* “nazoratchi”, *tutuq* “viloyatning harbiy hukmdori”, *tarqan* “hokim, boshliq”, *beg* “bek, boshliq”, *eltäbär* “azlarning sarkardasi”, *sabči* “elchi”, *yolči* “boshliq”, *bağa* (sug‘d) “unvon, lavozim”, *išbara* (sanskrit) “unvon, mansab” va sh.k.

Harbiy terminlar – *körüg* “ayg‘oqchi, josus”, *ayğuči* “harbiy maslahatchi”, *sūbaši* “sarkarda, lashkarboshi”, *yerči* “yo‘l ko‘rsatuvchi, qulavuz”, *sūñūs* “jang, urush”, *sūñüg* “nayza”, *sū* “lashkar, qo‘shin”, *buyruq/buyuruq* “farmonbardor”, *qışlaq* “qish mavsumi uchun mo‘ljallangan lashkargoh, lager”, *qurğan* “qo‘rg‘on, istehkom”, *bargu* “o‘lja”, *tegiš* “jang”, *kedim* “sovut; yopinchiq”, *yelmä* “g‘oratgar askariy guruh”, *bulun* “bandi, tutqun”, *asir* (ar.) “tutqun, asir” va sh.k.

Savdo-sotiq, moliya bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalovchi istilahlar: *arqış* “savdo-sotiq karvoni”, *sat-* “sotmoq”, *satig* “savdo-sotiq”, *satigči* “tojir, savdogar”, *berim alim* “qarz”, *alim berim* “qarz”, *otağ* “qarz”, *otağči* “qarzdor”, *ribat* “rabot, karvonsaroy”, *bergüči* “sudxo‘r, qarz beruvchi”, *baqir* “pul birligi; mis tanga”, *dinar* “dinor (oltin tanga)” va sh.k.

Soliq va boj terminlari – *berim* “to‘lov”, *qabın* “tayyor mahsulot bilan to‘lanadigan soliq turi”, *qubčir* “davlat tomonidan fuqarolardan undiriladigan jon solig‘i”, *rabjat* “qullardan undiriladigan soliq” va sh.k.

Zoonimlar – *buğra* “erkak tuya”, *arslan* “arslon, sher”, *at* “ot”, *ud* “qoramol (buqa yoki sigir)”, *qağatir* “xo‘kiz”, *bōri* “bo‘ri”, *bars* “yo‘lbars”, *tiši bars* “urg‘ochi yo‘lbars” va sh.k.

Astroponimlar: *ay* “oy”, *kün* “quyosh”, *Altun yultuz* “Cho‘lpon, Ven-era”, *Baqir soqim* “Mars”, *Čadan//Čazan// Čayan* “Chayon yulduzlar turkumi”, *Yetigān* “Katta Ayiq”, *nujum* “astronomiya”, *Ot yulduz* “Mars”, *Suv yulduz* “Merkuriy”, *Topraq yulduz* “Saturn”, *Yığaç yulduz* “Yupiter”, *yer* “yer, zamin” va sh.k.

Anatomik terminlar – *yüräk* “yurak”, *qaraq* “ko‘z, ko‘z gavhari”, *qarın* “qorin”, *qol* “qo‘l”, *baş* “bosh”, *bağir* “jigar”, *övkä/öpka* “o‘pka” va sh.k.

Tibbiy terminlar – *buğan* “chipqon”, *kaka tau* “yiringli yara, chipqon”, *ig* “dard, kasallik”, *ig ağriğ* “kasallik, dard”, *ig kegān* “dard, kasallik”, *adaq ağriğ* “oyoq og‘rig‘i”, *ağiz ağriğ* “og‘iz kasalligi”, *burun ağriğ* “burun kasalligi”, *boğuz ağriğ* “qilizo‘ngach, halqum kasalligi”, *yüräk ağriğ* “yurak kasalligi”, *onunc ağriğ* “tomog‘ og‘rig‘i kasalligi”, *qulğaq ağriğ*

ig “quloq kasalligi”, *agʻriġċi* “kasal, bemor, dardmand”, *tib* “tibbiyot”, *ċurni* (sanskrit) “surgi dori” va sh.k.

Maʼdan nomlarlarini anglatuvchi terminlar: altun “oltin, tilla, zar”, kŭmŭš “kumush”, temür “temir”, baqir “mis” va sh.k.

Dunyo (kurra)ning toʻrt tomoni va vaqt (sutka) oʻlchov birligini ifodalovchi terminlar – *kŭn ortu* 1) “peshin”; 2) “janub”, *tŭn ortu* 1) “yarim kecha”; 2) “shimol”, *tŭn sari* “” shimol”, *taŋ sari* “”sharq”, *kŭn tuġsiq* “sharq, kuntugʻar”, *kŭn batsiq* “gʻarb, kunbotar”, *batar* “Gʻarb”, *tuġar* “Sharq” va sh.k.

Ilm-fanga oid tushunchalarni ifodalovchi terminlar: *bilig*, *bilim* “ilm, bilim”, *baqši* (xit.) “ustoz, muallim”, *darb*, *tadif* (ar.) “koʻpaytirish”, *qismat*, *tansif* “boʻlish”, *adad* (ar.) “raqam, miqdor, son”, *kuzur*, *jazr* (ar.) “ildiz”, *misahat* (ar.) “chegara, ildiz chiqarish”, *handasa* “geometriya”, *saqış* “arifmetika”, *davat* (ar.) “siyohdon”, *kaġid* (ar.) “qogʻoz”, *xat* (ar.) “alifbo, xat” va sh.k.

Diniy tushunchalar nomlari (teonimlar): *bayat* “Tangri, Xudo”, *baċaq//baċaġ* “roʻza”, *burxan* (xit.) “budda; paygʻambar, but”, *yalabaċ* // *yalavaċ* // *yalafar* “paygʻambar”, *savċi* “paygʻambar” va sh.k.

Ekologik terminlar: *süzük suv* “tiniq, koʻm-koʻk suv”, *tärkin suv* “balchiqli suv”, *et yer* “yumshoq yer; yumshoq tuproq”, *tatirlig yer* “qat-tiq yer”, *qarqaġ* “oʻtsiz va suvsiz joy, qaqroq”, *sarġan yer* “shoʻrxok yer”, *saġiz topraq* “sogʻ tuproq”, *aċuq kōk* “ochiq havo” va sh.k.

Keltirilgan misollar qadimgi turkiy til terminologiyasining mavzu nuqtayi nazaridan turfa, miqdor jihatdan ancha koʻpligi, istilohlarning asosini asl turkiy soʻzlar tashkil etganini tasdiqlaydi. Ayni paytda, sanskrit, xitoy, sugʻd, arab, fors-tojik tillariga xos oʻzlashmalarning ham oʻrni bilan qoʻllangani kuzatiladi

Oʻrta Osiyoning arablar tomonidan fath qilinishi oqibatida islom dini, arab tili va madaniyati, arab xati shu mintaqada azaldan istiqomat qiluvchi xalqlar, millatlar, qabilalar, qavmlar, urugʻlar intellektual hayotidan mustahkam oʻrin oldi. Arablar hukmronligidan keyin eron madaniyati, ayniqsa, Somoniylar hukmronligi yillarida taraqqiy etdi va uning turkiy tillar tabiati, xarakteriga maʼlum darajada taʼsiri koʻzga tashlandi. X asr oxiriga kelib Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Koshgʻarda Qoraxoniylar saltanati tashkil topdi. Shu davrdan eʼtiboran turkiy adabiy tillarning shakllanishida jiddiy ijodiy jarayonlar sodir boʻldi. Qoraxoniylar vaqtida jonli tillar adabiy tildan farqli ravishda chet tillar elementlariga nisbatan oz taʼsirda boʻlgan.

Fors-tojik tili aksariyat hollarda rasmiy-idoralarda eski turkiy til bilan yonma-yon qo'llangan u bilan raqobatga kirishgan. Bu kezlarda eski turkiy til so'z boyligi, xususan, terminlar tizimi umumtil leksikasi tarkibida shakllandi va taraqqiy etdi. Bunda ekstralingvistik omillar qator,i intralingvistik faktorlarning ham roli katta bo'lgan edi. Matematika, geografiya, falakiyot, tibbiyot, minerologiya, zoologiya, geometriya kabi aniq fanlar singari falsafa, filologiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarixshunoslik, dinshunoslik kabi gumanitar fan sohalarining jadal rivojlanishi asosida eski turkiy til terminologiyasining qadimgi turkiy til terminlar tizimidan ko'p jihatdan farqlanishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayni chog'da, qadimgi turkiy til so'z boyligida mavjud bo'lgan asl turkiy terminlarning salmoqli qismi bu davr terminologiyasida ham iste'molda qolavergan.

Qoraxoniylar davri terminologiyasi eski turkiy tilning o'z resurslari, boylıkları hamda arab va fors-tojik tillaridan o'zlashgan birliklar hisobiga kengayib borgan.

Eski o'zbek tili terminologiyasi (XV-XIX asr oxiri) sistemasi qadimgi turkiy til va eski turkiy til terminologiyasidek o'z ichki imkoniyatlari hamda o'zlashmalar hisobiga shakllandi va rivojlandi. Eski o'zbekcha terminlar yasaliş jihatdan tub va derivatlardan tashkil topgan edi. Terminlar yasalişida qatnashgan affikslarni leksik-grammatik xarakteriga ko'ra, quyidagicha tasniflash mumkin:

Ism-o'zaklardan ot-terminlar yasovchi affikslar: *yurt- ċi*, *yulduz- ċi*, *ċerig- ċi*, *tura-liq*, *jibā-lik*, *kejim-lik* va sh.k.

Fe'l-o'zaklardan ot-terminlar hosil qiluvchi affikslar: *pus-uğ*, *bōl-āk*// *bōl- ūk*, *yur-uş*, *ċap-qun*, *quv-ğun*//*qav-ğun*, *yasa-vul*, *tosqa-vul*, *tata-vul*, *nikā-vul*, *yasa-l*, *qaba-l*, *tunqa-l*, *suyurğa-l*, *yasa-q*, *tolğa-ma*, *yasa-v*, *baş-la-maq* va sh.k.

Ot(ism)lardan fe'l-terminlar yasovchi affikslar: *yaği -la-*, *oq-la*, *ċer-ik-lā* -, *jibā-lān-*, *qiliċ-lan-*, *at-lan-*, *ya-la-//yay-la-* va sh.k.

Fe'l-o'zaklardan fe'l-termin hosil qiluvchi qo'shimchalar: *sava-ş*, -, *ur-uş* -, *tala-t*, *evr-il*-, *yig-il*-, *bas-il*-, *qir- il*-, *yig-iştur*-, *bas-tur*-, *qaċ-ur*, *tüş-ür*-, *tut-ul*- va sh.k.

Terminlarning sintaktik (kompozitsiya) yo'l bilan yasalişiga tubandagi faktik materiallar misol bo'ladi: *kōktemūr* "zirh, sovut", *kuċaband* "to'siq, g'ov, barrikada", *yatiş tavaċişi* "askarlarni yotoq bilan ta'minlovchi harbiy mansab egasi", *uluğ uruş* "dahshatli jang", *divanbegi* "devonbegi", *onbegi* "o'nbegi", *yūzbaşi* "yuzbashi", *miñbegi* "ming askardan ibo-

rat harbiy qism sarkardasi” *tūmānbegi* “o’n ming kishidan tashkil topgan qism, diviziya qo’mondoni”, *qo’sunbegi* “kichik harbiy bo’linma boshlig’i” va sh.k.

XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshida o’zbek adabiy tili xalq turmush tarzida alohida, o’zga xos o’rinni egalladi. Bu davr adabiy tili va uslubida jiddiy va muhim jarayonlar yuzaga keldi. Ushbu jarayonlar o’zbek xalqi hayotida sodir bo’lgan ijtimoiy-siyosiy munosabatlar-ning o’zgarishi natijasida maydonga chiqdi. XIX asrning 70-yillaridan e’tiboran O’rta Osiyo Rossiyaga qaram bo’lib qoldi. Natijada mahalliy millat vakillari, xususan, ziyolilar orasida rus madaniyati ommalasha boshladi. Kapitalistik munosabatlar o’zbek xalqi hayotiga o’z ta’sirini ko’rsatdi. Ayni davrda keyinchalik progressiv-demokratik, deb nom olgan o’zbek adabiyoti shakllandi. O’zbek tili leksikasi va terminologiyasi uch manba asosida boyib bordi:

o’zbek tilining ichki imkoniyatlari va qonunlari zahirida yuzaga kelgan terminlar: *bosmaxona*, *nizomnoma* “ustav”, *nishontosh* “yodgorlik”, *yig’ilish* “majlis” va sh.k.;

o’zbek tili terminologiyasining jonli xalq tili so’zlari hisobiga kengayishi yaqqol namoyon bo’ldi: *bo’zchi*, *bezgak*, *iskaptopar*, *arava* va sh.k.; ruscha-baynalmilal terminlarning o’zbek tilida o’zlashishi:

1) ijtimoiy-siyosiy terminlar – *uyezd*, *pristav*, *soldat*, *volost*, *duma* va sh.k.;

2) transport bilan bog’liq tushunchalarni anglatuvchi terminlar – *poyezd*, *vagon*, *vokzal*, *stansiya*, *depo* va sh.k.;

3) sanoat, tijorat va moliya tizimida qo’llanuvchi terminlar – *zavod*, *fabrika*, *vistavka*, *magazin*, *kredit* va sh.k.;

4) madaniyat, fan, maorif sohasi terinlari – *gimnaziya*, *teatr*, *gazeta*, *muzey*, *universitet*, *kafedra* va sh.k.;

5) tibbiy terminlar – *gospital*, *lazaret*, *feldsher*, *doktor* va sh.k.;

6) hujjat va mukofotlar nomlari – *medal*, *pasport*, *orden*, *attestat*, *dip-lom* va sh.k.;

7) sudlov terminlari – *sud*, *sudya*, *zakon* va sh.k.;

8) o’lchov birliklari nomi – *pud*, *minuta*, *sajen* va sh.k.;

9) harbiy terminlar – *general*, *korpus*, *konvoy*, *kapitan*, *leytenant*, *polkovnik*, *mayor* va sh.k.

Zikr etilgan o’zlashma terminlarning muayyan qismi keyinchalik ular anglatgan tushunchalarning turmushdan chiqib ketishi bois iste’moldan

qoldi, ba'zilar o'zbek tili so'z xazinasida mavjud muqobillari bilan almashtirildi, salmoqli qismi esa o'zbek tili terminologiyasida faol qo'llanishda davom etdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Bitiktoshlar matnida qanday mavzuiy guruhlariga oid terminlar qayd etilgan?

2. Eski turkiy til terminologiyasining shakllanish manbalarini belgilang.

3. Eski o'zbek tili terminologiyasi rivojiga bois bo'lgan qanday omillarni bilasiz?

4. XIX asrning ikkinchi yarmidan o'zbek terminologiyasi tizimi qanday manbalar hisobiga rivojlandi?

5. O'zbek tili terminologiyasining shakllanishida o'z qatlamning o'rni xususida bahs yuriting.

6. Eski o'zbek adabiy tili terminologiyasining yasalish yo'llariga e'tibor qarating.

7. Mo'g'ulcha o'zlashmalar eski o'zbek tilining qaysi fan sohasida miqdoran aksariyatni tashkil qiladi?

8. Quyida "Gul-u Navruz" dostonidan olingan she'riy matndagi istihlohlarni toping va ularni izohlashda aqliy hujum usuliga murojaat qiling:

*Qaravulga kelib edi Gul özi,
Hamin kim bu çerikkä tüşti közi.
Çināb tapti ki sardari zabundur,
Heç iş bilmās yaragsiz befunundur.
Çerigi butraşib tunqal yasaq yoq,
Qošunlar boşalib heç baş ayaq yoq.*

Test

1. Runik bitiklar janr jihatdan nechta guruhga bo'linadi?

A) yetti

B) besh

S) to'rt

D) olti

2. Qadimgi turkiy tilda "mis tanga" ma'nosini ifodalagan terminni aniqlang.

A) aqcha

B) birinj

S) baqir

D) dirham

3. Rabjat termini eski turkiy tilda qanday ma'noni ifodalagan?

A) joriyalardan olinadigan soliq

B) savdogarlardan olinadigan soliq

S) qullardan olinadigan soliq

D) boylardan olinadigan soliq

4. Yatiſ tavaċisi termini Alisher Navoiyning qaysi nasriy asarida aks etgan?

A) "Muhokamat ul-lug'atayn"

B) "Mahbub ul-qulub"

S) "Tarixi muluki ajam"

D) "Tarixi anbiyo va hukamo"

5. Volost, duma, uyezd, pristav terminlari o'zbek tiliga qachon o'zlashgan?

A) XIX asrning 60-yillari

B) XIX asrning 50-yillari

C) XIX asrning 70-yillari

D) XX asr boshi

6. O'zbek terminologiyasi nechta manba asosida taraqqiy etdi?

A) ikki

B) to'rt

S) besh

D) uch

7. Sajen o'zlashmasi qanday ma'noni anglatgan?

A) sudlov

B) fan-ta'lim

S) qishloq xo'jaligi

D) o'lchov birligi

Oltinchi mavzu: XX asr o'zbek terminologiyasi

Reja:

1. Sobiq sho'rolar davri o'zbek terminologiyasi.
2. O'zbek terminologiyasining baynalmilal terminlar hisobiga kengayishi.
3. Terminologiyada yuzaga kelgan muammolarni hal etish borasidagi harakatlar.

Asosiy tushunchalar: *"Davlat tili haqida"gi Qonun, baynalmilal terminlar, tub lug'at boylik, noilmiy terminlar, taraqqiy etish yo'li, yangi tushunchalar, so'z yasash imkoniyatlari, semantik usul, sintaktik usul, morfologik usul, arabcha o'zlashmalar, forsha-tojikcha o'zlashmalar, Atamashunoslik qo'mitasi.*

Hozirgi vaqtda o'zbek terminologiyasi har tomonlama shahdam qadamlar bilan taraqqiy etmoqda. Ilm, fan va texnika, siyosat, iqtisodiyot va madaniy hayotga doir asosiy tushunchalar mutanosib terminologiya tizimi bilan ta'minlangan. Mustaqillik yillari mamlakatda turfa ikki tilli, ko'p tilli hamda izohli lug'atlar dunyo yuzini ko'rdi. Ayni paytda turli sohaga oid terminologik lug'atlar tuzish borasida jadal ishlar amalga oshirilmoqda, terminologiyaga oid o'quv, o'quv-metodik va ilmiy adabiyot nashrdan chiqmoqda. O'zbek terminologiyasining yanada rivojlanishida ommaviy axborot vositalarining o'rni salmoqli bo'lmoqda.

Hozirgi o'zbek adabiy tili muayyan terminologik tizimi boyishi, to'ldirilishi va takomillashishining bosh manbasi, boshqa tillarda kechayotganidek, shubhasiz, o'z lug'at boyligi ekanligi ayni haqiqat.

O'zbek terminologiyasining o'z boyliklari va imkoniyatlari hisobiga taraqqiy etishi ikki yo'l bilan voqelanadi: a) tilda mavjud, tayyor so'zlardan yangi narsa-predmet va tushunchalarni ifodalashda foydalanish; b) o'zbek adabiy tili so'z yasash imkoniyatlari zaminida yangi terminlar yaratish.

Yangi terminlarni ro'yobga keltirishda so'z yasashning morfologik, semantik va sintaktik usullaridan unumli istifoda etiladi. Terminlar yaratishda kalkalash usulining ham sezilarli o'rni bor.

O'zbek tili terminologiyasining ulkan ulushini ruscha-baynalmilal fond asosida yuzaga chiqqan nomlar tashkil etadi. Boshqa noturkiy tillardan o'zlashgan terminlar o'zbek xalqi faoliyatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, sotsial, madaniy, ma'naviy jabhalarini qamrab olganligi bilan xarakterlidir.

O'zbekiston Oliy Kengashi tomonidan 1989-yilning 21-oktabrida "Davlat tili haqida"gi Qonunning qabul qilinishi o'zbek tili so'z boyligining asosiy qatlamlaridan hisoblanmish terminologik leksikaga yangicha munosabatda bo'lishni taqozo etdi. Qonunning 7-moddasida ta'kidlanganidek, "Davlat o'zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta'minlaydi, shu jumladan, unga hamma e'tirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta'minlaydi".

Ushbu jahonshumul ahamiyatga molik Qonunning qabul qilinishidan so'ng, taxminan 3-5 yil davomida ilgari tilda qo'llanishda bo'lgan terminlarni, ayniqsa, ruscha-baynalmilal qatlamni qaytadan ko'rib chiqish tendensiyasi kuchayib ketdi. So'zsiz, bunday sa'y-harakatlar o'zbek tilining sofliğini saqlash, uning asl tabiatini qayta tiklashga qaratilganligi bilan muhim ahamiyat kasb etdi. Sobiq sho'rolar hukmronligi davrida o'zbek tili lug'at tarkibining shakllanishi va rivojlanishida alohida rolga ega bo'lgan ko'pdan ko'p ko'hna so'zlar asossiz ravishda eskirgan leksik birliklar kategoriyasi, ya'ni arxaizmlar sirasiga kiritilgan edi. Ayni nohaqlikni o'nglash, tarixiy haqiqatni tiklash muhim vazifa sifatida kun tartibiga qo'yilgan edi.

O'zbek ziyolilari, chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshida tashkil qilingan Atamashunoslik qo'mitasining samarali mehnati evaziga *muxtoriyat*, *ma'muriyat*, *ma'mur*, *muqobil*, *hakam*, *tashrif*, *insonparvarlik*, *xususiylashtirish*, *boshboshdoqlik*, *qoldiq* (saldo), *iqtisodiyot*, *ma'lumotnoma*, *reja*, *dastur*, *kengash* singari juda ko'p ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminlar qaytadan qo'llanishga kiritildi. Biroq bu kezlarda terminlarni almashtirish va ishlatishda ma'lum chalkashlik hamda xatoliklarga ham yo'l qo'yildi. Terminologiyaga xos me'yorlarga har doim ham amal qilinmadi. Ilgari muvaffaqiyatli qo'llangan terminlarni muomaladan zo'rma-zo'raki siqib chiqarish, ularni so'z yasash qonuniyatlariga javob bermaydigan leksik birliklar bilan almashtirish harakati avj oldi.

Vaqtinchalik eyforiya natijasida totalitar tuzumga nisbatan yillar davo-

midida shakllangan sovuqlik oqibatida qator ruscha-baynalmilal terminlarni almashtirish harakati ko'zga yaqqol tashlandi. Masalan, *aeroport* termini o'rnida *qo'nalg'a*, *tayyoragoh*, *bandargoh* terminlari ishlatila boshlandi, *institut* termini *oliygoh*, *ilmgoh*, *bilimgoh* so'zlari bilan almashtirildi, *jurnal* termini o'rnida *oynama*, *majalla*, *jarida*, *oybitik* so'zlarini ishlatish tavsiya etildi va sh.k. *Chetpul* (valyuta), *pultopar* (biznes), *hujjatasrov* (arxiv), *nusxakash* (notarius), *naqliyot* (transport), *malakasinov* (attestat-siya) singari yangi yasamalar sun'iyliigi, termin yasash me'yorlarigi javob bermasligi bilan ajralib turar edi (Bektemirov, 2002; 34). Bunday shoshqaloqlik oqibatida o'zbek terminologiyasida noilmiy terminlar paydo bo'ldi, terminlar tizimida sinonimiyaning kuchayishi yuz berdi.

Ma'lumki, har qanday til, avvalambor, o'z ichki imkoniyatlari zaminida rivojlanadi. Ayni chog'da, mamlakatlar va xalqlararo rang-barang munosabatlar har qanday tilda o'zlashmalarning vujudga kelishida muhim omil hisoblanadi. Mazkur hodisa o'zbek tili uchun ham yot emas.

O'zbek tilida katta miqdordagi arabcha va forsha-tojikcha o'zlashmalarning qo'llanishda qolayotgani sir emas. Bularning muayyan qismi ilmiy terminologiya tarkibida o'z faolligini yo'qotmagan. Xususan, *maktab*, *sinf*, *muallim*, *ma'ruza*, *muvozanat*, *vazn*, *tijorat*, *bojxona*, *viloyat*, *falak*, *huquq*, *tarkib*, *matn*, *mavzu*, *hokim*, *narx*, *payvand* singari termin hamda terminologik leksika nafaqat mutaxassislar, shuningdek, aholining keng qatlamlari nutqida hech qanday qiyinchiliksiz faol ishlatiladi. Garchi hozirgi vaqtda o'zbek tilida terminlar yasash jarayonida arab va forsh-tojik tillari manba sifatida deyarli ishtirok etmasa-da, ammo o'zga qarindosh turkiy tillarda bo'lgani singari o'zbek tili lug'at tarkibidagi terminlarning aksariyati shu qadimiy tillarga mansubdir. Bu o'zlashmalar o'zbek tilining fonetik va grammatik qoidalariga bo'ysungan holda yangi mazmun kasb etgan va yangi voqelangan tushunchalarni ifodalashda xizmat qilmoqda.

Ruscha-baynalmilal so'z va terminlarning o'zbek tiliga kirib kelishi XIX asrning birinchi yarmidan boshlangan bo'lib, uning haddan tashqari kuchayishi o'lkaning chor Rossiyasi tomonidan zabt etilishi, keyinchalik bu yerda sho'rolar hukmdorligining qaror topishi davriga to'g'ri keladi.

Bu jarayon o'zbek tili terminologiyasi dinamikasini kuzatishda yorqin namoyon bo'ladi.

O'zbek tiliga xos ilmiy-texnikaviy terminlarning ulkan qismini boshqa tillar (rus tili orqali lotin, yunon, german, roman va sh.k.)dan o'zlashgan leksik birliklar tashkil qiladi.

Savol va topshiriqlar:

1.O'zbek terminologiyasining ichki imkoniyatlari hisobiga rivojlanishi qanday holatda?

2. O'zbek terminologiyasining yasash usullari xususida bahslashing.

3.“Davlat tili haqada”gi Qonun terminologiyani monitoring qilishda qanday ahamiyatga ega?

4. O'tgan asrning 90-yillari o'zbek terminologiyasida sodir bo'lgan jarayonlar xususida fikr yuritng.

5.Hozirgi o'zbek terminologiyasi tarkibidagi arabcha o'zlashmalargi misollar keltiring.

6.Hozirgi o'zbek terminologiyasida qo'llanayotgan forsha-tojikcha o'zlashmalarga to'xtaling.

7.Hozirgi o'zbek tibbiy terminlari sirasida qo'llanayotgan lotincha o'zlashmalarni aniqlang.

8. Quyidagi matnda ishlstilgan terminlarning ma'nosini izohlang:

12. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonida Iskandarning ra'd to'pi bilan dushman qal'asini o'qqa tutish manzarasini tasvirlar ekan, to'pdan o'q-tosh otilganda dahshatli sado, o't-alanga, qora tutun va badbo'y hid hosil bo'lishini yozadi. Ra'd to'pining qanday usul bilan quyilishi ushbu asarda o'ta jonli va qiziqarli bayon etilgan. Avval qalay, simob va mis qotishmalari temir bilan qorishtirilib, damli o'choq va ko'rada eritilgan. Eritmadan ichi bo'sh, koptokka o'xshash, dumoloq shakldagi snaryad-ra'd toshi yasalgan. Bu snaryad ichi doru (adoviy) , ya'ni porox bilan to'ldirilgan. Snaryad sirtida ikkita teshik bo'lib, ularga o't piligi-fatila o'matilgan. So'ngra snaryad to'p kamoni-ra'd yoyiga joylashtirilgan. O't piliklari yoqilgach, snaryad-tosh yov qal'asi yoki qo'rg'oni tomon otib yuborilgan. Snaryad yerga tushib portlashi bilan dahshatli shovqin chiqqan. Albatta, bunday to'plar qamaldagilarni qattiq vahimga solgan va aksar hollarda ularning taslim bo'lishini ma'lum darajada ta'minlagan.

Test

1.O'zbek terminologiyasining o'z boyliklari hisobiga taraqqiy etishi necha yo'l bilan voqelanadi?

- A) uch
- B) ikki
- S) to'rt
- D) besh

2. Termin yasashning nechta usulidan unumli istifoda etiladi?

- A) ikki
- B) uch
- S) to'rt

D) besh

3. "Davlat tili haqida"gi Qonunning qaysi moddasida ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy terminlarni joriy etish hisobiga o'zbek tilining boyitilishi nazarda tutilgan?

A) to'rtinchi

B) beshinchi

S) oltinchi

D) yettinchi

4. 90-yillarda pultopar leksemasini qaysi termin o'rnida ishlatishga harakat qilingan edi?

A) biznesmen

B) biznes

S) makler

D) tojir

5. 90-yillarda attestatsiya o'zlashmasi o'rnida qaysi so'zni ishlatish tavsiya etilgan edi?

A) malakaqog'oz

B) malakapatta

S) malakasinov

D) malakaimtixon

6. "Yo'l xaritasi" birikma termini qanday usul bilan yasalgan?

A) kompozitsiya

B) affiksatsiya

S) semantik

D) kalkalash

7. Naqliyot yasamasi nega ommalashmadi?

A) sun'iyligi

B) o'zga tilga oidligi

S) ilgari qo'llanmagani

D) so'z boyligida yo'qligi

8. 90-yil boshlarida bandargoh o'zlashmasi qaysi termin o'rnida ishlatilgan edi?

A) park

B) aeroport

S) port

D) lager

Yettinchi mavzu: Mustaqillik davri o'zbek terminologiyasining taraqqiyoti

Reja:

1. Globallashuv va integratsiya davrida tillararo munosabatlarning terminologiyada aks etishi.
2. O'zlashma terminlarning o'zbek adabiy tili qonunlariga bo'ysundirilishi.
3. Xalq xo'jaligidagi yangi sohalarning o'zbek terminologiyasi rivojdagi roli.

Asosiy tushunchalar: *mustaqillik davri, globallashuv, internet davri, realiyalar, o'zbek kurashi, donor til, mutanosib, almashtirish, tarjima qilish, so'z yasash usullari, dublet, davlat boshqaruvi, lug'at fondi, moslashish, milliy siyosat, ekotermi, kimyo terminologiyasi, til qonunlari, yangi nomlanishlarning voqelanishi.*

Globallashuv, internet va kompyuterlashtirish asrida O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyati safidan o'rin olishi davlatlararo iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy va sh.k. aloqalarning qizg'in, jadal sur'atlar bilan rivojlanishiga olib keldi.

Bunday munosabatlarning ijobiy natijalari nafaqat ijtimoiy-siyosiy, madaniy-iqtisodiy hayotda, shuningdek, tilda ham o'z ifodasini topmoqda. So'nggi yillarda o'zbek terminologiyasi tayyor xorijiy leksik birliklar hamda ular anglatuvchi *akademik litsey, kollej, magistr, magistratura, bakalavr, tender, preferensiya, investitsiya, litsenziya, diler, megapolis, ekologiya, ekspert, demping, inflyatsiya, kliring, supermarket, minimarket, giper market, chat, paynet, elektorat, narkobiznes, milliy aviakompaniya, klasster, robot-taksi, drayver, elektron viza, tranzit biznes, trend, brend, logistika, vatsapp, rouming, instagram, telegram, mikrozaym, investor, onlayn, oflayn, onlayn-broker, onlayn rejim, keys-stadi, innovatsion tex-*

nopark singari mutlaqo yangi tushunchalar va realiyalar hisobiga boyib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi olimlarining dunyoning rivojlangan mam-lakatlari yetakchi muassasalari ilm ahli bilan o'rnatgan ilmiy-texnik mu-nosabatlarining jadallashuvi, hamkorlikda dolzarb ilmiy masalalar ustida izlanishlar olib borishning yo'lga qo'yilishi, yosh iste'dod egalarining nu-fuzli chet el universitetlari va institutlarida o'qishi yoxud malaka oshirishi terminlar sistemasining yaqinlashuvi, boyishiga ko'mak beradi. Hozirgi o'zbek terminologiyasi uchun G'arb tillari, ayniqsa, ingliz tilidan ko'plab terminlarning bevosita kirib kelishi diqqatga sazovordir.

Shu bilan bir qatorda, o'zbek tili terminlarining boshqa tillar tomoni-dan o'zlashtirilayotgani ajablanarli hol emas) Zero, so'z o'zlashtirish hodisasining ikki tomonlama sodir bo'lishi tilshunoslikda allaqachon tas-dig'ini topgan.

Ta'kidlash joizki, 1999-yilning may oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusiga muvofiq o'zbek kurashi bo'yicha jahon birin-chiligi o'tkazildi. Keyinchalik, bu sport turining ommalashuvi va dunyo sahnasiga chiqishi natijasida *kurash*, *yonbosh*, *chala*, *halol*, *g'irrom* kabi terminlar xalqaro sport terminologiyasining mulkiga aylandi (Bektemirov, 2002;10). "*Sharq taronalari*" (Vostochniye melodiy), "*O'zbek modeli*" (Uzbekskaya model) singari terminlar jahonga mashhur bo'ldi. Mahal-la institutining qayta tiklanishi *fuqarolar yig'ini*, *fuqarolar yig'ini raisi*, *oqsaqol* va sh.k. terminlarning o'zga tillar so'z boyligidan mustahkam o'rin olishi yoki tarjima qilinishiga bois bo'ldi.

Qayd etish lozimki, o'zbek terminologiyasi tizimida xorijiy tillarga taalluqli tushunchalarni o'z ichki imkoniyatlar asosida ifodalash tam-oyili yetakchilik qilmoqda. Bunday jarayon paytida chetdan kelayotgan o'zlashmalarning bir qismi o'zbekcha mutanosiblari bilan almashtiriladi yoki tarjima (kalka) qilinadi. Ushbu usul yangi tushunchalarni atashda o'ta qulayligi va mahsuldorligi bilan ajralib turadi. Masalan, *aksiyadorlik jamiyati* (aktsionernoye obshchestvo), *erkinlashtirish* (liberalizatsiya), *tijorat banki* (kommercheskiy bank), *muzyorar* (ledokol), *kichik biznes* (maliy biznes), *soliq stavkasi* (nalogovaya stavka), *tadbirkor* (predprinimatel), *xususiy sektor* (chastniy sektor), *infratuzilma* (infrastruktura), *ekologik xavfsizlik* (ekologicheskaya bezopastnost), *siyosiy ekstremizm* (politicheskii ekstremizm), *potensial xavf-xatar* (potensialnaya ugroza), *mintaqaviy mojaro* (regionalniy konflikt), *nevrojarohat* (tib.nevrologi-

ya), *tabofalajlik* (tib.taboparalich), *ekspert kengashi* (ekspertnaya komissiya), *yuridik shaxs* (yuridicheskoye litso), *plastik kartochka* (plastikovaya kartochka), *kichik biznes subyektlari* (subyekti malogo biznesa), *moliyaviy organlar* (finansoviy organi), *raqamli tarmoq* (digital network), *manzil niqobi* (address mask), *alfa-sinov* (alpha testing), *yashil kompyuter* (green computer), *elektron hamyon* (electronic purse) va sh.k. shular jumlasidandir. O'zlashma terminlarni muqobili bilan almashtirish ham faol sanaladi: *burun chig'anog'i* (tib. nosovaya rakovina), *miya oyoqchalari* (tib. nojki mozgoviye), *logistik markaz* (logisticheskoy sentr), *suyaklanish* (tib.okosteneniye), *betoblik* (tib.nedomoganiye), *so'roq* (komp.polling), *tuynuk* (komp.hatch), *sukut* (komp.default) va sh.k.

Chet tili terminlarini so'z yasashi usullari (so'z yasovchi modellar) asosida yangidan yuzaga kelgan yasamalar bilan almashtirish jarayonida o'zbek tili lug'at fondidan *oluvchi* (adresat), *jo'natuvchi* (adesant), *tavsiyanoma* (xarakteristika), *buyurtma* (zayavka), *narxnoma* (preyskurant), *ma'lumotnoma* (spravka), *fuqarolik* (poddanstvo), *daxlsizlik* (immunitet), *ishbilarmon* (predprenimatel), *ta'mirchi* (restavrator), *tiriltirish* (tib. ojiyleniye), *jismoniy shaxs* (fizicheskoye litso), *g'aznachi* (kassir), *aqlli tarmoq* (komp. smart network), *kalitli nomlash* (komp. indexing) singari ko'pgina terminlar mustahkam o'rnini topdi.

O'zbek tili terminologiyasi tizimida muayyan tushunchalarning muqobili bo'lmaganligi bois ularni bitta so'z bilan ifodalashning imkoniyati cheklangan. Chetdan kirib kelayotgan tushunchani bir qancha so'zlar yordamida izohlash yoki tavsiflash terminologiya talablariga ziddir. Mana shunday holatlarda ruscha-baynalmilal terminlar donor tilda qanday shaklda bo'lsa, o'zbek tiliga ayni shu shaklda tayyor tarzda qabul qilinadi. Masalan: *budjet* – budjet, *kredit* – kredit, *atom* – atom, *gidrolokatsiya* – gidrolokatsiya, *deduksiya* – deduksiya, *gerb* – gerb, *auditor* – auditor, *repatriatsiya* – repatriatsiya, *fraksiya* – fraksiya, *profitsit*-profitsit, *integratsiya*-integratsiya, *diplomatiya*-diplomatiya, *texnologiya*-texnologiya, *solyari*-solyari, *stomatologiya*-stomatologiya, *timidin*-timidin, *gers*-gers, *volt*-volt, *amper*-amper, *mentalitet*-mentalitet, *kislorod*-kislorod, *uglerod*-uglerod va sh.k. Ayni holatni tilshunoslik terminlari sistemasida ham kuzatamiz: *aksent*, *artikulyatsiya*, *fonetika*, *fonema*, *diftong*, *reduksiya*, *metateza*, *dissimilyatsiya*, *logografiya*, *affiks*, *pragmatika*, *sintagmatika*, *semantika*, *idioma*, *infinitiv*, *gerundiy*, *semiotika*, *sinergetika*, *mental-ingvistika*, *morfologiya*, *konsept*, *geshtalt*, *biolingvistika*, *diskurs* va sh.k.

Ilm-fan, texnika va ishlab chiqarishning shiddat bilan rivojlanayotganligi, jahonning taraqqiy etgan mamlakatlarida sodir bo'layotgan globallashuv va integratsiya jarayonlari tillarning o'zaro jips aloqalarga kirishi ularga xos leksik fondning boyishiga zamin yaratdi. Chunonchi, bugungi hayotni zamonaviy axborot kommunikatsiya tarmoqlari, xususan, internet va ushbu sohada qo'llanuvchi terminlar sistemasiz tasavvur etishning aslo imkoni yo'q. O'zbek tili terminologiyasi tarkibiga kirib kelayotgan internet terminlari asosan o'zlashmalardan iborat bo'lib, ularni ikki, ya'ni ingliz tilidan aynan o'zlashgan *overley*, *paket*, *peydjng*, *trakt*, *petebayt*, *ping*, *piksel*, *plugin*, *gigabayt*, *terabayt*, *exabayt*, *kross-brauzer* va sh.k. hamda rus tilidan o'zlashgan *yakor*, *massiv*, *magistral*, *shlyuz*, *shrif*, *adaptatsiya* kabi guruhlariga ajratish o'zini oqlaydi. Shu joyda *yakor* o'rni *langar*, *shlyuz* o'rni *to'g'on*, *shrif* o'rni *harf*, *magistral* o'rni *shoxyo'l* leksemalarini qo'llashni tavsiya etish mumkinligini qayd qilamiz.

O'zbek tili terminologiyasining hozirgi holatida o'z hamda o'zlashmalarning yonma-yon qo'llanayotganiga shohid bo'lamiz. Ushbu jarayon avvalgi terminologiya tizimidagi me'yor va yangi leksik birlik o'rtasidagi qarama-qarshilik, "yashash uchun kurash"dan guvohlik beradi. Tabiiy, raqobatalashayotgan terminlardan qaysi biri o'zbek tili terminologiyasi tarkibidan munosib o'rin egallashini lisoniy hayot, nutqiy amaliyot va vaqt ko'rsatadi. Hozircha ikki dubletli terminlar jumlasiga *aksiya* - *harakat*, *aksiya*; *arxeolog* - *qadimshunos*, *arxeolog*; *blok* - *ittifoq*, *blok* (*deputatlik*); *veto* - *veto*, *ta'qiq*; *ofitser* - *zobit*, *ofitser*; *reanimatsiya* - *jonlantirish*, *reanimatsiy*; *termin* - *atama*, *termin*; *embargo* - *embargo*, *ta'qiqlash*; *sivilizatsiya* - *sivilizatsiya*, *tamaddun*; *kollegiya* - *hay'at*, *kollegiya*; *denonsatsiya* - *denonsatsiya*, *bekor qilish*; *tif* - *tif*, *terlama*; *transplantatsiya* - *transplantatsiya*, *ko'chirib o'tkazish*; *mikrokredit* - *mikrokredit*, *mikroqarz*; *terapiya* - *terapiya*, *davolash*; *smeta-smeta*, *xarajatlar loyihasi*; *kliyent-server* - *kliyent-server*, *mijoz-xodim*; *agent-vakil*, *agent*; *anketa* - *so'rovnoma*, *anketa*; *apellyatsiya* - *shikoyat*, *apellyatsiya*; *akklamatsiya-olqish*, *akklamatsiya* (yur.) va sh.k. kiritilmoqda.

Ba'zi vaziyatlarda, mobodo biron bir tushuncha ikki, ya'ni o'z va o'zlashma (ruscha-baynalmilal) termin bilan ifodalansa, shubhasiz, afzallik o'zbekcha terminga beriladi - *tilshunoslik* (lingvistika), *nazoratchi* (inspektor), *qalam haqi* (gonorar), *nizom* (ustav), *giyohvandlik* (narkomaniya), *zahir* (rezerv), *tenglik* (paritet), *hokim* (mer), *jarroh* (xirurg), *sil* (tuberkulez), *dorishunos* (farmatsevt), *dorishunoslik* (farmatsevtika), *tasnif* (klassifikat-

siya), *imlo* (orfografiya), qatag'on (repressiya), *sayyora* (planeta), *tirkama* (pritsep), *tovon* (reparatsiya) va sh.k.

Kimyo terminologiyasida faol qo'llanuvchi *oltin-aurum*, *kumush-argentum*, *margimush-arsen*, *oltingugurt-sulfur*, *temir-ferrum* singari terminlarning lotincha dubletlaridan kimyoviy reaksiyalar formulalarini o'qishda istifoda etiladi (Madvaliyev, 2017, 22).

O'zlashma terminlarning ma'lum guruhi o'zbek tili qonunlariga bo'ysungan tarzda uning fonetik va grammatik xususiyatlariga moslashadi. Chunonchi, o'zlashma terminlarning o'zbek tili fonetikasiga moslashuvi quyidagi jihatlari bilan oydinlashadi:

1) fonemalarning qisqarishi: *avinos* (avianosets), *raketanos* (raketa-nosets), *minanos* (minonosets), *farmatsevtik* (farmatsevticheskiy, *akustik* (akusticheskiy)); 2) fonemalardagi tovush almashinuvi: *mayoq* (mayak), *o'choq* (ochag), *plashch-palatka* (plash-palatka) va sh.k.

O'zbek tilida qurilishi jiddiy o'zgarishlarga uchragan o'zlashma terminlar kategoriyasiga *qo'mita* (komitet), *bombardimon* (bombardirovka), *qo'mondon* (komanduyushiy), *puadrat* (podryad) kabilarni kiritish o'rinlidir.

O'zbek terminologiyasi tizimida o'zlashmalardan o'zbekcha so'z yasovchi affiksalar ishtirokida yangi hosil qilingan terminlar keng miqyosda qo'llanishga kirib kelgan. Xususan, *bombardimonchi* (bombardirovshik), *dozimetrchi* (dozimetrist), *generallik* (generalskiy), *raketasozlik* (raketos-troyeniye), *patronli* (patronniy), *gusenitsali* (gusenichniy), *betonlash* (betonirovaniye), *ionlanish* (ionizatsiya); *modernizatsiyalash* (modernizatsiya), *kodlash* (kodiroyvaniye), *kompyuterlashtirish* (kompyuterizatsiya), *avtomatlashtirish* (avtomatizatsiya) kabi ashyoviy misollar qayd etilgan fikrni tasdiqlashga xizmat qiladi.

Mustaqillik yillari o'zbek tili lug'at fondining boyib borishida respublika xalq xo'jaligi uchun mutlaqo yangi sohalarning shiddat bilan shakllanishi va rivojlanishi kabi favqulotda muhim omillar sezilarli ta'sir ko'rsatdi. 1996 -yilda Andijon viloyati Asaka shahrida Janubiy Koreyaning "DEU (DAEWOO)" avtomobil korporatsiyasi bilan hamkorlikda "O'zDEUAvto" qo'shma korxonasining ishga tushirilishi natijasida O'zbekiston dunyodagi 28 ta avtomobilsozlik davlatlari qatoridan munosib o'rin oldi. 1999-yilda Samarqand shahrida "SamKochAvto" o'zbek-turk qo'shma korxonasi avtobuslar va yuk mashinalarni ishlab chiqarishga kirishdi. Hozirgi paytda Yaponiya va Germaniya avtokompaniyalari hamkorligida "Isuzu" avtobuslari hamda "Man" yuk mashinalarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan.

“O‘zDEUAvto” qo‘shma korxonasining amerika avtomobil ishlab chiqarish giganti “Jeneral Motors”(General Motors) tarkibiga singdirilishi oqibatida bugungi talablarga to‘la javob beradigan, yuqori tezlikka ega, har tomonlama qulay hamda yoqilg‘ini tejaydigan yengil avtomobillarning yangi rusumlarini ishlab chiqarish maqsad qilib qo‘yilgan. Buning natijasida o‘zbek tilida ushbu soha terminologiyasi tubdan takomillashdi. O‘zbek terminologiyasi “Tiko” (Tiko,) “Damas” (Damas), “Neksiya” (Neksia), “Lacetti” (Lacetti), “Matiz” (Matiz), “Spark” (Spark), “Epika” (Epika), “Kaptiva” (Kaptiva), “Malibu” (Malibu), “Kobolt” (Cobolt) singari Respublikada konveyyerga qo‘yilgan yengil avtomobillarning tijoriy nomini anglatuvchi atamalar hisobiga yana ham boyidi.

Sobiq sho‘rolar davlatining tanazzulga uchrashi va qulashidan keyin kommunistik mafkura bilan bog‘liq barcha tushunchalar, ularni ifodalovchi so‘z hamda terminlar o‘zbek tili lug‘at tarkibidan batamom barham topdi.

O‘zbekiston mustaqil va suveren davlat sifatida jamiyatni tom ma‘nodagi demokratiya asosida taraqqiy toptirish yo‘lini tanladi. Demokratik jamiyatni va davlatni barpo etishda milliy davlatchilik an‘analariga alohida e‘tibor qaratildi. Milliy tiklanish va o‘zlikni anglash yo‘nalishi ustuvor, deb e‘lon qilindi.

Turmushda tubdan sodir bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-madaniy o‘zgarishlar yangi tushunchalar, yangi nomlanishlarning voqelanishiga olib keldi. O‘zbek tilining leksik xazinasida mustaqil mamlakat yuritayotgan milliy siyosatni aks ettiruvchi rang-barang so‘zlar va terminlar bilan kengaydi. Bunday terminlar safiga tubandagi faktik misollarni kiritamiz: *milliy o‘zlik, milliy davlatchilik, milliy siyosat, siyosiy islohot, ma‘naviy qadriyat, Harakatlar strategiyasi, “Obod mahalla”, Ma‘naviyat va ma‘rifat markazi, yo‘l xaritasi* va sh.k.

Bo‘linish tamoyillari negizida yangi davlat boshqaruvi organlarining tuzilishi va faoliyat olib borishi pirovard natijada *Oliy Majlis, senat, Vazirlar Mahkamasi, qonun chiqaruvchi organ, ijro etuvchi organ, nazorat qiluvchi organ, sud hokimiyati, departament, konsern, xolding, kompaniya, hokimlar instituti, nodavlat ijtimoiy birlashma, mas‘uliyati cheklangan jamoa, Yoshlar ittifoqi, Xotin-qizlar qo‘mitasi* kabi ko‘pdan ko‘p terminlarning muomalaga kirishiga turtki berdi.

O‘zbekistonda bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tilishi asosida terminologik leksika *milliy valyuta, kichik biznes, o‘rta biznes, xususiy tadbirkorlik, qimmatli qog‘ozlar bozori, tadbirkorlar palatasi, konsalting, in-*

jiniring, lizing firma, biznes-inkubator, biznes-reja, diller, makler, demping, davlat boji, mulk dahlsizligi, likvid aksizlar, fyuchers bitimlar, majburiy ijro singari qator yangi terminlar bilan tag'in ham kengaydi.

Ma'lumki, O'zbekiston kamdan kam uchraydigan ulkan yoqilg'i-energetika manbalariga egaligi bilan dong chiqargan. Neft, gaz va kondensatning g'oyat katta zahiralari nafaqat ichki ehtiyojni to'la qondirish, balki ularni xorijga eksport qilish imkonini yaratdi.

Ushbu sohaga taalluqli *neft zaxirasi, neft koni, neft mahsulotlari, gaz kondensati, metan, og'ir neft, propan, butan, polimer materiallar, polietilen, polivinilxlorid, nitrilakril kislota, suyultirilgan gaz, xom neft* singari turfa terminlar darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ilmiy-ommabop adabiyot hamda mahalliy matbuot sahifalarida faol qo'llanib kelmoqda.

Milliy istiqoldan so'ng O'zbekistonda kechgan agrar islohat, so'zsiz, qishloq xo'jaligini qayta qurishda yetakchi ahamiyatga ega bo'ldi. Sobiq sho'rolardan qolgan kolxoz va sovxozlar tugatildi. Qabul qilingan "Yer kodeksi"ga muvofiq dehqon va fermer yer mulkdoriga aylandi. Fermer xo'jaliklari o'zlariga bildirilgan umid va ishonchni sharaf bilan oqladilar. Respublika agrar sektorida olib borilayotgan islohatlar *mulkdor, mulkdorlar sinfi, fermer xo'jaligi, ko'p ukkladli iqtisodiyot, tomorqa xo'jaligi, subsidiya, pay, investitsiya, investor, innovatsiya, ijara pudrati, yangicha xo'jalik yuritish* singari mutlaqo yangi tushuncha va realiyalarning yuzaga chiqishini ta'minladi.

Ma'lumki, o'tgan asrning oxiri-yangi XXI asrning boshida jahon ahli o'ta jiddiy va xavfli bir jihat, ya'ni inson va tabiat o'rtasidagi asimmetrik munosabat, to'g'rirog'i, insonning tabiat qonuniyatlariga bepisandlik bilan aralashuvi natijasi oqibatida tabiatdagi muvozanatning izdan chiqishi, azon qatlamining yemirilishi, haroratning me'yordan ko'tarilishi, muzliklarning erishi bilan chambarchas bog'liq ekologik hodisalarga o'z diqqatini qaratishga majbur bo'ldi. Chunonchi, nafaqat Markaziy Osiyo, balki Yevropa mamlakatlari uchun ham katta xavf tug'dirayotgan Orol fojiasi shular jumlasidandir. Orol dengizining hozirgi sathini saqlab qolish, suvning qochishi oqibatida dengiz o'zanidan osmonga ko'tarilayotgan tuz va qum bo'ronlarining oldini olish, suv qochgan yerlarga turli daraxtlar ekish, ihotalar barpo etish orqali dengiz bo'yida hayot kechirayotgan aholi turmush tarzini yaxshilash, sog'ligini himoyalash singari ustuvor maqsadlarni hayotga tatbiq etish maqsadida mamlakatimizda Ekologiya harakati tashkil etildi. Ushbu ekstralingvistik omil, tabiiy, ijtimoiy xarakterga ega tilda

ham aksini topdi, ya'ni boshqa tillarda bo'lgani kabi o'zbek tili ekologik terminologiyasi o'z taraqqiyotining navbatdagi bosqichiga qadam qo'ydi. Bir necha asrlik shakllanish jarayonini boshidan kechirgan ekologik terminlar sistemasi ayni vaqtda *ekologik vaziyat, ekologik fojia, ekopoyezd, ekosistema, global ekologiya, geoekologiya, biosfera, antropogen ifloslanish, agroekologiya, chang konsentratsiyasi, chiqindilarni qayta ishlash, chuchuk suv* singari nisbatan yangi termin yoki termin-birikmalar hisobiga kengayib bormoqda.

Hozirgi vaqtda fan va texnika sohlarida yuz berayotgan shiddatli rivojlanish, innovatsiya respublika aholisi faoliyatining turli qirralariga samarali ta'sir o'tkazmoqda. Fan va texnika qo'lga kiritgan eng oxirgi muvaffaqiyat va yutuqlar asosidagi yangi texnika vositalariga egalik qilinmoqda. Ushbu texnika va texnologiya vositalari nomlarini anglatuvchi terminologik leksika o'zbek tili lug'at tarkibining kundan kunga boyib, kengayib borishida munosib ulush bo'lib qo'shilmoqda.

Shundan kelib chiqqan holda ta'kidlash lozimki, Mustaqillik davri o'zbek terminologiyasi o'z qaror topish yo'lining boshlanish nuqtasida turibdi. U o'zbek tilshunosligining muhim sohasi sifatida yillar davomida yig'ilgan tajribalar zaminida taraqqiy etmoqda, takomillashmoqda va kengaymoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbek tilida xos terminlar tizimining o'z boyliklari hisobiga kengayishining nechta yo'li bor?
2. Termin yasashda qanday usullardan unumli foydalaniladi?
3. Terminlar yasashda kalkaning o'rniga baho bering.
4. O'zbek terminlar tizimida arabcha o'zlashmalarning ahamiyati qanday?
5. Terminologiya maslalarining mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko'tarilishini izohlang.
6. Respublika avtomobil sanoatida qo'llanuvchi tijoriy atamalar xususida mulohaza yuriting.
7. "Devonu lug'otit turk"da qayd etilgan ekoterminlarni aniqlang.
8. Quyidagi matnda ishlatilgan ruscha-baynalmilal o'zlashma terminlar xususida bahs yuriting. Bunda T-sxema metodidan foydalaning:
Semema va ma'no bir tushunchaning ikki xil nomlanishidir. Semema bir necha turlarga bo'linadi: leksik ma'noni ifodalovchi semema, gram-

matiik ma'noni ifodalovchi semema va sh.k. Sememalar ham tarkibiy qismlarga ajratiladi. Sememaning tarkibiy qismi ema yoki subsema deb yuritiladi.

Denotativ semalar leksemaning lug'aviy ma'nosini, konnotativ ma'nolar esa leksemaning denotativ ma'nosi ustiga yuklatilgan qo'shimcha ma'nolarni voqelantiradi.

Test:

1. O'zbek kurashi bo'yicha ilk jahon birinchiligi qachon o'tkazilgan?
A) 1996
B) 1997
S) 1998
D) 1999
2. Ruscha okosteneniye terminining o'zbekcha muqobilini belgilang.
A) suyako'sish
B) suyaklanish
S) suyakqaynash
D) suyaksinish
3. O'zbek tili internet terminlari qayd etilgan qatorni aniqlang.
A) massiv, yakor, overlay
B) gerundiy, plugin, piksel
S) idioma, trakt, yakor
D) paket, metateza, reduksiya
4. Akklamatsiya o'zlashmasi qaysi o'zbekcha so'zning dubleti hisoblanadi?
A) ulug'lash
B) madh
S) olqish
D) qo'llash
5. Strukturasi o'zbek tilida jiddiy o'zgargan o'zlashma terminni aniqlang.
A) avianos
B) dozimetrichi
S) pudrat
D) betonlash
6. Boshqaruv organi nomini ifodalovchi terminni ko'rsating.
A) milliy davlatchilik

B) kichik biznes

S) demping

D) xolding

7. Ko'p ukkladli iqtisodiyot termini xalq xo'jaligining qaysi sektorida qo'llanadi?

A) og'ir sanoat

B) agrar

S) harbiy

D) yengil sanoat

8. Chiqindilarni qayta ishlash termini qaysi sohaga xos?

A) geologiya

B) biologiya

S) eklologiya

D) geografiya

9. Yashil iqtisodiyot termini qo'llanadigan sohani ko'rsating.

A) agrar

B) texnika

S) ekologiya

D) yengil sanoat

Sakkizinchi mavzu: Istiqlof davrida sodir bo'lgan tub o'zgarishlarning o'zbek terminologiyasiga ta'siri

Reja:

1. Mustaqillik davri xalq hayotida yuz bergan tub o'zgarishlarining o'zbek terminologiyasi rivojiga ta'siri.
2. O'zbek terminologiyasida mavjud qusurlar.
3. Terminlarning yasashida faol modellarning o'rni.

Asosiy tushunchalar: *ijtimoiy-siyosiy hayot, termin yasash modellari, motivlangan terminlar, motivlanmagan terminlar, metonimik ko'chim, affiksial termin yasash, sermahsul affiks, kammahsul qo'shimcha, mutaxassislik terminlari, zoonimlar, texnikaviy terminlar, sohaviy terminologiya, guruhlashtirish, sheva va lahja materiallari, tilning ichki imkoniyatlari, ekstralingvistik omillar, texnologiya.*

Ma'lumki, terminlar oddiy so'zlar singari umumadabiy va maxsus leksikada bor bo'lgan so'z va o'zaklardan yasaladi.

O'zbek tili terminlari sistemasi o'zga qarindosh turkiy tillardagi singari mavjud struktur turlar, ya'ni sodda, yasama, qo'shma, qisqartma va so'z birikmalarini qamrab oladi.

O'zbek terminologiyasini takomillashtirish borasida qilinishi lozim bo'lgan vazifalar yetarlicha.

Bugungi kunda o'zbek tili soha terminologiyasi har tomonlama takomillashish jarayonini boshidan kechirmoqda. Terminlarning ular ifodalaydigan narsa-buyum, voqea-hodisa tushunchasi, ma'no-mazmuniga mutanosib, mos tushishi, struktur(shakl) jihatdan ixcham bo'lishi, yakka ma'noni ifodalashi, ma'nodoshlik(sinonimik) qatorlariga kirmasligi kabi talablar terminshunoslar diqqat markazidan joy olganligi yangilik emas. Ayniqsa, chet tillardan shiddat bilan kirib kelayotgan ilm, fan, texnika, texnologiyaga doir terminlarni qanday tarzda qabul qilish, o'zlashtirish xususida har xil

yondashuvlar ko'zga tashlanadi. Istiqldan keyin o'zbek terminologiyasi nafaqat miqdor, shuningdek, sifat o'zgarishlarga ham yuz qo'ydi. O'zbek tili imkoniyatlaridan foydalangan tarzda terminlar tizimini tartibga solish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, muayyan narsa-buyum, tushuncha, voqea-hodisani ifodalashda ona tili qatori, o'rni bilan, o'zbek tili shevalari va lahjalari so'z xazinasida mavjud tayyor so'zlardan foydalanilmoqda, o'zbek tilida asrlar osha sinovlarga bardosh bergan so'z yasovchi affikslarning termin hosil qilishdagi ishtirokidan unumli istifoda etilmoqda, kalkalashning mavjud turlari yordamida terminlar hosil qilishga jiddiy diqqat qaratilmoqda, mazkur usullarning birortasi ham qo'l kelmagan kezlarda chet tili terminlari aynan, tayyor holda o'zbek terminologiyasi tarkibiga olinmoqda. So'nggi fikrning isbotini AKT va zamonaviy pedagogik texnologiyalar, kompyuter, internet bilan bog'liq terminlarning qo'llanishida ko'ramiz.

Shubhasiz, o'zbek terminologiyasi tizimi sezilarli rivojlanishda bo'lishiga qaramay, ushbu soha ham muayyan qusur va kamchiliklardan xoli emas. Bizning nazarimizda, ularni quyidagi tarzda guruhlashtirish o'zini oqlaydi:

1. Ilmiy-texnikaviy terminlarning yanada taraqqiy etishi va takomillashuvida ona tilining ichki manbalari va so'z yasash usullaridan qoniqarli tarzda foydalanmaslik. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot bugungi kunda dunyodagi barcha rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar hayotida lokomativ rolini ado etmoqda. Eng zamonaviy qurol-aslahalar, asbob-anjomlar, dastgohlar, robotlar, axborot kommunikatsiya texnologiyalarisiz kelajak jamiyat taraqqiyotini tasavvur qilish amri mahol. O'zbek modeli asosida o'z rivojlanish yo'lini belgilab olgan mamlakatimizda xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari, xususan, og'ir va yengil sanoat, qishloq xo'jaligi, ilmfan, madaniyat, san'at, sport sohalari ildam qadamlar bilan rivojlanmoqda. Buning natijasida O'zbekiston jahon hamjamiyatining faol a'zosiga aylandi. Dunyoning yetakchi davlatlari bilan o'rnatilgan siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, ijtimoiy, madaniy, diniy va sh.k. aloqalar negizida taraqqiyotning yangi pallasini boshidan kechirayotgan xalqimiz chet ellardan olib kelinayotgan eng so'nggi texnika va texnologiyalar bilan oshno bo'lmoqda, ularni kundalik hayotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Vatandoshlarimiz, ayniqsa, iste'dodli yoshlarning xorijning nufuzli oliy o'quv yurtlarida tahsil olishi, yosh mutaxassislarning chet ellardagi universitetlarda malaka oshirishi, zamonaviy axborot texnologiyalarining insonlar turmushidan o'rin olishi kabi omillar oqibatida yangidan yangi tushunchalar va ular bi-

lan bog'liq terminlar tilimizning so'z xazinasidan o'rin olmoqda. Mubolag'asiz ta'kidlash joizki, ayni kezlarda o'zbek tili terminologik tizimiga G'arbiy Yevropa tillaridan bevosita va bilvosita yopirilib kirib kelayotgan terminlarni tartibga solish, unifikatsiya qilish, ularni o'zbek tili qoidalariga bo'ysundirish qiyin kechmoqda. Chetdan kelayotgan axborotning haddan tashqari ko'pligi va serqirraligi terminologiyaga xos jihatlarni har doim ham diqqat markazida ushlab turish imkoniyatini bermayapdi. Bu holat terminlarni o'zlashtirish, kalkalash, izohlash paytida muayyan qiyinchiliklarni yuzaga chiqarmoqda. O'zbek tilining ichki imkoniyatlaridan samarali foydalanishga zarur e'tibor qaratilmoqda, so'z yasash usullaridan har doim ham unumli iste'foda etilmoqda, deb bo'lmaydi. Chet tilidan o'zlashayotgan terminlarni aynan qabul qilish an'anasi hamon yetakchilik qilmoqda. Masalan, internet tarmog'ida qo'llanayotgan *netabayt, ping, piksel, plugin, rastr, gigabayt, gigabit, interfeys, megabayt, terabayt, exabayt, zettabayt, yottabayt, portativ, additiv*, tilshunoslikka doir *abzats, agglyutinatsiya, ak-sent, analogiya, apokopa, grammatika, denotat, diglossiya, jargon, ideogramma, intonatsiya, kalka, konvergensiya, semasiologiya, sotsiolekt, jismoniy tarbiya* va sportdagi *boks, futbol, xokkey, kikkoksing, konfu, karate, gimnastika, arena, stadion* kabi terminlar shular sirasidandir.

2. Ayni bir termin bilan bir nechta yoki har xil ma'nolarni ifodalash. Terminologiyada salbiy jihat hisoblangan mazkur holat qator terminlar sistemasidagi chalkashliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Masalan, *byulleten* leksemasi 1. xabarnoma; 2. byulleten (saylov byulleteni); 3. varaqa (kasallik varaqasi) ma'nolarida ishlatilmoqda. Terminning faqat yakka ma'noni ifodalashi lozimligini hisobga oladigan bo'lsak, ayni holatni o'nglash borasida jiddiy ishlarni amalga oshirishning zarurligi oydinlashadi.

3. Bir ma'noni ifodalashda ikki, ba'zan bir nechta termin-sinonim (dublet, leksik variant)larning parallel ishlatilishi.

Terminologiyaga oid tadqiqot ishlarining barchasida bir ma'noni ifodalash uchun faqat bitta termin qo'llanishi zarurligi bot-bot takrorlangan. Shunga qaramasdan, nafaqat o'zbek terminologiyasi, balki boshqa til teraminologiyalarida ham muayyan ma'noning bir nechta termin-sinonimlar yoki dubletlar va leksik variantlar yordamida ifodalanishi ko'zga tashlanadi. Tibbiy terminlar tizimida qo'llanayotgan *aqlpastlik-telbalik; zayflik-sustlik; ko'rlik-so'qirlik; tortishish-qisqarish-tarang tortish*, iqtisodiy terminlar sirasidagi *budjet-mablag', hisobchi-buxgalter; homiy-sponsor; bo'nak-avans; hisob varag'i-to'lovnoma; taftish-reviziya; kirim-debi; qarzdor-debitor; soliq*

va bojxona terminologiyasidagi *jarima-peniya*; *dallol-broker*; *qiymat-tan-narx*; *badal-vznos*; *daromad-tushum-foyda*; *xaridor-mijoz-sotib oluvchi*; *soliqchi-soliq yig'uvchi*; *bojmon-bojxonachi*; ijtimoiy, harbiy, huquqshunoslik terminlari sistemasidagi *diktator-yakka hokim*; *aparteid-irqiy ayirmachilik*; *vazifa-funksiya*; *ofitser-zobit*; *gipoteza-faraz-taxmin*; *prolongatsiya-uzaytirish*; *konversiya-o'zgartirish-almashtirish*; jarayon terminlari qatoridagi *boshqarish-boshqaruv*; *yig'ish-yig'uv*; *ko'paytirish-ko'paytiruv*; *sig'ish-siquv*; sport sohasidagi *penalti - 11 metrlik jarima*; *birinchilik-chempionat*; *qoshimcha taim - overtaym* singari terminlar shular jumlasidandir.

O'zbek terminshunoslari oldida yuqorida keltirilgan muammolar qatori, tubandagi masalalarni ham hal etish mas'uliyati ko'ndalang turibdi:

umumqo'llanish xarakteridagi ba'zi terminlarning mutanosib variantlarining mavjud emasligi;

ilm-fan va texnika soha terminlarini tartibga solish hamda bir xillashtirishning qoniqarsizligi;

terminlarni qo'llashda imloviy chalkashliklarga yo'l qo'yish;

terminografiya masalalariga bugungi talablardan kelib chiqib yondashish, turli turdagi terminologik lug'atlar tuzish va nashr qilish jarayonini boshqarish hamda nazorat qilishning sustligi;

turli sohalarda qo'llanuvchi terminlar aynanligini ta'minlaydigan metodik qo'llanma va davriy byulletenning mavjud emasligi;

terminologik leksika, ayniqsa, Mustaqillik davri ilmiy-texnikaviy terminlar haqida olib borilayotgan nazariy tadqiqotlarning qoniqarli emasligi;

terminologiya masalalari bilan maxsus shug'ullanadigan boshqaruv hamda monitoring qiluvchi organining yo'qligi.

O'zbek terminologiyasi tizimida tub terminlar singari derivativ terminlarning ham roli salmoqlidir. Tub terminlar o'zbek terminologiyasining barcha shakllanish va rivojlanish bosqichlarida ko'zga tashlanadi. Xususan: *el, yurt, yoy, o'q, to'p, to'ra, tamg'a, til, qin, boy, kung* "joriya, kanizak", *qul, yov, qorin, jag', o'pka, ko'z, oy, kun* kabi tub terminlar deyarli barcha terminologik sistemalar uchun xosdir.

Yasama terminlar, shubhasiz, o'zbek terminlogiyasining ulkan qismini tashkil etadi. Yasama terminlar morfologik, sintaktik va semantik yo'l bilan hosil qilinishi jihatidan umumleksikadan farqlanmaydi.

Affiksatsiya termin yasashning eng mahsuldor usuli bo'lib, bu usul o'zbek terminlogiyasi qaror topishining biz bilgan yuqoridagi bosqichlarida yetakchilik qilgan.

Soʻz yasalishi oʻzbek tilshunosligida chuqur va atrofficha tadqiq etilgan masalalardan hisoblanadi. Mazkur muammoga oid bir qancha dissertatsiyalar himoya qilingan, talaygina monografiya hamda maqolalar chop etilgan. Termin yasalishi ham oʻzbek tilshunoslari diqqat markazidan oʻrin olgan sohalaridan sanaladi.

Termin yasalishida morfologik, sintaktik hamda semantik usullar oʻta mahsuldor va faol boʻlib, ularning koʻmagida terminologik tarkib muttasil boyib, taraqqiy etmoqda.

Oʻzbek tili terminlarining aksariyatini motivlangan, yaʼni soʻz-terminlar (qoʻshimchalar bilan yasalgan), termin-qoʻshma soʻzlar, termin-birikmalar hamda semantik (asosan metaforik) koʻchim asosida hosil qilingan terminlar tashkil qiladi. Shu bilan bir qatorda, terminlarning salmoqli qismi motivlanmagan, yaʼni oʻzbek tilining oʻz sodda soʻzlari, oʻzlashmalar, termin-kalkalar va antrponimlardan metonimik koʻchim vositasida voqelangan.

Soʻz turkumlari nuqtayi nazaridan oʻzbek tili terminologiyasi asosan ot, sifat, ravish va feʼl soʻz turkumlariga oid soʻzlardan iborat. Shak-shubhasiz, ot-terminlar oʻzbek terminologiyasining poydevorini tashkil etadi. Ayni paytda, sifat turkumiga daxldor soʻzlarning terminologik leksika tarkibi taraqqiyotidagi oʻrni salmoqli ekanligini ham yoddan chiqarmaslik lozim. Feʼl-terminlar ham oʻzbek terminologiyasining sezilarli ulushi sanaladi.

Oʻzbek tilida morfologik usul bilan termin yasalishi umumadabiy til leksik birliklarini hosil qiluvchi ayni soʻz yasovchi qoʻshimchalar hamda soʻz yasovchi qolip (model)lar yordamida amalga oshiriladi.

Affiksial termin yasalishi umumadabiy soʻzlarning hosil qilinishi singari juda qadimdan yetakchi va sarmahsul usul hisoblanadi. Oʻz vaqtida Mahmud Koshgʻariy, Mahmud Zamaxshariy, Ibn Muhanna lugʻatlarida. XIII-XIV asrlarda turkiy til grammatikasiga doir arab tilida yaratilgan risolalarda, Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarida oʻzbek (turkiy) tili soʻz yasalishi vositalari va yoʻllari haqida qimmatli maʼlumotlar keltirilgan edi.

Hozirgi paytda oʻzbek tili soʻz yasalishi masalasiga tegishli ilmiy adabiyotlarda soʻz yasovchi affikslarining toʻla tarkibi maʼlum darajada tartibga solingan.

Affiksatsiya usuli bilan yasalgan ot turkumli termin (turdosh ot) lar

1. Ot (sifat) turkumli soʻzlardan yasalgan terminlar

-chi affiksli soʻz yasovchi model

Oʻta sermahsul va turgʻun hisoblanmish *-chi* affiksli model hozirgi oʻzbek terminologiyasi tizimida amaliy qoʻllanishda qolayotgan katta miqdordagi terminlar bilan ifodalangan. Mazkur model turdosh otlar yasovchi modellar qatorida eng mahsuldorligi va faolligi bilan ajralib turadi (Gulyamov, 1955; Shoabdurahmonov, 1980;175-178; Begmatov 1985;132-133). Mazkur model ot soʻz turkumidan aksariyat shaxs oti, ish-harakatni bajaruvchi, biron kasb bilan shugʻullanuvchi, ijtimoiy mansublik (Sherbak, 1977;103; Sravnitelno-istoricheskaya grammatika 1988;144-146) kabi maʼnolarni ifodalovchi otlarni hosil qiladi.

-chi affiksining tarixiy taraqqiyoti jarayonida harakat-holat, kasb-hunar, mutaxassislik maʼnolarni ifodalashi ravshan namoyon boʻladi. VII-XIV asr qadimgi turkiy runik hamda eski turkiy til yozma manbalarida ushbu affiks (-*čī*/-*či*) ishtirokida yasalgan *bedizči* (rezchik po derevu, kamnyu, vayatel) (DTS,90), *bitkāči* (pisets, pisar)(DTS,10), *ayğuči* (sovetnik)(DTS,28), *alimči* (zaimodavets, kreditor) (DTS,35), *altunči* (zolotix del master) (DTS,40) singari juda koʻp terminlar qoʻllangan. Mahmud Zamaxshariy qalamiga mansub “Muqaddimat ul-adab” lugʻatida bu qoʻshimcha ishtirokida yasalgan, turli kasb va hunar egalarini anglatuvchi yigirmadan ortiq nomlar qayd etilgan: *paxsači* (vozvodyashiy glinobitniye steni), *yağči* (maslodel), *čagirci* (vinodel), *bičaqči* (nojovnik) va sh.k. (Dadabayev, 1990; 80).

Oʻzbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarida – *či*/-*ci* affiksining vazifasiga alohida diqqat qaratgan holda, uning *qurči*, *xizānāči*, *yarağči*, *čavgānči*, *nayzači*, *šukurči*, *yurtči*, *šilanči*, *axtači*, *qusči*, *barsči*, *qoruqči*, *tamğachi*, *jibachi*, *yorgachi*, *hālvači*, *kemāci*, *qoyči* singari turfa mansab va rutbalarni ifodalashdagi faolligini taʼkidlaydi. Alisher Navoiyning yozishicha, *qazči*, *quvči*, *turnāci*, *kiyikči*, *tavušqanči* kabi qush ovi bilan bogʻliq koʻpgina terminlar ham ushbu affiksi koʻmagida yasalgan (Alisher Navoiy, 1967;116-117).

Ilmiy-texnikaviy inqilob davrida, globallashuv, internet va kompyuterlashtirish asrida *-chi* affiksli modelning soʻz yasash imkoniyatlari va doirasi bir necha barobar oshib ketdi.

Ushbu modelning soʻz yasashdagi vazifasi oʻzbek tilining terminologik soʻz yasaliş meʼyorlarida ham yaqqol namoyon boʻladi.

-*chi* bilan yasalgan otlarning ma'noviy o'ziga xosliklari u qo'shilayotgan o'zakka hamda uning o'ziga tegishli bo'lgan xususiyatlar ta'sirida shakllanadi.

-*chi* affiksli ot – terminlar semantik strukturasi ko'ra, bir qancha gu-ruhlarga bo'linadi.

1. Biron bir kasb-hunar, mutaxassislik bilan shug'ullanuvchi subyekt nomini ifodalovchi terminlar: *traktorchi, sportchi, vositachi, neftchi, ka-belchi, elektrchi, ekskavatorchi, hisobchi, soliqchi, uchuvchi, to'quvchi* va sh.k.

Umumiy hodisalar hamda kasb-hunar, mutaxassislik terminlari qatori ularning o'z terminologiyasiga ega bo'lgan turli soha va yo'nalishlari ham mavjuddir.

-*chi* affiksi kasb-hunar, mutaxassisliklarning umumiy ma'nosini bildi-ruvchi so'zlarga qo'shib, ushbu kasb-hunar va mutaxassisliklarga taal-luqli ot-terminlarni yasaydi: *xizmatchi, tilchi, jangchi, chorvachi* va sh.k.;

muayyan kasb-hunar, mutaxassislikning aniq sohasida band bo'lgan shaxsni anglatuvchi ot-terminlarni hosil qiladi: *tankchi, avtomatchi, dozimetrchi, zenitchi, pontonchi, karatechi, gimnastikachi, voleybolchi, bo'yochi, betonchi, montajchi, payvandchi, g'ijjakchi, skripkachi, rubob-chi, nog'orachi, dasturchi, raketachi* (tex.) va sh.k.

-*chi* affiksli model kasb-hunar, faoliyatning aniq sohasini ifodalov-chi nomlardan rang-barang mazmun-ma'noli otlarni yuzaga chiqaradi. Chunonchi: 1) qandaydir narsa-predmet, buyum, ashyo yaratuvchi subyekt nomini bildiruvchi terminlar yasaydi: *taqachi, gilamchi, domnachi, muqo-vachi, beshikchi, tanburchi, dutorchi* va sh.k.;

2) ayni kasb, hunar, mutaxassislik bilan shug'ullanuvchi shaxs nomi-ni anglatuvchi terminlarni hosil qiladi: *ayg'oqchi, qo'poruvchi, ixtiro-chi, arendachi, auksionchi, surushtiruvchi, taftishchi, sinovchi* va sh.k.;

3) muayyan kasb-hunar sohasida qo'llanuvchi asbob-uskuna, jihoz, buyum, texnika vositalari nomlaridan ushbu texnika vositalarini boshqa-ruvchi shax otini yasaydi: *mototsiklchi, kombaynchi, buldozerchi, to'pchi, granatamyotchi, mashinachi* (tikuvchi), *greyderchi, ekskavatorchi, kompy-uterchi, tankchi, tarpedachi* (harb.), *raketachi* (harb.) va sh.k.;

4) qandaydir bir obyektga mas'ul, mutasaddi ishchi, xizmatchi, arbob nomini ifodalovchi terminlarni yuzaga keltiradi: *omborchi, do'konchi, korxonachi, dorixonachi, soqchi* va sh.k.;

5) aniq faoliyat, kasb-hunar soha yo'nalishini anglatuvchi asoslarga

qo'shilib, mazkur soha bilan band shaxslar nomini bildiruvchi terminlar yasaydi: *dengizchi*, *yo'lchi*, *atomchi*, *kimyochi*, *metallchi*, *metrochi* va sh.k.;

6) fanning turli sohalarida xizmat qiluvchi mutaxassislar, xodimlar nomini ifodalovchi terminlar yasaydi: *tarixchi*, *adabiyotchi*, *folklorchi*, *lug'atchi*, *tilchi* va sh.k.;

7) muayyan narsa-predmet, buyum, mahsulotni sotuvchi subyekt nomini voqelantiradi: *morschi*, *gazetachi*, *holvachi*, *kompyuterchi*, *gilamchi*, *telefonchi* va sh.k.

Xuddi shunday yo'l bilan yasalgan ba'zi yasama terminlar ham biron-bir mahsulotni tayyorlovchi yoki uni realizatsiya qiluvchi – sotuvchi shaxsni ifodalaydi: *paxtachi*, *pashmakchi*, *qalpoqchi*, *beshekchi*, *eshikchi*, *shokoladchi* va sh. k.

2. Mehnat, hodisa, ish-harakat bilan mashg'ul shaxslarni ifodalovchi ot-terminlarni yuzaga keltiradi: *isyonchi*, *bosqinchi*, *navbatchi*, *jinoyatchi* va sh.k.

Ma'lum bir ish - harakat ishtirokchisi nomini bildiruvchi terminlar yasaydi: *namoyishchi*, *himoyachi*, *marofonchi*, *muzokarachi*, *sulhchi*, *iste'molchi* va sh.k.

Qaysidir oqim, yo'nalish, yo'l tarafdori, muxlisi nomini anglatuvchi terminlarni hosil qiladi: *monarxiyachi*, *respublikachi*, *separatchi*, *oppozitsiyachi*, *kantchi*, *gegelchi* va sh.k.

Sport jamiyatlari va klublar nomlarini ifodalovchi so'zlarga qo'shilib, shu jamiyat yoki klublar a'zolarini anglatuvchi terminlar yasaydi: *paxtakorchi*, *dinamochi*, *navbahorchi*, *qizilqumchi*, *lokomotivchi*, *nasafchi* va sh.k.

Ekstralingvistik omillar ta'siri, chunonchi, so'nggi vaqtlarda fan, texnika, axborot texnologiyalarining shiddatli rivojlanishi natijasida o'zbek tilida *-chi* affiksi ishtirokida narsa-predmet, buyum, apparatlar nomlarini atovchi terminlarning miqdori yanada ortdi.

Bunday hodisa birinchilardan o'zbek harbiy terminologiyasi sistemasida qayd etilgan bo'lib, bular jumlasiga *bombardimonchi* (bombardirovshik), *qiruvchi aviatsiya* (istrebitelnaya aviatsiya), *shturmchi* (shturmovik), *fotorazvedkachi samolyot* (samolyot – fotorazvedchik), *niqoblovchi o't ochish* (maskirovochniy ogon), *niqoblovchi tutun* (maskiruyushiy dim), *tralchi tank* (tank-tralshik) singari terminlar kiritiladi.

Zoologiya terminlari tarkibida esa *nina* so'zidan yasalgan *ninachi*, *baliq* zoonimidan hosil qilingan *baliqchi*, shuningdek, *sutemizuvchi(lar)*, *kemiruvchi* kabi birliklarning qo'llanayotganini kuzatamiz.

-lik affiksli soʻz yasovchi model. Ushbu qolip oʻzbek tilida oʻta sermahsul soʻz yasovchi modellardan biri boʻlib, uning koʻmagida nafaqat sof oʻzbekcha (turkiy), balki oʻzlashma soʻzlardan ham quyidagi turdagi ot-terminlar hosil qilinadi:

Holat, sifatning mavhumligi, umumiyligi maʼnosini ifodalovchi ot-terminlarni yuzaga chiqaradi. Mazkur maʼnoli otlar asosan, oʻzakdan anglashilgan holat-sifat, fazilat-sifat yoki muayyan belgiga muvofiq voqelangan hodisani bildiruvchi ismlardan yasaladi. Ayrim faktlarga diqqat qaratamiz: *liberallik, safarbarlik, jangovorlik, ishtahasizlik* (tib.giporeksiya), *mentallik* va sh.k.;

belgi-xususiyat, sifat yoxud holatni ifodalovchi ot-terminlar yasaydi: *zichlik, suyuqlik, tenglik, koʻrlik* (tib.ablepsiya), *sarosimalik, gomogenlik, debillik, betoblik, amalparastlik, betaraflik, qoʻporuvchilik, barqarorlik. taqiqlanganlik* va sh.k.;

qandaydir yumush, mashgʻulot, vazifaga moʻljallangan narsa, buyum, ashyo nomini ifodalaydi: *urugʻlik, qishlik, paxtalik, taglik* va sh.k.;

onda-sonda *-lik//liq* affiksli otlar qatnashchi, ishtirokchi nomini anglatadi: *boshliq*;

maʼlum bir joy, yerni nomlovchi ot(eko)-terminlar yasaydi: *togʻlik, qirlik, jarlik, qumlik, boʻshliq, tuzlik* va sh.k.;

shaxsning yashash oʻrni, turar joyi, kasb-hunari, biror narsaga moyilligi, mashgʻulot turi, xizmat joyi, maqomi kabi maʼnolarni ifodalovchi ot-terminlarni voqelantiradi: *askarlik, ovchilik, fuqarolik, prezidentlik, rektorlik, jarrohlik, mashinistlik, kosmonavtlik, radisilik, shaharlik, bosh vazirlik, feldsherlik, general-gubernatorlik, prokurorlik* va h. k.;

hosil qiluvchi asosning koʻlami, hajmi yoki sifati natijasi maʼnolarini ifodalovchi ot-terminlarni shakllantiradi: *yettilik, birlik* (1. gram. birlik; 2. mat. bir), *koʻplik, ikkilik, toʻrtlik* va sh.k.;

pul birliklari nomlarini bildiruvchi terminlar yasaydi: *soʻmlik, dinorlik, dollarlik, markalik, liralik, somonlik, tangalik, tiyinlik* va sh.k.;

texnika bilan band boʻlgan soha yoʻnalishlari hamda korxonalar nomlarini atovchi terminlarni hosil qiladi: *temirchilik, payvandchilik, chilangarlik, aviasozlik, poʻlatsozlik, mashinasozlik, kemasozlik, samolyotsozlik, robotsozlik, raketasozlik* va h.k.;

muayyan hodisa, voqea, koʻrinishni anglatuvchi ot-terminlarni shakllantiradi: *jinoyatchilik, huquqbuzarlik, homiylik, vasiylik, badihagoʻylik, maddohlik, chala tugʻulganlik* va sh.k.

-lik//liq affiksi yasama soʻzlar bilan birikib, asl oʻzbekcha terminlarni voqelantiradi. Bunday holatlarda u tubandagi qoʻshimchalar ishtirokida turfa termin – derivatlar yasaydi:

-siz + lik: *vaznsizlik, uyqusizlik* (tib.agripniya), *shuursizlik, daxlsizlik, madorsizlik, ishsizlik, nikohsizlik, malakasizlik, moliyasizlik, daxlsizlik, xavfsizlik* va sh.k.;

-dosh + lik: *oʻrindoshlik, quoldoshlik, qarindoshlik, polkdoshlik* va sh.k.;

-mas+lik: *changamaslik* (tib.adipsiya), *suvoʻtmaslik, yurolmaslik* (med.abaziya), *bitmaslik* (tib.nezarasheniye) va sh.k.;

-chan+lik: *eruvchanlik, zirhteshuvchanlik, sezuvchanlik, choʻziluvchanlik, oquvchanlik, yashovchanlik, oʻzgaruvchanlik* va sh.k.;

-li+lik: *chidamlilik, kalloriyalilik, daromadlilik* va sh.k.;

-qoq+lik: *botqoqlik, yopishqoqlik, chanqoqlik, qayishqoqlik* va sh.k. ;

-(i)sh+lik: *yanglishlik, cheklanishlik, yemishlik, botishlik* va sh.k.;

-roq+lik: *yaltiroqlik, chinqiroqlik, oʻtroqlik, baqiroqlik* va sh.k.

-lik// -liq affiksi chet tillardan kirgan soʻz yasovchi morfemalar yordamida yuzaga chiqqan yasama soʻzlardan ot-terminlar hosil qiladi:

-boz+lik : *multiqbozlik, fohishabozlik, guruhbozlik, qimorbozlik, ichki-likbozlik, xotinbozlik, qilichbozlik* va sh.k.

-bon+lik: *posbonlik, bogʻbonlik, qoʻychibonlik, darvozabonlik* va sh. k.;

-vor+lik: *ulugʻvorlik, tantanavorlik* va sh.k.;

-gar+lik: *javobgarlik, isyongarlik, fitnagarlik, daʻvogarlik, savdogarlik, zargarlik, igʻvogarlik* va sh.k.

-dor+lik: *chorvadorlik, aybdorlik, unumdorlik, quldorlik, hosildorlik, gumondorlik, homiladorlik, hissadorlik, mulkdorlik* va sh.k.;

-doʻz+lik: *yelkandoʻzlik, etikdoʻzlik, telpakdoʻzlik* va sh.k.;

-kash+lik: *chizmakashlik, pillakashlik, suratkashlik* va sh.k.;

-kor(-gor, -kar)+lik: *sholikorlik, gʻallakorlik, gunohkorlik, hamkorlik, tadbirkorlik* va sh.k.;

-paz+lik : *somsapazlik, oshpazlik, choypazlik* va sh.k.;

-parvar+lik: *millatparvarlik, kambagʻalparvarlik, insonparvarlik, vatanparvarlik, xalqparvarlik, yetimparvarlik, yurtparvarlik* va sh.k.;

-parast+lik: *butparastlik, otashparastlik, mansabparastlik, shaxsiyatparastlik, aqidaparastlik, millatparastlik, huquqparastlik* va sh.k.;

-soz+lik: *mashinasozlik, avtomobilsozlik, samolyotsozlik, kemasozlik,*

traktorsozlik, shaharsozlik, robotsozlik, motorsozlik, vagonsozlik, qurolsozlik, ko'priksozlik va sh.k.;

-furush+lik: *odamfurushlik, bangifurushlik, terifurushlik, og'ufurushlik, valyutafurushlik* va sh.k.;

-xon+lik: *dostonxonlik, gazetaxonlik, navoiyxonlik, kitobxonlik* va sh.k.;

-xo'r+lik: *qonxo'rlik, odamxo'rlik (kannibalizm), tekinox'rlik, poraxo'rlik, qasamxo'rlik;*

-chi+lik: *gegelchilik, neokantchilik, trampchilik* va sh.k.;

-shunos+lik: *o'lkashunoslik, tuproqshunoslik, metallshunoslik, tilshunoslik, huquqshunoslik, qonunshunoslik, matnshunoslik, odamshunoslik* va sh.k.

Yuqoridagi ashyoviy materiallarga asoslanib, bildirilgan mulohazalardan kelib chiqqan holda ta'kidlash joizki, *ot (sifat) + lik/liq* modeli mavhum ma'nosi bilan hozirgi o'zbek adabiy tilida, xususan, termin yasashda juda sermahsul va faol qolip sifatida e'tirof etiladi.

Shu bilan bir qatorda, qilingan tahlil *-lik/-liq* affiksining: a) qurol, asbob, moslamalar nomlari; b) hosil qiluvchi so'z asosida shakllangan joy, yer nomlari; v) pul birliklari nomlarini yasashda nisbatan kammahsulligini ko'rsatdi.

Murakkab tarkibga ega *-chilik (-chi+lik)* qo'shimchali model termin yasash jarayonida nisbatan faol. Ushbu qolip quyidagi terminlarni hosil qiladi:

kasb, hunar, mashg'ulot va soha nomlari: *uzumchilik, qorako'lchilik, me'morchilik, tutchilik, o'qituvchilik, dehqonchilik* va sh.k.;

umumlashtiruvchi nomlar: *mo'lchilik, mahaliychilik, partizanchilik* va sh.k.;

narsa, buyum yoxud hodisa, voqea oti: *kambag'alchilik, ozchilik, tomorqachilik, qurg'oqchilik* va sh.k.

-lash affiksli so'z yasovchi model

Jarayon, xatti-harakat nomini ifodalovchi terminlar yasaydi: *akkreditlash, kurtaklash, payvandlash, standartlash, liofillash, parmalash, xromlash, freezerlash, alyuminlash, geperinlash, toblash, presslash, mexanizatsiyalash, ionlash, paypaslash* (tib.palpatsiya), *skanerlash* (tib.skanirovaniye), *betonlash, dezaktivatsiyalash, kodlash, trallash* va sh.k.

-lashtirish affiksli so'z yasovchi model

-lash affiksli so'z yasovchi model singari asosan ruscha-baynalmilal o'zlashmalardan "hosil qiluvchi asosning nomi bilan atalgan ta'minot, as-

bob-uskuna, jihoz" (Danilenko 1977; 155) umumiy ma'nosini ifodalovchi terminlarni vujudga chiqaradi: *avtomatlashtirish, kompyuterlashtirish, telefonlashtirish, elektrlashtirish, pasportlashtirish, gazlashtirish, robotlashtirish, formallashtirish, liberallashtirish, atomlashtirish, kodlashtirish, niqoblashtirish, mexanizatsiyalashtirish va sh.k.*

-cha affiksli so'z yasovchi model

O'zbek tili grammatikasiga doir asarlarda *-cha* ot turkumli so'zlarning kichraytirish – erkalash shaklini yasovchi mahsuldor, urg'uli affiks tarzida baholanadi (Kononov 1960;162; Mirzayev, 1978;112).

Ba'zi bir ishlarda mazkur affiksning so'z yasovchi qo'shimcha ekanligi faktik materiallar ko'magida isbotlangan. Kuzatilayotgan affiks (*o'zi-yurar*) *aravacha, shponka ariqchasi, havo yostiqlashi, ko'chma vagoncha* (Doniyorov, 1977; 96), *sichqoncha, (saf) maydoncha(si), zarracha* kabi bir qator fan-texnika sohasi terminlarini hosil qilishda qatnashadi.

Biologiya terminlari sistemasida *-cha* ishtirok etgan ayrim terminlar faol qo'llanadi: *miyacha, qalpoqcha, katakcha, tangacha, tayoqcha, pufakcha, teshikcha, qiltiqcha, kokilcha* va sh.k.(Olimxo'jayeva, 1990; Rahimova, 2007).

-boz affiksli so'z yasovchi model

Ushbu model ilmiy terminologiya tizimida asl o'zbekcha (turkiy), arabcha, forsha-tojikcha hamda ruscha-baynalmilal leksik birliklardan oz holatlarda biror narsa bilan qiziquvchi shaxs nomini anglatuvchi terminlarni yuzaga chiqaradi: *buyruqboz, mushakboz, safsataboz, multiqboz, ishqiboz, xotinboz, guruhboz* va sh.k.

-goh affiksli so'z yasovchi model

O'zbek adabiy tili tarkibiga fors-tojik tilidan juda barvaqt o'zlashgan – goh affiksi ishtirokida yuzaga kelgan bu model asosdan anglashilgan voqea-hodisa sodir bo'luvchi o'rin, joy nomini ifodalaydi: *janggoh, askargoh, lashkargoh, qo'nimgoh, o'rdugoh, qarorgoh* va sh.k.

-don affiksli so'z yasovchi model

Fors-tojik tilidan o'zlashgan suffiksli ushbu model :

1) asosdan ifodalangan tarzda biror narsa saqlanadigan idish, narsani ifodalaydi: *tuxumdon, olovdon, o'qdon, kuldon, siyohdon, bachadon* va h.k;

2) shaxsga xos sifat, xususiyat, fazilatni tavsiflovchi sifat-terminlarni hosil qiladi: *hisobdon, bilimdon* va sh.k. Ba'zi bir ilmiy asarlarda o'zbek tilida ikkita –don affiks-omonimining mavjudligi haqida fikr bildirilgan (Tursunov, 1965).

-dor affiksli soʻz yasovchi model

Fors-tojik tilining elementi boʻlmish **-dor** suffiksli nisbatan sermahsul model: 1) shaxs nomi: *bayroqdor, nishondor*; 2) mavjudlik, egalik sifatlarini yasashda qatnashadi: *zarbdor, mahsuldor, chiqimdor* (Usmonov, O.1975; 51-56), *hissador, aybdor, qarzdor, mansabdor, puldor, mulkdor va sh.k.*

-dosh affiksli soʻz yasovchi model

Mazkur qolip terminlar hosil qilishda mahsuldor boʻlib:

a) ijtimoiy sharoit, umumiy turmush, hamkorlik, hamdoʻstlik maʼnoli shaxslar nomini ifodalovchi ot-terminlar yasaydi: *yurtdosh, maslakdosh, quroldosh, kursdosh, polkdosh, frontdosh, sinfdosh, vatandosh* va sh.k.;

b) boshlangʻich, dastlabki asosdan kelib chiqqan sifat, xususiyatni anglatuvchi terminlarni shakllantiradi: *jinsdosh, ohangdosh, yoʻldosh* (tib. platsenta) va sh.k.;

c) baʼzi bir tilshunoslik terminlarini voqelantiradi: *siftdosh, ravishdosh, undosh, shakldosh, oʻzakdosh, uyadosh, maʼnodosh, turdosh* va sh.k.

Mazkur model oʻzbek tili texnika terminlarini yasashda qatnashmaydi. Ammo botanika terminlari tizimida oʻta sermahsulligi bilan ajralib turadi: *chinniguldosh, ayiqtovondoshlar, boshogdosh, chuchmomadoshlar, zira-dosh, raʼnodosh, tokdosh, gulnavshodadosh* va sh.k.

-doʻz affiksli soʻz yasovchi model

Forscha-tojikcha **-doʻz** suffiksli mazkur kammahsul model biror- bir narsa, buyumni tikuvchi shaxs nomini bildiradi: *moʻynadoʻz, etikdoʻz, kavushdoʻz, yelkandoʻz* va sh.k.

-kar, -kor // -gar/ -gor affiksli soʻz yasovchi model

Fors-tojik tilidan kirib kelgan ushbu suffiksli model yordamida muayyan kasb-hunar egasini anglatuvchi terminlar yasaladi: *chilangar, zargar, daʼvogar, sholikor, javobgar, tadbirkor, tajovuzkor* (Usmonov 1975; 51-56), *bastakor, qasoskor, hamkor* va sh.k.

-kash affiksli soʻz yasovchi model

Kelib chiqishi forscha-tojikcha hisoblanuvchi **-kash** affiksi ishtirokida yasalgan terminlar maʼlum kasb-hunar bilan mashgʻul shaxsni ifodalaydi: *chizmakash, arrakash, koʻchirmakash, tarafkash* va sh.k. Oʻzbek tili texnika terminlarini hosil qilishda oʻta kammahsuldir.

-noma affiksli soʻz yasovchi model

Forscha-tojikcha soʻz-affiksli ushbu model asosan hujjat, yozuv, xat, hujjat nomi namunasi maʼnosini anglatadigan terminlarni yasaydi (URSI

1988;723): *bayonnoma, vasiyatnoma, guvohnoma, ahdnoma, shartnoma, ma'lumotnoma, axborotnoma, shahodatnoma, sulhnoma, pandnoma, aybnoma, dalolatnoma* va sh.k.

-parast affiksli soʻz yasovchi model

Fors-tojik tiliga tegishli suffiksi yordamida voqelangan ushbu model shaxsni nomlovchi terminlarni hosil qiladi: *amalparast, butparast, insonparast, shaxsiyatparast, xudoparast, aqidaparast, shahvatparast, qonunparast, hokimiyatparast* va sh.k.

-parvar affiksli soʻz yasovchi model

Fors-tojik tilidan oʻzlashgan **-parvar** suffiksi ishtirokida reallashgan bu kammahsul model shaxs otini anglatuvchi oz sonli terminlarni yasaydi: *yetimparvar, vatanparvar, insonparvar, xalqparvar, sulhparvar, yurtparvar* va sh.k.

-soz affiksli soʻz yasovchi model

Forscha-tojikcha **-soz** suffiksli mazkur soʻz yasovchi model shaxs nomini ifodalovchi ot-terminlar yasashda nisbatan faolligi bilan ajralib tura-di. **-soz** suffiksi qatnashuvi bilan hosil qilingan qator derivatlarning oʻzbek tili texnika terminlari tizimida nisbatan faol qoʻllanishi kuzatiladi: *samo-lyotsoz, kemasoz, ko'piriksoz, soatsoz, traktorsoz, raketaso, vertolyotsoz, metallsoz, asbobsoz, vagonsoz, stanoksoz, qurolsoz, robotsoz* va sh.k.

-furush affiksli soʻz yasovchi model

Fors-tojik tiliga xos **-furush** suffiksi koʻmagida voqelangan mazkur kammahsul model oʻrni bilan shaxs otini anglatuvchi terminlar yasashda koʻzga tashlanadi: *vatanfurush, og'ufurush, tamakifurush, odamfurush, nashafurush, nosfurush, xotinfurush, valyutafurush* va sh.k.

-xo'r affiksli soʻz yasovchi model

Bu kammahsul model ba'zan: 1) shaxsni: *odamxo'r, araqxo'r, tekinox'r*; 2) hayvonlarni ifodalovchi termin(zoonim)larni yasashda qatnashadi: *arixox'r(lar), asalxo'r, morxo'r, chumolixox'rlar, go'shtxo'r, o'txo'r* va sh.k.

-shunos affiksli soʻz yasovchi model

Kelib chiqishi nuqtayi nazaridan forscha-tojikcha hisoblanuvchi **-shunos** suffiksli bu qolip oʻzbek tili terminologiyasi tarkibida aksariyat rus tilidagi ikkinchi komponenti **-ved** suffiksli yasamalarga mos tushuvchi, mazmunan shaxs nomini ifodalovchi terminlarni shakllantiradi (Kononov1960;110): *qonunshunos (pravoved), sharqshunos (vostokoved), mashinashunos (spetsialist po mashinam), ruhshunos (psixolog), xitoyshunos (kitayeved), tilshunos (yazikoved), eronshunos (iranist), matnshunos (tek-*

stolog), siyosatshunos (politolog), huquqshunos (yurist), hayvonshunos, tabiatshunos va sh.k.

2. Fe'l asoslardan yasalgan ot-terminlar

-g'ich/gich//-qich/-kich affiksli model

-g'ich/-gich (jarangli undoshlardan keyin)// -qich/-kich (jarangsiz undoshlardan keyin) affiksi yordamida yasalgan ot-terminlar.

Azaldan mazkur ko'hna tub affiksning bosh vazifasi o'timli fe'llar o'zagidan sodir bo'ladigan ish-harakat vositasi yoki qurol-aslahani ifodalovchi terminlar hosil qilish hisoblangan. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridayoq *örküç* "uch oyoqlik qozon" (DLT, 1, 121), *yergüç* "qilichsimon tayoq" (DLT, 1, 422), *biçgüç* "qaychi" (DLT, 1, 421) kabi terminlar o'z ifodasini topgan.

Hozirgi o'zbek tili terminologiyasi tizimida -g'ich/-gich//-qich/-kich affiksi o'ta mahsuldor bo'lib, uning ishtirokida ulkan miqdordagi terminlar hosil qilinmoqda. Masalan, "Mexanizatorlar uchun lug'at-ma'lumotnoma" da mashina, asbob-uskuna, mexanizmlar va ularning detellari hamda qismlari nomlarini anglatadigan 422 termin o'z aksini topgan. Qayd etilgan terminlardan 78 tasi ko'rilyotgan affiks(variantlari bilan)ning faol qatnashuvida yasalgan (Doniyorov, 1977; 90-91).

Binobarin, -g'ich/-gich//-qich/-kich affiksli model quyidagi mazmundagi terminlarni hosil qiladi:

1) ish-harakatni bajaruvchi qurol-aslaha yoxud vosita nomini bildiradi: *ajratqich, qorg'ich, ag'dargich, bug'latgich, qisqich, purkagich, to'plagich, to'sqich, kuchaytirgich, tishcharxlagich, chizg'ich, sovutgich* (1. biol. oxladitel; 2. maxS) xolodilnik), *o'tkazgich, suzg'ich, suzgich, qirg'ich, o'lchagich, sug'orgich, to'g'rilagich, qaytargich (mayoq), portlatgich, o'lchagich* va sh.k;

2) ba'zan: a) ish-harakat subyekti (o'timli fe'llardan)- *yirtqich*; b) ish-harakat o'rni, joyi: *bosqich*;

3) ish-harakat sifati, xususiyatini ifodalaydi: *tishlong'ich* (tishlam-oq) (Kononov, 1960; 119-120).

-(i)sh affiksli so'z yasovchi model

Mazkur sermahsul model hozirgi o'zbek adabiy tilida tubandagi terminlarni hosil qiladi:

1) ish, harakat nomini bildiradi – *siljish, otish, tutish, quturish, achish, bijg'ish, so'rilish, yoyilish, minalashtirish* (harb.) va sh.k. ;

2) hodisa, jarayon, ba'zan natija yoki harakat nomini uning aniq moddiy ifodasidan kelib chiqqan tarzda ifodalaydi (Kononov, 1960; 116): *urush, urish (tib. yurak urishi), quyilish, bukish, purkash, g'umbaklashish, urug'lanish, changlanish, chekinish, qo'riqlash, shishish, yaralanish* va sh.k.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida katta qo'lamdagi texnika terminlarining aynan *-(i)sh* affiksli model yordamida yasalayotganini alohida ta'kidlash zarur.

Biz tomondan olib borilgan kuzatuv *-(i)sh* affiksining, ayniqsa, hozirgi o'zbek tili harbiy terminologiyasi tarkibiga kiruvchi terminlarni yasashda faol va mahsuldor ekanligini ko'rsatdi. Ushbu affiks fe'l asoslarga qo'shilib, talay motivlangan terminlarni hosil qiladi: *og'ish, tutish, uchish, qo'nish, portlash, saqlash, qo'riqlash, niqoblash, tekshirish, kodlashtirish, tisarilish, pelenglash, bazalashtirish, panalash, qirish, chekinish* va sh.k.

Tahlilga tortilayotgan model shuningdek, huquqiy terminlarni ham yasashda faolligi va mahsuldorligi bilan xarakterlanadi: *undirish, takomillashtirish, aniqlash, tugatish, almashtirish, qonunlashtirish* va sh.k. Ayni holatni jismoniy tarbiya va sport terminologiyasida ham kuzatamiz: *sakrash, suzish, chopish, yiqitish, urish (gol), uzatish* va sh.k.

-ma affiksli so'z yasovchi model

XIV asrdan e'tiboran faol qo'llanishga kirgan urg'u tushuvchi *-ma* affiksli sermahsul model quyidagi turfa ma'no-mazmunlarni ifodalovchi terminlarni yuzaga keltiradi:

1) natija, voqea-hodisa, jarayon, kamdan kam hollatlarda ish-harakat nomini ifodalaydi (Kononov 1960;118): *otishma, payvandlama, ko'chirma, aylanma* (1.suv o'rami; 2. doira), *ko'rgazma, tenglama* (mat.), *qo'chma* (til.ma'no), *yollanma* (harb. armiya), *aylanma* (harb. harakat), *qo'shilma* (harb.), *uzatma* (sport) va sh.k.;

2) kasallik turlarni bildiradi: *toshma, bo'g'ma, terlama, qichima, o'sma* va sh.k.;

3) taom, ovqat nomlarini anglatadi: *dimlama, qiyma, suzma, o'rama, qatlama, qaynatma* va sh.k.;

4) narsa-predmet, buyum nomini ifodalaydi: *tortma, chizma, chatishma, tirkama, to'shama, moslama* (asbob), *quyma, bosma* (qo'l richagi), *to'qima, eritma, qorishma, aralashma, ag'darma, qurilma, sochma* (harb. o'q), *yig'ma* (harb. ko'prik), *ko'tarma* (harb. ko'prik; tex. kran), *tirkama* va sh.k.

Xullas, yuqorida keltirilgan ashyoviy materiallar *-ma* affiksli modelning ham ilmiy, ham texnikaviy ma'noni anglatuvchi terminlar yasashdagi mahsuldorligidan dalolat beradi.

-(u)v//-(o)v affiksli so'z yasovchi model

O'zbek adabiy tili grammatikasiga xos mavjud adabiyotlarning ba'zi birlarida *-(u)v //-(o)v* affiksi kammahsul deb e'tirof etilsa (Kononov 1960; 117; Begmatov 1985; 140), boshqa birida mahsuldor tarzida baholangan (Karimov 1985; 22). Bizning kuzatishlarimiz tahlil etilayotgan so'z yasovchi affiksning harbiy, ijtimoiy-siyosiy, yuridik va sh.k. terminologik tizimlarda haqiqatdan ham sermahsulligini tasdiqladi.

-(u)v//-(o)v affiksi (*-i* fonemali asoslar ushbu affiks bilan birkanda *-i* ning *-u* fonemasiga o'tishi kuzatiladi):

a) jarayon, voqea, hodisani ifodalaydi — *siquv, tintuv; qurshov* (*-a* fonemali fe'l asoslari bu qo'shimcha bilan munosabatga kirishganda undagi *-a* fonemasining *-o* fonemasiga o'tishi voqelanadi), *kechuv, qidiruv, ishlov, surishtiruv, cheklov, almashuv, singuv, o'rnashuv, yemiruv, kemiruv* va sh.k.;

b) ish-harakatning nomi yoxud natijasini anglatadi: *to'qnashuv, tergov, to'lov, o'lchov* va sh.k.

Demak, *-(u)v//-(o)v* affiksli modelning hozirgi o'zbek adabiy tilida ot-terminlar hosil qilishdagi vazifasi ancha faollashgan. Ta'kidlangan jihatni mazkur affiks ko'magida yuzaga chiqqan turfa xarakterdagi terminlar ham tasdiqlaydi: *tortishuv* (fiz.; tib.) *saylov, to'lov, kelishuv, bitishuv* (til.), *so'rov, aralashuv, kuzatuv* (harb.) va sh.k.

-(i)m//-(a)m/-/(u)m affiksli so'z yasovchi model

Bu model nisbatan kammahsul hisoblanib, quyidagi ma'nolarni ifodalovchi terminlarni hosil qiladi:

a) natija, voqea-hodisa, jarayon yoki ish-harakat nomini anglatadi — *bosim, chiqim, kirim, bitim, ajrim* (ajra-moq), *bo'lim, qatlam, yuqum, otim, oqim, tizim* va sh.k.;

b) kam hollarda narsa, buyum otini bildiradi (Kononov, 1960; 140; Begmatov 1977; 117) — *to'plam, to'qim, so'qim* (so'q-moq "urmoq"), *sig'im, qoplam* va sh.k.

-g'i/-gi/-g'u//qi/-ki affiksli so'z yasovchi model

Mazkur *-g'i/-gi/-g'u//qi/-ki* affiksi nisbatan keyingi davrlarda shakllangan *-(u)v* varianti kabi muayyan ma'noga ega ot-terminlar yasaydi (Kononov 1960; 121; Shoabdurahmonov 1980):

a) ish-harakat vositasini ifodalaydi: *tepki I* (1. harb.; 2.maxS), *tepki II* (tib.), *chopqi*, *chalg'i*, *chalg'u* (mus), *burg'i*, *burg'u* va sh.k.;

b) onda-sonda ish -harakatni ataydi: *urg'u*;

v) natija, ish - harakat predmetini bildiradi: *achitqi*, *yoqilg'i*, *yonilg'i*, *ko'chki*, *kuydirgi* (tib.), *sachratqi I* (bot.); *sachratqi II* (tib.) va sh.k.

- **(a)q, -/(i)q, - (i)k** affiksli so'z yasovchi model

Tarixan -g'oq//-qoq affiksli shaklga borib taqaluvchi -(a)q//-(i)q affiksli (Kononov 1960;121; Shoabdurahmonov 1980;183) nisbatan mahsuldor bo'lib, bir qancha ma'noni ifodalovchi ot-terminlarni hosil qilishda qatnashadi:

a) ish-harakat nomini yoki uning amalga oshganligini bildiradi : *o'toq*, *guldurak*, *buyruq* (buyur-moq), *chaqiriq*, *ko'rik*, *so'roq*, *tarqoq* (harb.) va sh.k.;

b) ish-harakat natijasi yoxud jarayonini anglatadi: *to'siq*, *yoriq*, *qavariq*, *chirik*, *soliq*, *yoyiq* (harb. saf) va sh.k.;

v) obyekt, o'rin, joy nomini ifodalaydi: *yo'lak*, *kechik*, *toshloq* (toshla-moq), *qamoq* (qama-moq) va sh.k.;

g) ish-harakat vositasini ataydi: *o'roq*, *pichoq*, *tuzoq*, *taroq*;

d) o'xtin-o'xtin ish-harakat egasi (subyekti)ni anglatadi: *qochoq* va sh.k.

-**qon//-gan/-kan** affiksli so'z yasovchi model

Mazkur kammahsul model yordamida ish-harakatning vositasi, narsa-predmeti ma'nosini ifodalovchi ot (sifat) turkumiga xos terminlar yasalgan bo'lib, ular azaldan o'zbek adabiy tili so'z xazinasida o'z aksini topgan: *bosqon*, *qopqon*, *yelkan*, *o'pqon* va sh.k.

-**qoq//-g'oq** affiksli so'z yasovchi model

Ushbu -qoq//-g'oq affiksli kammahsul model ba'zi bir terminlarni yasashdagina qatnashganligi bilan xarakterlanadi: *qazg'oq* (qazi-moq), *qadoq* (qada-moq), *yorg'oq* (anat.), *tutqoq* (1.epilepsiya; 2. epileptik), *boitqoq* va sh.k.

-**dak//-doq** affiksli so'z yasovchi model

Faqat sanoqli ot (sifat) - terminlarga ushbu kammahsul affiks ko'magida yasalganligini o'zbek tili lug'at boyligida bor bo'lgan faktik materiallar tasdiqlaydi: *qo'ndaq*, *kekirdak*, *yugurdak*, *qovurdq*, *likildq* (likilla-moq) va sh.k.

-**di** affiksli so'z yasovchi model

Ba'zi bir miqdordagi terminlarning mazkur -di affiksli kammahsul so'z yasovchi qolip ishtirokida voqelanishi hamda ish-harakat natijasi

ma'nosini ifodalashi kuzatiladi: *yig'indi* (mat.), *qirindi*, *chirindi*, *chiqindi*, *cho'kindi*, *oqindi* va sh.k.

-diq/-dik affiksli so'z yasovchi model

Barmoq bilan sanarli terminlar ushbu o'ta kammahsul **-diq//dik** affiksli model ishtirokida yuzaga kelgan: *goldiq* (mat.), *siydik*.

-ich affiksli so'z yasovchi model

Ushbu **-ich** qo'shimchali model ishtirokida narsa-predmet, buyum nomini ifodalovchi ba'zi bir terminlargina yasalgan: *cho'kich*, *cho'mich*.

-qin / -kin affiksli so'z yasovchi model

Bu kammahsul model jarayon, natija nomini anglatuvchi terminlarni yasashda qatnashgan: *otqin* (geol.), *toshqin*, *qochqin*, *sotqin*, *to'lqin* (to'lmoq), *bosqin*, *chirkin*, *chopqin* va sh.k.

Savol va topshiriqlar:

1. Struktur-semantik jihatdan o'zbek terminologiyasining asosini qanday so'zlar tashkil qiladi?
2. Chet tilidan o'zlashayotgan terminlarni aynan qabul qilish maqsadga muvofiqmi?
3. Terminologiyada polisemiyaning mavjud bo'lishi ma'qulmi?
4. Termin yasashda qaysi usul eng sermahsul hisoblanadi?
5. O'zbek tili terminlarini yasashda qaysi so'z turkumlari ishtirok etadi?
6. Ot turkumli termin(turdosh ot)larning affiksli usul bilan yasalishi haqida baxs yuriting.
7. **-chi** affiksli model bilan yasalgan tarixiy terminlarni tavsiflang.
8. **-lik** affiksli model qanday ma'noli ot-terminlarni hosil qiladi?
9. **-g'ich/-gich//qich/-kich** affiksli model qanday ma'noli terminlarni yasaydi?
10. O'zbek tili terminlarining yasashida o'zlashma qo'shimchalarning o'rini belgilang.
11. **-ma** affiksli yasama terminlarning ma'no-mazmuniga diqqat qarat.
12. Quyidagi matnda qo'llangan o'zlashma terminlarni izohlashda germeneytik suhbat usulidan foydalaning:
Absorbsiya-eritma yoki gaz aralashmasidagi modda (absorbat)larning qattiq jism yoki suyuqlik (absorbent)larga hajmiy yutilishi. Gazlarning suyuqliklarga absorbsiyalanishidan neftni qayta ishlash, koks-benzol va sh.k. sanoat sohalarida foyalaniladi.

Absorbsiyaga qarama-qarshi jarayon desorbsiya deyiladi, u eritma yutgan gazni ajratib olish va absorbentni regeneratsiya qilishda qo'llanadi.

Test

1. Termin yasashning eng mahsuldor usulini belgilang.
 - A) kompozitsiya
 - B) kalkalash
 - S) affiksatsiya
 - D) konversiya
2. Qaysi so'z turkumiga oid terminlar o'zbek terminologiyasining asosini tashkil etadi?
 - A) fe'l
 - B) ot
 - S) sifat
 - D) ravish
3. Alisher Navoiyning qaysi asarida so'z yasalishi xususida fikr yuritilgan?
 - A) "Mezon ul-avzon"
 - B) "Tarixi muluki ajam"
 - S) "Muhokamat ul-lug'atayn"
 - D) "Tarixi anbiyo va hukamo"
4. Paxsaci, yag'ci, chagirci, bicaqci terminlari qaysi olimning asarida qayd etilgan?
 - A) Alisher Navoiy
 - B) Mahmud Koshg'ariy
 - S) Mahmud Zamaxshariy
 - D) Ulug'bek
5. -chi affiksli terminlar semantik strukturasiga ko'ra necha guruhga bo'linadi?
 - A) uch
 - B) to'rt
 - S) besh
 - D) ikki
6. Qiltiqcha, kokilcha, pufakcha terminlari qaysi fan sohasiga oid?
 - A) tibbiyot
 - B) biologiya

- S) zoologiya
 - D) anatomiya
7. "Qaychi" ma'nosidagi bičgüč motivlangan termini eski turkiy tilga xos qaysi manbada qo'llangan?
- A) Xusrav va Shirin
 - B) Muhabbatnoma
 - S) Qutadg'u bilig
 - D) Devonu lug'otit turk
8. -ma affiksi qachondan e'tiboran faol qo'llanishga qirgan?
- A) VIII asr
 - B) XI asr
 - S) XIII asr
 - D) XIV asr
9. Ish-harakatning nomini anglatuvchi terminlar qatorini belgilang.
- A) siquv, tintuv
 - B) tergov, to'lov
 - S) o'lchov, kelishuv
 - D) bitishuv, qurshov
10. Ish-harakat vositasini ifodalovchi terminni aniqlang.
- A) qochoq
 - B) o'toq
 - S) o'roq
 - D) yo'lak

To'qqizinchi mavzu: Sifat-terminlar, fe'l-terminlar va qo'shma terminlarning yasalishi

Reja:

1. Ismlardan sifat-terminlarning yasalishi.
2. Sifat – terminlarning fe'llardan yasalishi.
3. Fe'l –terminlarning hosil qilinishi.

Asosiy tushunchalar: *ismlardan yasalgan sifat-terminlar, fe'llardan yasalgan sifat-terminlar, prefiks, sermahsul, kammahsul, gibrid termin, fe'l-terminlar, qo'shma terminlar, model, komponent, termin-birikmalar, termin-element.*

Ma'lumki, ot so'z turukumiga xos leksik birliklarning termin tarzida qo'llanishi bo'yicha so'z turkumlari qatorida yetakchilikka egaligi hech kim uchun yangilik emas) Shu bilan birga, ilm-fan tilida (ya'ni mavjud ilmiy adabiyotda qo'llangan) maxsus tushunchalarni ifodalaydigan hamda terminologik nomlarga doir barcha talablarga javob beradigan terminlar o'rinda ham fe'l (fe'ldan yasalgan bir o'zakli ismlar), ham sifat, ham ravishlarning erkin ishlatilishi mumkinligini ta'kidlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Sifat-terminlarning yasalishi. Morfologik usul bilan hosil qilingan sifat-terminlar quyidagi ikki guruhga taqsimlanadi: 1) ismlardan yasalgan sifat-terminlar; 2) fe'llardan yasalgan sifat-terminlar.

Ismlardan sifat-terminlar yasashda tubandagi modellar qatnashadi:

-li affiksli so'z yasovchi model

Sof o'zbek(turk)cha **-li** affiksli so'z yasovchi model quyidagi ma'noli terminlarni yuzaga chiqaradi:

a) boshlang'ich asosda nomlangan egalik, mavjudlik, borlikni ifodalaydi : *zaharli, mistli, sharikli, kislotali, tuzli, yarog'li, fosforli, dukkakli, to'yimli* va sh.k.;

b) dastlabki asosning predmetlik nomini bildiradi: *zararli, muddatli, maqsadli, qimmatli, nuqsonli, foydali* va sh.k.;

v) nimagadir yaroqlilikni anglatadi : *yaroqli, yeyimli, yeyishli, xavfli, ichimli* va sh.k.

-*siz* affiksli soʻz yasovchi model

-*siz* affiksli sifat-terminlar -*li* affiksli sifat-terminlarning antonimi, yaʼni ziddi (*gilzali-gilzasiz, stvolli-stvolsiz, moʼynali – moʼynasiz, gazli – gazzsiz, temirli-temirsiz* va sh.k.) boʻlib, quyidagi maʼnolarni ifodalashga xizmat qiladi:

a) boshlangʻich asos orqali ifodalangan narsaning mavjud emasligi: *ishsiz, aybsiz, vizasiz, gunohsiz, nikohsiz, xavfsiz, dalilsiz, jarangsiz, qurolsiz, mablagʻsiz, kreditsiz, tutunsiz, moʻljalsiz (oʻq otish), minasiz* va sh.k.;

b) dastlabki asosning oz miqdordaligini koʻrsatadi: *jirsiz (jir), tuzsiz (tuz), suvsiz (suv)* va sh.k.

- *chan* affiksli soʻz yasovchi model

-*chan* qoʻshimchali ushbu kammahsul model tub hamda yasama feʼllardan yasalgan ot turkumli soʻzlardan “qatʼiy ravishda namoyon boʻluvchi fazilat, xarakter belgisi va moyillik”ni ifodalaydagan terminlarni hosil qiladi : *yashovchan, oʻzgaruvchan, sezuvchan, uchuvchan* (kimyo. uchuv), *eruvchan, koʻrinuvchan* (harb. koʻrinuv), *tovlanuvchan, sochiluvchan* (fiz. sochiluv), *egiluvchan* va sh.k.

-*chil* affiksli soʻz yasovchi model

-*chan* qoʻshimchasining fonetik turi boʻlmish kammahsul -*chil* affiksli soʻz yasovchi model biron narsaga boʻlgan “moyillik, berilganlik” maʼnosini anglatuvchi chegaralangan miqdordagi terminlarni yasashda qatnashadi: *dardchil, izchil, xalqchil, epchil* va sh.k.

-*simon* affiksli soʻz yasovchi model

Mazkur model hozirgi oʻzbek tili zoologiya hamda biologiya terminlari tizimida oʻxshashlik, bir xillik maʼnosini ifodalovchi nisbatan salmoqli miqdordagi leksemalarni hosil qilishda oʻz ifodasini topgan. -*simon* affiksli sifat-terminlar maʼno jihatidan rus tilidagi ikkinchi komponenti “...podobniy”, “...obrazniy”, “vidniy” elementlaridan tashkil topgan qoʻshma sifatlarga muvofiq kelib, boshqa terminologik tizmlarda ham faol ishlatilishi bilan ajralib turadi: *ivasasimon* (kit), *tumshuqsimon, zanjirsimon* (biol.), *odamsimon, qisqichbaqasimon, kitsimon, krotsimon* (koʻrsichqonlar), *oʻrgimchaksimon, maymunsimon, tatinsimon* (masalan, burunduqlar, olasichqonlar), *mushuksimon, itsimon, bugʻusimon*. Baʼzan tibbiyot, kimyo va anatomiyaga doir tushunchalarni ifodalashda qatnashadi: *bargsimon* (tib. barg), *gazzsimon, qalqonsimon* (anat. bez), *ipsimon, kipriksimon* va

sh.k. Biologiyada *nashtarsimon* (barg, yaproq), *ko'zchasimon* (gul), singari sifat-terminlar qo'llanadi.

-aro so'z affiksli so'z yasovchi model

Asl turkiy -aro ("promejutok") so'z - affiksli ushbu sermahsul model ilmiy va texnikaviy sohaga xos terminlarni yasashda faol ishtirok etadi: *xalqaro*, *qit'alararo*, *planetalararo*, *fanlararo*, *korxonalararo*, *millatlara-ro*, *xo'jaliklararo*, *hujayralararo* (biol. hujayra), *qobirg'alararo* (tib. qobirg'a), *turlararo* (biol.tur), *zonalararo*, *banklararo* (iqt.) va sh.k.

be- prefiksli so'z yasovchi model

Kelib chiqishi jihatidan fors - tojik tiliga xos *be-* prefiksli ushbu kammahsul model asosdan anglashilgan sifat, fazilatning mavjud emasligi, yo'qligini ifodalaydi: *betaraf*, *bevosita* (harb. vosita), *begunoh*, *bexatar*, *bevatan* va sh.k.

no- prefiksli so'z yasovchi model

Fors-tojik tilidan ancha barvaqt o'zbek adabiy tiliga kirib kelgan *no-* old qo'shimchali mazkur kammahsul model ishtirokida inkor ma'nosini bildiruvchi sifat-terminlar yasaladi: *nomahfiy*, *noqonuniy*, *noma'lum* (harb. ma'lum), *nodavlat*, *notijorat*, *noaniq* (lingv. aniq), *nochiziqli*, *norasmiy*, *nostandart*, *nokontakt*, *nobiologik*, *nokristallilik* va sh.k.

ser- prefiksli so'z yasovchi model

Forscha – tojikcha *ser* – prefiksli bu mahsuldor model ot so'z turkumli so'zlardan asosda voqelangan mo'l-ko'llik ma'nosini ifodalovchi sifat-terminlarni yuzaga chiqaradi: *sersuv*, *sergo'sht*, *seryomg'ir*, *serildiz*, *serkepak*, *sersut*, *sertola*, *serchiqit*, *serunum* va sh.k.

Ser- prefiksli modelning nafaqat sof o'zbekcha (turkcha) shuningdek, forsha-tojikcha, arabcha va ruscha-baynalmilal leksik birliklardan ham sifat-terminlar yasashini alohida ta'kidlash kerak bo'ladi- *serdaromad*, *sermahsul* va sh.k.

kam- prefiksoidli so'z yasovchi model

Kam- o'zbek tili grammatikasiga tegishli ba'zi bir asarlarda qo'shma sifatlarning birinchi komponenti tarzida baholansa, boshqa birlarida prefiksoid sifatida belgilanadi.

Ilmiy terminologiyada ancha mahsuldor hamda faol hisoblanuvchi *kam-* prefiksoidi qatnashgan model boshlang'ich asosdan anglashilgan miqdorning ozligi ma'nosini ifodalovchi sifat-terminlarni yasaydi: *kamqon*, *kamsut*, *kamsuv*, *kamhosil*, *kamdaromad*, *kamxarj*, *kamxarajat*, *kamquvvat*, *kamchiqim*, *kammahsul* va sh.k.

-(v) *iy* affiksli soʻz yasovchi model

Arab tilidan oʻzlashgan -(v) *iy* affiksli model ot turkumidan sifat-terminlarni yasash uchun xizmat qiladi.

-(v) *iy* affiksli model unli fonemalar bilan tugagan otlardan tubdagi terminlarni hosil qiladi: *konstitutsiyaviy, yadroviy, kimyoviy, fizikaviy, maʼnoviy, fuqaroviy, samoviy, kolliziyaviy* (kolliziya), *oilaviy, fazoviy* va sh.k.

Undosh fonema bilan tugagan otlardan nisbiy sifat-terminlar yasaydi: *miqdoriy, maʼmuriy, harbiy, tibbiy, qonuniy, intizomiy, iqtisodiy, majburiy, ixtiyoriy, majoziy, tahliliy, tavsifiy, tanqidiy, turkiy, forsiy* va sh.k.

-(v) *iy* affiksi qoʻshilishi natijasida -a, -at bilan tugaydigan arabcha otlar ushbu qoʻshimchlarini tushirib qoldiradi: *milliy* (millat), *siyosiy* (siyosat), *ijtimoiy* (ijtimoiyot), *moddiy* (modda), *maʼnaviy* (maʼnaviyat), *maʼrifiy* (maʼrifat), *tijoriy* (tijorat) va sh.k.

Yuqorida keltirilgan ashyoviy misollar oʻtgan asrning 60-yillarida kammahsul deb topilgan -(v) *iy* affiksining (Kononov, 1960;152) hozirgi vaqtga kelib nisbatan unumli affiksga aylanganligidan dalolat beradi.

Kezi kelganda aniq fanlar terminologiyasida -(v) *iy* affiksi ishtirokida atoqli otlar (kishi ismlari, joy nomlari va sh.k.) asosida yuzaga chiqqan *kyuriy, nilsboriy, eynshteyniy, hamroboyeviy, poloniy* (Poloniya-Polshaning lotincha nomi), *prometiy* (Prometey-afsonaviy qahramon) kabi familiyaviy terminlar (Lotte, 1961, 427)ning keng qoʻllanishini taʼkidlash oʻrinli.

Feʼllardan sifat-terminlar yasashda quyidagi modellar faol sanaladi:

-(i) *q* / (i) *k* affiksli soʻz yasovchi model

Mazkur model oʻzbek tilida feʼl turkumli soʻzlardan nafaqat ot-terminlar, balki sifat-terminlarni hosil qilishda ham unumlidir. -q/-k (unli asoslardan keyin keladi), - (i)q/- (i)k (undoshli asoslardan keyin keladi) oʻtimli feʼllardan passiv maʼnodagi sifat-terminlar, oʻtimsiz feʼllardan esa shu feʼlga xos leksik-semantik maʼnoga ega sifat-terminlar yasaydi (Kononov 1960;155): *yaltiroq* (yaltira-moq), *siqiq, ochiq* (til. boʻgʻin), *yopiq* (mat.; til.), *choʻziq* (til.), *qattiq, oʻlik, chaqiriq* (harb.; yur.) va sh. k.

-ma affiksli soʻz yasovchi model

Mahsuldorligi chegaralangan ushbu model oʻtimli feʼllardan passiv maʼnoli sifat – terminlarni hosil qilsa: *yozma, chizma, terma* (sport; mus), *yasama* (til.), *burama, koʻchirma* (til.) va sh.k; oʻtimsiz feʼllardan esa ular boshlangʻich asosiga xos leksik-semantik mazmunni anglatuvchi sifat-terminlarni yasaydi (Kononov 1960; 155): *koʻchma, yonlama* (harb.), *ogʻma* (mat.), *tugʻma* (tib.) va sh. k.

-qoq//g'oq affiksli soʻz yasovchi model

Namoyon boʻladigan xususiyat, xossani ifodalovchi mazkur kammahsul model ayrim sifat-terminlarni yasaydi: *yopishqoq, burishqoq, ilishqoq, qorishqoq, qurushqoq, qaqroq* va sh.k.

-qir/-kir//g'ir/-gir affiksli soʻz yasovchi model

Bu kammahsul model faol namoyon boʻladigan xususiyat, fazilatni anglatadigan sifat-terminlarni shakllantiradi: *o'tkir, uchqir, chopqir, olg'ir, topqir, keskir, sezgir* (tib.) va sh.k.

Fe'l –terminlarning yasalishi. O'zbek terminologiyasi tizimida qator affikslar yordamida asosan ot va sifatlardan, ayrim hollarda esa boshqa soʻz turkumlardan yasalgan fe'l – terminlarning katta miqdorda qoʻllanishi kuzatiladi.

Ism asoslardan fe'l – terminlar yasashda quyidagi modellar ishtirok etadi:

-la affiksli soʻz yasovchi model

Ushbu oʻta mahsuldor model quyidagi maʼno-mazmunli fe'l - terminlarni yasashda xizmat qiladi:

a) jarayon, ish-harakat, natijani ifodalaydi: *hisob-la-, yiring-la-, shamol-la-, sud-la-, em-la-, o'g'ir-la - (o'g'ri), payvand-la-, dalil-la-, lit-senziya-la-* va sh.k.;

b) boshlang'ich asosdan anglashilgan narsa-predmet, buyum bilan birga qilinadigan harakatni bildiradi: *beton-la-, asfalt-la-, tormoz-la-, shtamp-la-, egov-la-, shifr-la-, press-la-, kumush-la-, bomba-la-, urug'-la-, kavshar-la-, parma-la-* va sh.k.;

v) kimnidir yoxud nimanidir boshlang'ich asosdan anglashilgan narsa-predmet, buyum, modda ta'siriga yo'liqtirish, duchor qilishni bildiradi: *o'q-la-, moy-la-, lok-la-, sement-la-, sirka-la-, tuz-la-, yod-la-, sir-la-* va sh.k.;

g) dastlabki asosga xos belgi-xususiyat, sifat, fazilat, xossa, shakl, tuzilishga ega boʻlmoq maʼnosini anglatadi: *yax-la-, qurt-la-, muz-la-, sho'ra-la-, gul-la-* va sh.k.;

d) boshlang'ich asosga oid boʻlgan xususiyat, xossa, fazilat, koʻrinish, tuzilish, shakl haqida kimgadir yoxud nimagadir xabar berish maʼnosini ifodalaydi: *ayb-la-, saf-la-, dud-la-, chegara-la-, jazo-la-, ko'l-la-, kur-tak-la-* va sh. k.

-lan affiksli soʻz yasovchi model

Mazkur sermahsul model tubandagi maʼnoli fe'l – terminlarni hosil qiladi:

a) dastlabki asosdan anglashilgan narsa, buyumga egalik qilishni bildiradi: *qurol-lan* -, *yaroq-lan*-, *kasal-lan*-, *xasta-lan*-, *qopqoq-lan*-, *kojux-lan*- va sh.k.;

b) natijani anglatadi: *qadoq-lan*-, *kristal-lan*-, *gaz-lan*-, *gudron-lan*, *botqoq-lan*-, *osh-lan*-, *butoq-lan*-, *tormoz-lan*-, *davo-lan*- va sh.k.;

v) boshlang'ich asosdan anglashilgan biron narsaga duchor bo'moq, uning ta'siri ostida qolmoq ma'nosini ifodalaydi: *zarar-lan*-, *foйда-lan*-, *jazo-lan*-, *zahar-lan*- va sh.k.;

g) jarayon nomini bildiradi: *sur-lan*-, *sir-lan*-, *nur-lan*-, *ozig-lan*-, *o'g'it-lan*-, *oksid-lan*-, *loyiha-lan*-, *imzo-lan*-, *sarf-lan*-, *saf-lan*-, *xrom-lan*-, *ion-lan*- (Kononov 1960; 249-250) va sh.k.

-lash affiksli so'z yasovchi model

-lash affiksli mazkur sermahsul model boshlang'ich asosning leksik ma'nosidan kelib chiqib, qator fe'l – terminlarni yuzaga chiqaradi.

Boshlang'ich asosdan anglashilgan xususiyat, xossa, fazilat, shakl, holat, vaziyatga egalik qiluvchi jarayon yoxud pirovard natija yoki dastlabki asosdan anglashilgan narsaga aylanish, o'tish jarayonini ifodalaydi (Kononov 1960; 251) : *xira-lash*-, *sodda-lash*-, *o'troq-lash*-, *chet-lash*-, *standart-lash*-, *sust-lash*-, *konsentratsiya-lash*-, *demokrat-lash*-, *radio-lash*-, *markaz-lash*-, *kompyuter-lash*- va sh.k.

-lashtir affiksli so'z yasovchi model

-lashtir (-lash-tir) qo'shimchali bu o'ta unumli model jarayon, natija, belgi-xususiyat, shakl, vaziyat, holat nomini ifodalovchi fe'l – terminlar yasaydi: *gaz-lashtir*-, *elektr-lashtir*-, *sikl-lashtir*-, *chet-lashtir*-, *chuqur-lashtir*-, *shablon-lashtir*-, *ekran-lashtir*-, *qalbaki-lashtir*-, *mashina-lashtir*-, *mexanizatsiya-lashtir*-, *militarizatsiya-lashtir*-, *kompyuter-lashtir*-, *legal-lashtir*-, *robot-lashtir*- va sh.k.

-lashtiril affiksli so'z yasovchi model

-lashtiril (-lash+tir+il) qo'shimchali bu qolip jarayon, natija, belgi-xususiyat nomini anglatuvchi fe'l - terminlarni hosil qiladi: *mashina-lashtiril* -, *maxsus-lashtiril* -, *mahalliy-lashtiril* -, *mexanizatsiya-lashtiril*-, *kompyuter-lashtiril*-, *milliy-lashtiril*-, *ixtisos-lashtiril*-, *avtomat-lashtiril*-, *aniq-lashtiril*-, *demokrat-lashtiril*-, *yer-lashtiril*-, *robot-lashtiril*- va h. k.

Qo'shma terminlarning yasalishi. Hozirgi o'zbek terminologiyasi sistemasida fan va texnikaning turfa sohalarida voqelanayotgan qator qo'shma terminlar ikki tushunchani ifodalash uchun xizmat qilmoqda. Moziydan o'zbek tili lug'at fondida faol qo'llanib kelayotgan tub (asl)

hamda arab va fors-tojik soʻzlaridan yasalgan qoʻshma soʻzlar oʻzbek terminologiyasida muayyan salmoqqa ega.

Internet va globallashuv davrida xorijiy tillarning oʻzbek tili soʻz boyligiga sezilarli taʼsiri oqibatida terminlar sistemasi yangi tip va modellardagi qoʻshma terminlar hisobiga yanada kengaydi.

Qoʻshma terminlar tarkibining genetik nuqtayi nazardan tavsifi ularning ikki, yaʼni muayyan tildagi qatlamga oid soʻz birikmalaridan yasalgan qoʻshma terminlar hamda turli tillarga taalluqli soʻz birikmalaridan yuzaga chiqqan qoʻshma terminlarga guruhlanishidan guvohlik beradi.

Tarkib (komponent)lari muayyan (bir) leksik qatlamga tegishli soʻzlaridan tashkil topgan qoʻshma terminlar oʻz navbatida ikki guruhga taqsimlanadi: 1) oʻzbek tilida qadimdan qoʻllanishda boʻlgan asl oʻzbekcha, arabcha va forsha-tojikcha leksemalarning birikishidan voqelangan qoʻshma terminlar; 2) tarkiblari ruscha-baynalmilal termin yoxud termin-elementlardan tashkil topgan, yaʼni oʻzlashtirilgan qoʻshma terminlar (Madvaliyev 2017.60-66).

Birinchi tip terminlar struktur jihatdan tubandagi modellarga ega:

a) *ot+ot* - texnika, zoologiya, botanika, tibbiyot singari sohalar terminologiyasida faol qoʻllanadi: *tuyaqush*, *boyogʻli*, *baqaterak*, *shohparda*, *shamolparrak*, *ohaktosh*, *gʻozpanja*, *tishcharxlagich*, *eshakem*, *qoʻltiqtayogʻ*, *tirnoqgul*, *gʻovqoziq* (harb.), *qorovulboshi*, *tutunparda*, *safarxalta* (harb.), *suvtoʻsiq* (harb.) va sh.k.;

b) *sifat+ot* - aksariyat zoologiya, tibbiyot, ilm-fan va texnikaga oid terminlar yasashda faol ishlatiladi: *koʻrichak*, *panajoy* (harb.), *qiziloʻngach*, *qorajigar*, *sariqsuv*, *achchiqtosh*, *sassiqpopishak*, *qizilishton* va sh.k.;

v) *son+ot* - deyarli barcha terminologik sistemalarda aksini topadi: *uchburchak*, *mingoyoq*, *uchhad*, *oltiqriralik*, *beshyulduz*, *Yetti ayiq*, *oʻn ikki hurj* va sh.k.;

g) *ot+feʼl* (-ar shaklli sifatdosh): *echkiemar*, *izquvar*, *muzyorar*, *toshkesar*, *suvsepar*, *goʻngsochar*, *yongʻintoʻsar*, *tankborar*, *issiqsevar*, *namsevar* (harg) va sh.k.;

d) *ot+feʼl+-gich* (-gʻich, -qich-kich) affiksi- asosan texnika, harbiy sanʼat va fizika sohalarida keng ishlatiladi:

muzlatgich, *tovushtutgich*, *tutunchiqargich*, *bombaqidirgich*, *minaqoʻygich*, *minaqidirgich*, *koʻprikqoʻygich* (mostoukladchik), *raketaeltgich*, *xamirqorgich*, *changsoʻrgich*, *goʻshtqiymalagich*, *suvpurkagich*, *yashinqaytargich*, *yoʻlqurgich*, *yoʻlbuzgich*, *chala oʻtkazgich* va sh.k.;

s) *ravish +ot* (harakat nomi) –texnika terminlari sirasida oz bo'lsa-da qayd etiladi: *o'ta qizish, o'ta to'yinish, qisqa tutashuv* va sh.k.

Qo'shma terminlarning leksik-morfologik nuqtayi nazardan quyidagi qoliplari ham bor:

a) *ot+ot* modelli aniqlovchi qo'shma terminlar – *issiqbardosh, yerosti* (boyliklar), *tillarang* (hashorot), *kulrang* (cho'yan) va sh.k.;

b) *ravish+sifat* modelli qo'shma terminlar – *o'taqattiq* (qotishma), *o'tasezgir* (apparat), *o'taingichka* (sim) va sh.k.;

v) *ravish +fe'l* (sifatdosh) tipli qo'shma terminlar- *tezuchar* (samolyot), *o'tato'yingan* (eritma), *tezyurar* (poyezd) va sh.k.;

g) *olmosh +fe'l* tipli qo'shma terminlar – *o'ziuchar* (apparat), *o'ziyurar* (tank), *o'ziyozar* (asbob), *o'ziag'darar* (mashina), *o'zisljir* (to'p) va sh.k.

Ikkinchi tip qo'shma terminlar sirasiga turli tillarga xos (ruscha-baynalmilal) so'zlarning birikuvidan hosil bo'lgan, ya'ni gibrid qo'shma terminlar kiradi. A.Madvaliyevning fikriga ko'ra, o'zbekcha so'zlar bilan arabcha yoxud forscha-tojikcha leksik birliklar qo'shilishidan yuzaga chiqqan gibrid qo'shma terminlar tayyor holda umumadabiy tildan o'zlashtirilgan. Ruscha-baynalmilal terminelementlar bilan o'zbekcha, arabcha yoki forscha-tojikcha so'zlarning birikuvidan yasalgan gibrid qo'shma terminlar esa, aksincha, terminologik sistemalardan umumadabiy tilga o'zlashib, uni boyitadi, umumadabiy til uchun neologizm hisoblangan leksik bazani voqelantiradi (Madvaliyev, 2017, 66-67).

Gibrid terminlar o'zbek terminologiyasi tizimida so'nggi yillarda yuzaga chiqqani bilan xarakterlanadi.

XX asrning o'rtalarida o'zbek adabiy tilining taraqqiyoti negizida voqelangan gibrid qo'shma terminlar hozirgi paytda deyarli barcha terminologik sistemalarda faolligi bilan ajralib turadi.

Avia-, avto-, agro-, geo-, gidro-, giper-, infra-, mikro-, makro-, moto-, radio-, tele-, ultra-, foto- va sh.k.terminelementlar ishtirokida yasalgan qo'shma terminlar sanoat, ilm-fan va texnika, harb ishi va boshqa sohalarga doir tushunchalarni ifodalaydi: *aviapurkagich, avtosanoat, avtoyo'l, agrosanoat, agroqoidalar, geosiyosat, gidromarkaz, gipertovush, infraqizil, mikrokredit, mikrotolqin, makroiqtisodiyot, makromatn, motopoyga, radiourush, radioportlatgich, teleboshqarish, ultratovush, fotohujjat, fotoma'lumot* va sh.k. Keltirilgan faktik misollar o'zbekcha gibrid terminlarning aynan ruscha terminlardan nusxa olish asosida voqelanganidan dalolat bermoqda. Baynalmilal elementlar ishtirokida bunday terminlarni yasash

jarayonida gibril terminning baynalmilal komponenti saqlanib, ikkinchi, ya'ni ruscha komponenti o'zbekchallashtiriladi.

Gibril terminlarning boshqa bir turi ham mavjud bo'lib, bunda gibridlarning har ikkala komponenti mustaqil ma'no va qo'llanishli so'z-terminlardan tashkil topadi: *gazpana, bombapana, gazo'lchagich, kartoshkaqazgich, minaqo'ygich, fenilsirka, elektrarra, yodmoy, atomkema, magnitmaydon* va sh.k.

Qo'shma terminlar komponentlari munosabatiga ko'ra ikki turga taqsimlanadi:

Aniqlovchi+aniqlanmish tipidagi qo'shma terminlar ikki yoki undan ortiq ism turkumli so'zlarning qo'shilishidan hosil bo'ladi va yaxlit ma'noni ifodalaydi. Kompozitsiya usulida yasalgan qo'shma terminlarning mazkur turi terminlar sistemasi, xususan, ilm, fan, texnika, zoologiya, biologiya va boshqa soha terminologiyalarida faol qo'llanayotganligi bilan ajralib turadi. M., *qo'lkuchi, qo' Isoat, to'rtburchak, qirqoyoq, makkajo'xori, balxtut* va sh.k.

To'ldiruvchi+to'ldirilmish tipidagi qo'shma terminlar nisbatan keyingi davrda voqelangan yangi turdagi terminlar hisoblanadi. Ushbu tipdagi qo'shma terminlarning katta qismi uch elementli birikma terminlarning semantik o'zgarishlar bilan elipsis hodisasiga uchrashi oqibatida paydo bo'lgan: *bombaqidirgich, yo'lbuzgich, yo'lqurgich, tutunchiqargich, to'vushtutgich, betonqorgich, asfaltyotqizgich, suvpurkagich, betonteshgich*.

Qayd etilgan qo'shma terminalar *bombani qidiradigan apparat, yo'lni quradigan(buzadigan) mashina, tovushni tutadigan apparat, betonni qoradigan(teshadigan) mashina* kabi so'z birikmalarining ixchamlashuvi, ya'ni to'ldiruvchili so'z birikmalaridagi *-ni* affiksining tushirilib qoldirilishi, kesim qismiga esa *-gich (-kich, g'ich, -qich)* qo'shimchasining qo'shilishi bilan yasalgan.

Hozirgi davrda o'zbek terminologiyasining termin-birikmalar hisobiga boyib borishi yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Termin-birikmlar deyarli barcha terminlogik sistemalarda mavjud bo'lib, ular tarkib nuqtayi nazaridan bir qancha tiplarga bo'linadi.

Ikki tarkibli termin-birikmalar: *so'z turkumi, atoqli ot, umumiy summa, axborot maxfiyligi, kodlash usuli, korporativ sayt, aksiz boj, yashirin soliq, yillik daromad, valyuta tushumi, zarbdor aviatsiya, avtomobilchilar rotasi, kosmik texnologiyalar, isitish qozoni, yengil atletika, ot sporti, qo'l t o'pi, qiyosiy tilshunoslik, kvantitativ urg'u* va sh.k.

Uch tarkibli termin-birikmalar: *global kompyuter tarmog'i, internet xizmati turlari, xalqaro soliq konvensiyasi, yalpi ichki mahsulot, aviatsiyani boshqarish markazi, erkin uchish hududi, taktik jangovar mashg'ulot, chim ustida xokkey va sh.k.*

To'rt tarkibli termin-birikmalar: *axborot muhofazasini sug'urta qilish, qarzni bo'lib to'lash muddati, raketa eltuvchi dengiz aviatsiyasi, juft konturli turboreaktiv dvigatel, fiskal xotirali nazorat mashinasi va sh.k.*

Besh va undan ortiq tarkibli termin-birikmalar: *pul birligi rasmiy darajasining pasayishi, qattiq yoqilg'i bilan ishlaydigan to'g'ri oqimli havoreaktiv dvigatel, suvosti kemasiga qarshi boshqariladigan reaktiv qurol, talabning oshib ketishi bilan bog'liq inflyatsiya, moliyaviy va iqtisodiy hisob-kitoblarda qo'llanuvchi vaqt birligi va sh.k.*

O'zbek tili terminologiyasi tizimada semantik yo'l bilan yasalgan terminlar ham ko'zga tashlanadi. Terminlar sistemasida metaforaning o'rni va rolini o'rganish XX asrning 60-yillaridan boshlangan edi. M. Pavlovanning ta'kidlashicha, termin-metaforaning yuzaga kelishi har doim aniq individning ijodiy akti bilan boshlanadi. Metaforik ijod aktida albatta ikkita shaxs, ya'ni metaforani yasovchi va ushbu metaforaning mazmun-ma'nosini idrok etuvchi qatnashishi shart. Aks holda obraz, o'xshatish, analogiya tom ma'nodagi metafora bo'lmaydi. Zotan, uning asosiy, ya'ni ma'lumot (informatsiya) uzatish va muloqot vositasi sifatida xizmat qilish vazifasi yo'qolishi mumkin (Pavlova, 1998).

Semantik kalka (metaforalashish)da kelib chiqishi jihatidan chet tiliga xos bo'lgan yangi ma'noni o'zbek tili lug'at tarkibida ishlatilib kelayotgan so'z o'zlashtiradi. Globallashuv, internet va kompyuterlashtirish zamonida o'zbek tili tomonidan o'zlashtirilayotgan ruscha-baynalmilal terminlar, xalq turmush tarzining turfa jabhalarini qamrab olgan holda, o'zbek adabiy tili lug'at tarkibidan mustahkam o'rin egallamoqda.

O'zbek tili terminologiyasi, xususan, ilmiy-texnikaviy terminologiya ham semantik kalkalash yordamida muttasil boyib bormoqda. Ma'noviy kalkalash jarayonida muayyan ruscha-baynalmilal ilmiy-texnikaviy terminning ma'nosini ifodalash o'zlashtiruvchi, ya'ni o'zbek tilidagi mutanosib, mos leksik birlikka yuklatiladi. Ruscha-baynalmilal ilmiy-texnikaviy terminlarni semantik kalkalash oqibatida yangi ma'no kasb etgan asl o'zbekcha so'zlar til terminologiyasi tizimining taraqqiyotida munosib ulushga ega.

Quyida misol tariqasida keltirilgan terminlar bevosita semantik (meta-

forik) kalkaning mahsuli hisoblanadi: *barmoq* (tex.palets), *oziqlash// oziqlantirish* (tex. pitaniye), *quloq* (tex. uxo), *ko'ylak* (tex. rubashka), *yeng* (tex. rukav), *yosti*q (tex. podushka), *belbog'* (tex. poyas), *cho'ntak* (tex. karman), *qalpoq* (bot. shlyapka), *qalpoqcha* (tex.golovka), *tish* (tex. zub, zubets), *tirsakli* (tex. kolenchatiy), *jism* (mat.;fiz.telo), *tuxumhujayra* (biol. yaytsekletka) va sh.k.

Terminlarning meforalashishi quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi: tashqi yoki shakliy o'xshashlik asosida: *barmoq halqasi*, *yashil kompyuter*, *tumshuq* (kema tumshug'i), *tuynuk*, *quti* (harb. magazin qutisi), *zamburug'* (tib.), *saraton* (tib.) va sh.k.;

vazifalarning o'xshashligi asosida: *elektron hamyon*, *elektron armiya*, *manzil niqobi*, *qalpoq qurilmasi* va sh.k.;

harakat tarzi o'xshashligi asosida: *sun'iy tafakkur*, *sukut* (internet), *boshi berk holat*, *ma'lumotlar bo'lagi* va sh.k. ;

rang-tusdagi o'xshashlik asosida: *yolg'on simvol*, *avvalgi iz*, *qaynoq almashtirish*, *davriy halqa* va sh.k.;

amaldagi terminni yangi tushunchani ifodalash maqsadida qo'llash asosida: *tezkor xotira* (main memory), *ko'zgu* (mirror), *tarmoq choki* (network wearing), *elektron aravacha* (shopping cart program) singari terminlar internent terminologiyasida keng qo'llanmoqda (Saidqodirova, 2018, 21).

Savol va topshiriqlar:

1.Morfologik usul bilan yasalgan sifat-terminlar necha guruhga bo'linadi?

2.Tilning lug'at tarkibi qancha mustaqil qatlamdan tashkil topadi?

3. Kam- affiksoidi borasida o'zbek tili grammatikasiga doir asarlardagi baholarga e'tibor bering.

4. Qanday affikslar sifat-terminlar yasashda qatnashadi?

5.-la affiksli mahsuldor modelning fe'l-terminlar yasashdagi o'rini baholang.

6.-(v)iy qo'shimchasining hozirgi paytda termin yasashdagi ishtiroki-ga to'xtaling.

7.Qo'shma terminlarning tarixiy xususiyatlarini misollar yordamida oching.

8.Qo'shma terminlar komponentlari munosabatiga ko'ra necha turga ajratiladi?

9. Gibril terminlarni mavjud lug'atlardan toping va izohlang.

10. Terminlarning metaforalashish yo'llariga diqqat qarating.

11. Quyidagi matnda ishlatilgan terminlarni qatlam jihatidan tahlilga torting, kalkalarga diqqat qiling. Tahlil jarayonida SWOT metodi-ni qo'llang: *Avtomobilning yurish qismi rama, osma, o'q(ko'priklar) va g'ildiraklardan iborat. Ramaga kuzov, kabina, dvigatel, uzatmalar qutisi va boshqa mexanizm hamda uzellar mahkamlanadi. Yengil avtomobil va avtobuslarda kuzov rama vazifasini bajaradi. Osma rama (kuzov) bilan o'qlarni elastik bog'laydi va dinamik kuchlarni yumshatadi. G'ildiraklarn-ing mustaqil osmasi keng tarqalgan. Boshqarish mexanizmlariga rul boshqarmasi va tormaz tizimlari kiradi. Rul boshqarmasi avtomobilning harakat yo'nalishini o'zgartirish uchun xizmat qiladi. Rul chambaragi bu-rilganda valni, val esa o'z navbatida rul mexanizmlarini, ular esa sap-falarga o'rnatilgan old g'ildiraklarni buradi.*

Test

1. Morfologik usul bilan yasalgan sifat-terminlar nechta guruhga bo'linadi?

- A) uch
- B) ikki
- S) to'rt
- D) besh

2. Nimagadir yaroqlilikni ifodalovchi sifat-terminni ko'rsating.

- A) zaharli
- B) tuzli
- S) qimmatli
- D) yeyimli

3. -simon affiksli sifat-terminlar qaysi fan sohalarida faol ishlatiladi?

- A) tilshunoslik va adabiyotshunoslik
- B) geologiya va geografiya
- S) astronimiya va tibbiyot
- D) zoologiya va biologiya

4. O'tgan asrning 60-yillarida kammahsul bo'lgan qaysi affiks hozir unumli affiks hisoblanadi?

- A) -simon
- B) -(v)iy
- S) ser-

- D) kam-
5. -ma affiksli model qanday fe'llardan passiv ma'noli sifat-terminlar yasaydi?
- A) shaxssiz
 - B) o'timsiz
 - S) o'timli
 - D) harakat
6. Genetik jihatdan o'zbek tili qo'shma terminlari nechta guruhga bo'linadi?
- A) ikki
 - B) uch
 - S) to'rt
 - D) besh
7. son+ot strukturali qo'shma terminlar qaysi terminlar sistemasida faol qo'llanadi?
- A) tibbiy, biologiya
 - B) harbiy, ijtimoiy-siyosiy
 - S) barcha
 - D) ilmiy-texnikaviy
8. ravish+fe'l(sifatdosh) tipli qo'shma terminlar qatorini belgilang.
- A) issiqbardosh, o'ziuchar
 - B) tezuchar, o'tato'yingan
 - S) o'zisiljir, o'taingichka
 - D) tezyurar, o'taqattiq
9. Gibrid qo'shma terminlar o'zbek tilida qachon qo'llanishga kirgan?
- A) XX asr boshi
 - B) XX asr o'rtalari
 - S) XX asr oxiri
 - D) XIX asr ikkinchi yarmi
10. Qo'shma terminlar komponentlari munosabitiga ko'ra nechta tur-ga taqimlanadi?
- A) ikki
 - B) uch
 - S) to'rt
 - D) besh

O'ninchi mavzu: O'zbek tili terminologiyasidagi leksik-semantik hodisalar

Reja:

- 1.O'zbek terminologiyasi sistemasidagi paradigmatic munosabatlar.
- 2.O'zbek terminologiyasi sistemasida polisemiya, sinonimiya va antonimiya.

Asosiy tushunchalar: *monosemantika, polisemiya, paradigmatic munosabatlar, giperonim, giponim, partonimik munosabatlar, graduonimik munosabatlar, omonimik qatorlar, sinonimiya, antonimiya, antonim juftliklar, kontrar, komplementar.*

E'tirof etish joizki, terminologik sistemadagi terminlarning salmoqli qismi monosemantik hisoblanadi. Terminning tabiati ham ayni shuni talab qiladi. Turli terminlogik sistemalarda qo'llanayotgan quyidagi terminlar shu jihati bilan xarakterlanadi: *saylovchi, ko'chirmakash, qarzidor, hissador, daromad, soliq, qo'riqxon, parlament, kansler, kompilatsiya, konstitutsiya, konsul, tintuv, patent, ombudsman, tergov, jinoyatchi, ishonch yorlig'i, oliy sud va sh.k.*

Shu bilan birga, u yoki bu sohada qo'llanayotgan ayrim terminlardan bir nechta ma'noni ifodalash uchun foydalanilayotgani ham sir emas. Xususan, tilshunoslikda *aksentuatsiya* o'zlashmasi 1. so'z yoki gapdagi ma'lum qismlarni urg'u yordamida ajratish; 2. tilning urg'u sistemasi; 3. matnda urg'uni belgilash ma'nolarini ifdalash maqsadida ishlatilmoqda (Hojiyev, 2002.24).

Huquqshunoslik sohasida *akt* o'zlashmasining 1. akt; 2. harakat, ish; 3. dalolatnoma ma'nolarini ifodalashi qayd etilgan (Ahmedov, Bektemirov. 2002.15).

Harbiy terminlar sirasidan o'rin olgan *vaxta* termini 1. kemada navbatchilik; posbonlik, soqchilik; 2. kema ekipajining navbatda turgan.

posbonlik qilayotgan qismi; 3. muhim obyektlardagi navbatchilik, soqchilik ma'nolarini ifodalashga yo'naltirilgan (RO'L 1,1983.100). Ayni terminologik sistemada faol qo'llanuvchi *granata* termini 1. portlovchi snaryad hamda 2. irg'itiladigan gimnastika asbobini anglatishda qatnashadi.

Shaklan o'xshash terminlarning turli fan sohalari terminlogiyasida qo'llanib, omonimik qatorlarni yuzaga chiqarishi ehtimoldan xoli emas. Chunonchi, *boks I* –sport. boks; *boks II*- tib. boks, alohida xona; *giperbola I*- til. mubolag'a; *giperbola II* - mat. giperbola (konus kesimlaridan biri); *morfologiya I* -til. grammatikaning so'z turkumlari haqidagi bo'limi; *morfologiya II* -tib.; biol.odam va hayvon tanasidagi organlar va to'qimalar shakli hamda tuzilishini o'rganadigan fan; *konvergensiya I*-biol. turli organizmlarda bir xil tashqi muhit ta'sirida o'xshash belgilarning paydo bo'lishi; *konvergensiya II* -fiz. ikkala ko'z o'q chizig'ining bir nuqtada uchrashuvi; *konvergensiya III*.- tib. o'xshashlik, yaqinlik; *konvergensiya IV*- til.-birdan ortiq tovushning tarixiy taraqqiyot natijasida bir tovushga birlashishi; *bo'z I*- mato turi; *bo'z II* –ot turi (rangi bo'yicha); *bo'z III*- cho'l, dasht, yobon; *bo'z IV*- bot. tuklikovil; *assotsiatsiya I*-psix. muayyan sharoitda psixologik hosilalar orasida paydo bo'ladigan aloqa; *assotsiatsiya II*-biol.tuzilishi va turlari bir xil fitotseozlar majmui; *assotsiatsiya III* –kimyo. molekulalar yoki ionlarning molekulalararo elektr tabiatli harakat kuchi ta'sirida guruhlarga bo'linishi; *assotsiatsiya IV*-siyoS) uyushma, birlashma; *assotsiatsiya V* –til. til birliklarining shakli yoki mantiqiy-semantik belgisiga ko'ra o'zaro birlashishi va sh.k. Shunga o'xshash holat tibbiyot, tilshunoslik va boshqa sohalarda qo'llanayotgan *konversiya*, *substansiya*, *substitutsiya*, *transformatsiya* kabi omonimlar qatorida ham aksini topgan.

O'zbek terminologiyasi sistemasida paradigmatic munosabatlar ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Turli soha terminologiyasi tilning leksik qatlamlari singari ochiq sistema hisoblanib, unda giper-giponimik, partonimik, graduonimik munosabatlar aksini topgan.

Giper-giponimik munosabatlar deyarli barcha terminologik sistemalarda mavjud bo'lib, tabiat va jamiyatdagi o'ta murakkab munosabatlarni ifodalovchi o'ziga xos xususiyatga egaligi bilan xarakterlanadi. Chunonchi, "qon aylanish sistemasining markaziy a'zosi" semamali *yurak* giperonimining *aortal yurak*, *astenik yurak*, *atletik yurak*, *buqoq yurak*, *limfatik yurak*, *litral yurak*, *yo'lbars yurak*(RLO'TTIL,1999) ; "yiring hosil qiluvchi jarayonlarda ajralib chiqadigan moddalardan zaharlanish" sememali

sepsis giperonimining ginekologik sepsis, kiprik sepsisi, kriptogen sepsis, kindik sepsisi, odontogen sepsis, og'iz sepsisi, tonzillojen sepsis, xirurgik sepsis, chilla sepsisi, yara sepsisi, quloq sepsis i(RLO 'TTIL, 1999) kabi giponimlari tibbiyotda faol qo'llanadi.

Aviatsiya giperonimining qirg'oq mudofaa aviatsiyasi, yaqinga uchadigan aviatsiya, hamkorlik aviatsiyasi, harbiy-dengiz floti aviatsiyasi, yordamchi aviatsiya, uzoqqa uchuvchi aviatsiya, fuqarolik aviatsiyasi, bevosita pana qiluvchi aviatsiya, harbiy havo mudofaasi (HHM) aviatsiyasi, madadchi aviatsiya, aloqa aviatsiyasi, maxsus topshiriqlar aviatsiyasi, bosh qo'mondonlik zahira aviatsiyasi singari giponimik qatorlari harbiy terminologiyadan keng o'rin olgan.

Shunga o'xshash munosabatlarning huquqshunoslik terminologiyasida ham bot-bot namoyon bo'lishini ko'rish mumkin. M., sir giperonimi asosida advokat siri, aloqa siri, davlat siri, kasb siri, maslahatxona siri, muassasa siri, omonat siri, yozishmalar siri, tashkilot siri, farzandlikka olish siri, xavfsizlik siri kabi giponimlar voqelangan.

Tilshunoslik/lingvistika giperonimi qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik, tipologik tilshunoslik, gender tilshunosligi, kognitiv tilshunoslik, pragmatik tilshunoslik, sotsiolingvistika, psixolingvistika, kompyuter tilshunosligi, etnolingvistika, mentalingvistika, neyrolingvistika, biolingvistika singari giponimik qatorlarni yuzaga keltirgan.

Ulkan ko'lamli terminologiya giperonimi arxeologiya terminologiyasi, biologiya terminologiyasi, botanika terminologiyasi, bojxona-soliq terminologiyasi, ijtimoiy-siyosiy terminologiya, kimyo terminologiyasi, musiqa terminologiyasi, sport terminologiyasi, ilmiy- texnikaviy terminologiya, transport terminologiyasi, ekologik terminologiya, harbiy terminologiya, tilshunoslik terminologiyasi, adabiyotshunoslik terminologiyasi, tarixiy terminologiya, zamonaviy terminologiya va sh.k. giponimlardan tashkil topgan.

Baliq giperonimi giponimlari qatoriga mo'ylovdor baliq, moybaliq, oq amur, oqcha, sazan, xumbosh baliq, qizilko'z baliq, do'ngpeshona baliq, laqqa baliq va sh.k. kiritish mumkin.

Kompyuter tilshunosligida keng qo'llanuvchi modellashtirish giperonimi informatsion modellashtirish, imitatsion modellashtirish, iqtisodiy-matematik modellashtirish, lingvistik modellashtirish, kognitiv modellashtirish, kompyuterli modellashtirish, matematik modellashtirish, matematik-kartografik modellashtirish, molekulyar modellashtirish, mantiqiy mod-

ellashtirish, pedagogik modellashtirish, psixologik modellashtirish, statistik modellashtirish, struktur modellashtirish, fizik modellashtirish, evolyutsion modellashtirish kabi giponimlarni qamrab oladi.

Partonimiya tilda xolo-meronimik, ya'ni butun-bo'lak munosabatini reallashtiruvchi hodisa sanalib, u tilning leksik-semantik sathi, ayniqsa, terminologik sistemasida yaqqol namoyon bo'ladi. Chunonchi, *armiya xolonimi korpus, diviziya, brigada, polk, batalyon, rota, vzvod, bo'lim*; anatomiyaga oid *gavda butunnomi bosh, ko'z, quloq, og'iz, bo'yin, yelga, ko'krak, bel, chanoq, but, qo'l, bilak, barmoq, oyoq, tizza, panja*; ekologiyaga xos *tog' xolonimi dara, cho'qqi, yonbag'ir, tepalik, o'r, qir, jar, zovur*; botanikaga doir *daraxt butunnom o'zak-tana, shox-butoq, novda, barg-yaproq, gul-chechak, tomir-ildiz, po'stloq* kabi meronimlarni o'zida birlashtiradi.

Leksik-semantik sathda keng ifodasini topgan graduonimik munosabatlar terminlar sistemasida ham tez-tez voqelanadi. Xususan, ushbu munosabat yer sathining gorizontall ko'rinishini anglatuvchi *qir-adir-tepa-tog'*; *dasht-cho'l-biyobon-sahro* terminlari orasidagi darajalanishda namoyon bo'lgan. Ayni munosabatni *mehnat staji- maxsus mehnat staji-uzluksiz mehnat staji-umumiy mehnat staji* kabi yuridik, *zonani qurolsizlantirish-chegarani qurolsizlantirish-hududni qurolsizlantirish-mamlakatni qurolsizlantirish-mintaqani qurolsizlantirish-qit'ani qurolsizlantirish* singari harbiy terminlar darajalanishida ham kuzatamiz.

Tilshunoslik terminlari tizimiida sodir bo'luvchi graduonimiya *so'z-so'z birikmasi-sodda gap-uyushiq kesimli gap-uyushgan gap-qo'shma gap- matn* munosabatida yaqqol aks etadi.

Botanikada *daraxt* terminining graduonimik munosabati *urug'-nihol-ko'chat-daraxt* tarzida voqelanadi.

O'zbek terminologiyasi tilning leksik qatlami singari ochiq sistema hisoblanib, unda yuqorida kuzatilgan paradigmalar qatori, sinonimik va antonimik munosabatlar ham voqelanadi.

Sinonimlar boshqa tillardagi kabi o'zbek terminologiyasi sistemasida ham faol qo'llanuvchi leksik birliklar sanaladi. O'zbek terminologiyasining barcha shakllanish va rivojlanish bosqichlarida mavjud bo'lgan termin-sinonimlarning salmoqli ulushini mutlaq sinonimlar tashkil qiladi: *bilga-bilguchi* "olim", *satg'uchi-sart* "savdogar, tojir", *elchi-rasul* "elchi", *elchi-rasul-payg'ambar* "payg'ambar", *qarg'a-quzg'un* "qarg'a", *chayon-aqrab* "Chayon burji", *yulduz ilmi-nujum ilmi-ilmi nujum* "astronomiya, astrologi-

ya", to'p-zambarak, to'pchi-artilleriyachi, attashe-vakil, shinak-tuynuk, qo'poruvchi-diversiyachi, tilshunoslik-lingvistika, graduonimiya-darajalanish, mablag'-budjet, hisobchi-buxgalter, sotqin-xoin va sh.k.

Stilistik termin-sinonimlar mumtoz asarlar, ayniqsa, nazmda bitilgan obidalar so'z boyligida bot-bot ko'zga tashlanadi: *Tir-Munshiy* "Merkuriy", *Mirrix-Turki falak* "Mars", *aloqachi-chopar*, g'o'l-qalb "qo'shin markazi", *janggoh-ma'rakagoh* "jang maydoni", *urush-ma'raka* "jang". Hozirgi o'zbek terminologiyasi ham stilistik sinonimlardan xoli emas: *gepatit-sariq*, *moychechak-romashka*, *qiynash-azoblash-iskanjaga olish* va sh.k. Ilmiy-texnikaviy terminlar tarkibida stilistik terminlar uchramaydi.

Turli terminologik sistemalarda qo'llanuvchi ayyoqchi-josus, implantatsiya-transplantatsiya "ko'chirib o'tkazish", *maosh-nafaqa*, *miqdoriy ustunlik-miqdoriy ortiqlik*, *narx-baho*, *xandaq-choh-o'ra*, *asir-til*, *hujum-hamla*, *karvon-oboz*, *biyobon-dasht-sahro-cho'l*, *frazeologiya-idiomat-turg'un* so'z birikmasi-turg'un birikma-frazeologik birlik-frazeologik birikma-frazeologizm-frazema singari leksik birliklar semantik termin-sinonimlar uyasini yuzaga chiqaradi.

Sir emaski, ikki so'z yoki termin leksik ma'nosining o'zaro zid ifodaga ega bo'lishi ekstralingvistik hodisa hisoblanmish antonimiyani yuzaga chiqaradi (Mirtojiev 2010.233).

Bir semantik maydonda mavjud bo'ladigan antonim juftliklar o'zbek terminologiyasi tizimida azaldan faol qo'llangan. Qadimgi turkiy til va eski turkiy til leksik boyligida *bay* "boy, badavlat, mulkdor"/*čigay* "yo'qsil"; *qullig* "quldor"/*qul* "qul, g'ulom"; *yatgaq* "tungi soqchilar" / *turgaq* "kunduzgi soqchilar"; *asig* "foйда, kirim" / *yas* "ziyon, chiqim"; *alimci* "qarz, kredit beruvchi" / *berimci* "qarzdor, kredit oluvchi"; *alim* "kirim, foyda" / *berim* "qarz, chiqim"; *yaylag* "yozgi qo'nimgoh" / *qishlag* "qishki qo'nimgoh"; *yas* "hayot" / *olum* "o'lim"; *yaquq* "qarindosh" / *yat* "begona, yot"; *yagi* "dushman" / *yaquq* "do'st, birodar" singari antonim juftliklar keng qo'llanishda bo'lgan.

Eski o'zbek adabiy tilida ushbu hodisaning yanada rivojlangani kuzatiladi: *foyda/ziyon*; *g'aniy* "boy, badavlat"/*yo'qsul* "kambag'al"; *boylik/faqrlilik*; *do'st/aduv* "dushman"; *burang'ar* "qo'shinning o'ng qanoti"/*juvang'ar* "qo'shinning so'l qanoti"; *g'olib/mag'lub*; *g'alaba/shikast*; *hujum/mudofaa* shular jumlasidandir.

Tezlatgich/sekinlatgich, *ochiq pozitsiya/yopiq pozitsiya*, *hujum-chekinish*, *yengil suv/og'ir suv* (kimyo), *og'ir tank/yengil tank* (harb.), *keng*

front/tor front (harb.), *suv usti kemasi/suv osti kemasi* (harb.), *mahfiy/nomahfiy*, *qo'nish/uchish* (harb.), *qo'shuv/ayiruv* (mat.), *manfiy-musbat* (fiz.), *fermentlar/antifermentlar* (tib.), *assimilyatsiya/dissimilyatsiya* (tib.; til.), *funksiya/disfunksiya* (tib.), *semizlik/oriqlik* (tib.), *eksport-import* (iqt.), *jazoni yengillashtiradigan holatlar-jazoni og'irlashtiradigan holatlar* (huq.), *simmetriya/asimmetriya* (til.) singari termin-antonimlar hozirgi o'zbek terminologiyasida istalgancha topiladi.

Keyingi paytlarda leksik-semantik jihatdan zid munosabatda bo'lgan, paradigmatic jihatdan yagona differensiyalovchi belgi orqali farqlanuvchi antonimik birliklar *kontrar*, *kontradiktiv*, *komplementar* va *gradual* turlarga bo'lingan tarzda tasniflanmoqda (Fedorchenko 2004.91).

Komplementar antonimlar ikki termin orasidagi binar munosabatga asoslanadi: *tergovchi/jinoyatchi* (yur.), *minalashtirish/minasizlantirish* (harb.), *kirim/chiqim* (iqt.), *kun/tun*, *implisitlik/eksplisitlik*, *simmetriya/asimmetriya* (til.) va sh.k.

Konradiktiv antonimlar sirasiga termin-birikmalar kiritiladi: *barqaror narx/beqaror narx*; *qadrli valyuta/qadrsiz valyuta*; *ochiq nishon/yashirin nishon* (harb.); *suyuq yoqilg'i/qattiq yoqilg'i*; *yoyilish rayoni/jamlanish rayoni*; *og'ir artilleriya/yengil artilleriya* (harb.); *foizli depozit/foizsiz depozit*; *ochiq safarbarlik/yashirin safarbarlik*; *katta leytenant/kichik leytenant*; *og'ir atletika/yengil atletika* va sh.k.

Kontrar ziddiyat termer, ya'ni ikkidan ortiq terminlar o'rtasidagi qarama-qarshilik oqibatida yuzaga chiqadi: *hujum, hamla/chekinish, orqaga qaytish;shafqatli,rahmdil, mehribon, ko'ngilchan/shafqatsiz, berahm, bag'ritosh* va sh.k.

So'z yoki terminlar orasidagi antonimlikni aniqlashda ular o'rtasidagi umumiy belgilarni izlash muhim ahamiyat kasb etadi. So'nggi paytlarda ana shunday umumiy belgilardan biri sifatida antonim juftliklarni voqelantirishda ikki so'z yoxud termin o'rtasida oraliq tushunchaning mavjudligiga e'tibor qaratilmoqda. Qayd etilgan fikrni quyidagi ashyoviy misollar ham dalillaydi: *og'ir tank/o'rtacha tank/yengil tank*; *balandlab uchish/o'rtacha balandlikda uchish/pastlab uchish* (harb.); *yengil soliq yuki/o'rtacha soliq yuki/og'ir soliq yuki* va sh.k.

Xullas, umumtilda sodir bo'luvchi leksik-semantik jarayonlar terminologiyada qisqartirilgan ko'lam yoxud o'zgargan tarzda voqelanadi.

Terminologiyadagi polisemiya asosan metaforik va metonimik ma'no ko'chishi oqibatida yuzaga chiqadi.

Omonimiya ko'pma'noli so'zlarning boshqa-boshqa leksemalarga aylanishi jarayoni natijasi bo'lib, fanlararo va sistemalararo omonimiya nomi ostida terminologiyadan joy oladi (Danilenko 1077; 205).

Soha terminologiyasining dastlabki shakllanish bosqichlarida o'ta faol bo'lgan sinonimlarning ma'noviy ko'rinishi ularga xos egalik qilish va aniqlik kiritish singari vazifalar bilan amalga oshadi.

Fan tilida antonimlarning ikki turi, ya'ni leksik hamda so'z yasovchi antonimlar o'z ifodasini topadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Terminlar sistemasida polisemiyaning mavjudligiga qanday baho beriladi?

1. O'zbek terminologiyasida monosemantik terminlarning o'rnini ko'rsating.

2. Terminlarda sinonimiya, dubletlikning mavjudligi maqsadga muvofiqmi?

3. Terminologiyada sinonimlarning bo'lmashligi uchun nima qilish kerak?

4. Mutlaq termin-sinonimlarni terminologik lug'atlardan toping.

5. Semantik termin-sinonimlar haqida bahs yuriting.

6. Termin-antonimlarning qanday turlari bor?

7. Turli soha terminologiyasida qo'llanuvchi omonimlar xususida fikr bering.

8. Komplementar antonim-terminlarni terminologik lug'atlardan toping.

9. Kontrar antonim-terminlar mohiyatini misollar yordamida bayon eting.

10. Tubandagi matn parchasini tahlil qiling, unda qayd etilgan terminlarni izohlang:

Oddiy qarag'ay-doim yashil daraxt; kurtagi va yaprog'i tarkibida efir moyi, vitamin S, K va Y, karotin va boshqa moddalar mavjud. Efir moyi asosan pinenlardan tashkil topgan. Kurtak damlamasi balg'am ko'chiruvchi, dezinfeksiya qiluvchi va siydik haydovchi dori sifatida qo'llanadi. Yaproq damlamasi singa va sh.k. avitaminozlarda, ekstrati shifobaxsh van-na qabul qilish uchun ishlatiladi. Qorqarag'ay tanasidan smola-oddiiy ter-nentin, qatron (qoramoy) va pista ko'mir, oddiy ternentindan esa skipidar va kanifol olinadi.

Test

1. Aksentuatsiya termini nechta ma'noni ifodalashga yo'naltirilgan?
A) ikki
B) uch
S) to'rt
D) besh
2. Granata termini nechta ma'noni anglatadi?
A) ikki
V) uch
S) to'rt
D) besh
3. Konvergensiya termini nechta fan sohasida omonimlik qatorini yuzaga chiqaradi?
A) ikki
B) uch
S) to'rt
D) besh
4. Giper-giponimik munosabat qaysi terminologik sistemada mavjud?
A) harbiy
B) ijtimoiy-siysiy
S) deyarli barcha
D) tibbiy
5. Partonimiya tilda qanday munosabatni voqelantiradi?
A) tur-jins
B) butun-bo'lak
S) umumiy-xususiy
D) shakl-mazmun
6. Urug'-nihol-ko'chat-daraxt terminlari qanday munosabatda reallashadi?
A) giper-giponimik
B) iyerarxik
S) graduonimik
D) sintagmatik
7. Stilistik termin-sinonimlar qanday janrdagi asarlarda tez-tez ko'zga tashlanadi?
A) nasriy
B) nazmiy

- S) roman
 - D) memuar
8. Differensiyalovchi belgi orqali farqlanuvchi antonimik birliklarning nechta turini bilasiz?
- A) ikki
 - B) uch
 - S) to'rt
 - D) besh
9. Kirim-chiqim, kun-tun terminlari antonimlarning qaysi turiga mansub?
- A) gradual
 - B) kontrar
 - S) kontratiktiv
 - D) komplementar
10. Ikkidan ortiq termilar orasidagi ziddiyat oqibatida qanday antonimlar yuzaga kladi?
- A) kontrar
 - B) gradual
 - S) komplementar
 - D) konradiktiv

O'n birinchi mavzu: Terminologik lug'atlar, ularning mazmun va sifatini aniqlash

Reja:

1. O'zbek terminografiyasining shakllanishi.
2. Mustaqillik davri o'zbek terminografiyasi.

Asosiy tushunchalar: *terminologik lug'atlar, izohli lug'at, etimologik lug'at, lug'at tuzilishi, baynalmilal so'zlar, biologik jins, bosh so'z, tarix terminlari, harbiy terminlar, yuridik terminlar, tibbiy terminlar, klinik terminlar.*

O'zbek terminologik lug'atlari, ta'bir joiz bo'lsa, fan sohalarining deyarli barchasini qamrab olgan deyish mumkin. Aniq fan sohalari kabi ijtimoiy-gumanitar fan sohalari doirasida qo'llanuvchi terminlarning ma'no-mohiyatini ifodalashga yo'naltirilgan lug'atnavislik (terminografiya) ishlari respublika ilmiy-tadqiqot institutlari yetakchi olimlari, oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilari tomonidan tuzilgan. Terminologik lug'atlarning aksariyati rus tilidan o'zlashgan terminlarning o'zbek tilida ifodalanish masalasiga bag'ishlangan. Albatta, o'zbek terminografiyasida mavjud asarlarning ko'lamini hisobga olib, ayrim fan sohalari, chunonchi, tibbiyot, huquqshunoslik, tarix, tilshunoslik, harbiy ish doirasida yaratilgan ba'zi terminologik lug'atlarga to'xtalamiz.

O.Usmonov va R.Doniyorov tomonidan 1979-yili "O'zbekiston" nashriyotida 15000 adadda tuzatilgan va to'ldirilgan holda ikkinchi marta nashr qilingan "Ruscha internatsional so'zlar izohli lug'ati", mualliflar ta'kidlaganidek, o'zbek tilining keng ma'nodagi izohli lug'ati bo'lmay, uning vazifasiga faqat rus tilidan va rus tili orqali boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlarni, shuningdek, o'zbekcha gazeta va jurnallarda, ilmiy-ommabop va ijtimoiy-siyosiy asarlarda uchraydigan ruscha-baynalmilal va ilmiy-publitsistik terminlarnigina o'z ichiga olgan va ularga o'zbek tilida o'zlashtirilishi asosida izoh berilgan, izohlanayotgan

so'zlarning etimologiyasi (kelib chiqishi) haqida ham ba'zi ma'lumotlar keltirilgan. Lug'atdan joy olgan so'z va terminlar rus tilidan va rus tili orqali qadimgi yunon, lotin hamda Yevropa va qisman Sharq xalqlari tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar va terminlar hisoblanadi. Bu so'z va terminlarning bir qismi sof ruscha o'zlashmalar bo'lib, qolgan qismi esa xalqaro, baynalmilal yoki internatsional xarakterga ega bo'lgan. Mazkur lug'at mutaxassislariga emas, balki keng o'quvchilar ommasiga, xususan, ziyolilar va talabalarga mo'ljallangan edi. Lug'atning tuzilish tartibi tubandagicha ko'rinishni hosil qilgan:

Bosh so'zlarning barcha so'z va terminlari alifbe tartibida berilgan va ular yirik qora harflar bilan terilib, har qaysisi abzatsdan boshlangan.

So'z yoki termin ko'p ma'noli bo'lsa, u holda ma'nolarning har biri arab raqamlari bilan ko'rsatilgan va ular o'zaro nuqta bilan ajratilgan.

Bosh so'z yoki termin boshqa so'z bilan qo'shilib ishlatilganda, u holda bosh so'zdan keyin ikki nuqta qo'yilib, ketidan tarkibida o'sha so'z yoxud termin kelgan so'z birikmasi berilgan.

Tarkibida bosh so'z ishlatilgan turg'un so'z birikmalari, tarkibli terminlar ham misol tarzida berilgan. Lug'atda ular romba ishorasi bilan ajratilib, qora kursiv bilan belgilangan: *absolyut... absolyut namlik* va sh.k.

Biologik jinsni anglatuvchi so'zlarning har ikki shakli ham lug'atga kiritilgan: *laborant – laborantka, stenografist – stenografistka* va sh.k.

Mexanizatsiya, dezinfeksiya, koordinatsiya kabi so'zlar *mexanizatsiyalash, dezinfeksiyalash, koordinatsiyalash* singari o'zbekcha shakllari bilan yonma-yon berilgan.

Vuz, zags, dot, dzot, nep, radar singari qisqartmalar o'zbek tilida mustaqil, yaxlit so'z yoki termin sifatida lug'atdan o'rin olgan.

Omonimlar lug'atda alohida-alohida berilgan, bir-biridan rim raqami bilan ajratilgan.

Omoformlar ham rim raqamlari bilan ajratilib, alohida-alohida talqin qilingan.

Sinonimlar mutlaq ma'noga ega bo'lsa, u holda izoh eng faol qo'llanadigan sinonimga berilib, kam ishlatiladigan yoki eskirgan ma'nodoshi so'z.ayn.o'zi. ishorasi orqali unga havola qilingan: *Lokator: Radiolokator so'z.ayn.o'zi* va sh.k.

Antonim so'z yoki terminlar mustaqil tarzda berilgan bo'lsa-da, lekin ular bir-biriga havola qilinmaydi. Mobodo bunday xavola antonim so'zlaridan birining yoki har ikkisinin ma'nosini ochishga, izohlashga yordam

bersa, unday holatda ular bir-biriga havola qilingan: *mikroskopik...*; *aksi-makroskopik* va sh.k.

O'zbek ilmiy terminlogiyasiga mansub bo'lgan qo'shma va murakkab qisqartma so'zlarning tarkibiy qismlari lug'atda bosh so'z tariqasida berilgan: *avia-*, *avto-*, *agro-*, *geo-*, *gidro-*, *mikro-*, *moto-*, *radio-*, *tele-*, *ultra-*, *foto-* kabi.

Lug'atda keltirilgan so'zlarga o'mi bilan *fiz.*, *tex.*, *mat.*, *geol.*, *astr.*, *med.*, *farm.* singari belgilar qo'yilgan.

Ta'kidlash joizki, mazkur lug'atdan o'rin olgan va izohlangan baynalmilal so'z yoki terminlarning muayyan adadi Mustaqillikdan so'ng jamiyatda yuz bergan tub o'zgarishlar oqibatida o'zbek tili so'z boyligidan chiqib ketdi yoki ular moziyda ajdodlar tomonidan qo'llangan leksik birliklar bilan almashtirildi.

Tarixda qo'llangan terminlar izohiga bag'ishlab mamlakatimizda nisbatan katta yoki kichik hajmdagi lug'atlar nashr qilindi. Shunday lug'atlar sirasiga X.Y.Bekmuhamedovning "Tarix terminlari izohli lug'ati" (Pedagogika oliy o'quv yurtlarining studentlari va o'rta maktab tarix o'qituvchilari uchun. Toshkent: O'qituvchi, 1978), M.Ismoilov, A.Sharopovlarning "Tarix atamalari lug'ati".-Toshkent: Akademya nashr, 2013, H. Dadaboyevning "Tarixiy harbiy terminlar lug'ati" (Toshkent, 2007) singari asarlarni kiritish o'zini oqlaydi.

Y.Sharmuhamedov va A. Umarov hamkorligida tuzilgan, 1981-yilda "Fan" nashriyotida chop etilgan "Ruscha-o'zbekcha harbiy terminlar lug'ati" umumharbiy va harbiy-siyosiy xarakterdagi terminlar, qurolli kuchlar turlari, ularning tuzilishi, qurol-yarog'lari, strategiyasi va taktikasi, ommaviy qirg'in qurollari, ulardan himoyalaniish, zamonaviy harbiy texnika turlari, ustav, harbiy topografiya, shuningdek, harbiy san'at va harbiy ishning boshqa sohalarida qo'llanuvchi terminlarni ichiga olgan.

8000 dan ortiq terminlarni qamragan ushbu lug'atda terminlar qo'llanishda qanday tartibda uchrasa shundayligicha alifbo tartibida berilgan. Undan tub, yasama terminlar qatori tarkibli terminlar ham o'rin olgan.

Ruscha termin o'zbek tilida ikki yoki undan ziyod ma'noda ishlatilgan o'zbekcha variantlar vergul bilan ajratilgan: *ispitaniye* – *sinov*, *sinash*; *poxod* – *safar*, *yurish* va sh.k.

Rus tilidagi sifat-termin o'zbek tiliga bir necha variantda tarjima qilinganda uning o'zbekcha variantlari yaqqol namoyon bo'lishi maqsadida

alohida lugʻat maqolasi tarzida berilgan: *boyevoy-jangovor, portlovchi, oʻqlangan* va sh.k.

Ruscha omonimlar rim raqami bilan belgilanib, alohida maqola sifatida keltirilgan: *armiya I* –armiya (jami qoʻshin); *armiya II*-armiya (harbiy qoʻshilma) va sh.k.

Ayrim ruscha terminlarning tarjimasini keltirishda termin darajasiga chiqmagan, ammo baʼzan qoʻllanadigan variant(dublet)lar qavs ichida qayd etilgan: *kambuz-kambuz (kema oshxonasi), katapultirovaniye-katapultirovaniye (irgʻitish)* va sh.k.

Ruscha komanda va komandaga oid iboralar, qisqartmalar, harfiy shartli belgilar lugʻatga ilova qilingan: *ogon-oʻt och, nazad–orqaga qayt, BTR–bronetransporter-bronetransporter, VMF-HDF, PVO-HHM* va sh.k.

Lugʻatdan *armata-armata, bastion-bastion, bataliya-bataliya, kadet-kadet* singari tarixiy terminlarga ham joy berilgan.

Huquqshunoslik doirasida ham lugʻatlar tuzish borasida sezilarli ishlar amalga oshirilganini taʼkidlash lozim. Shu oʻrinda Gʻ.Ahmedov va H.Bektemirov tomonidan tuzilgan “Ruscha-oʻzbekcha yuridik atamalar lugʻati”ning “Adolat” nashriyotida A.Saidov maʼsul muharrirligi ostida 2002 yili eʼlon qilinganini eʼtirof etish maqsadga molik. Binobarin, bu lugʻat tuzilishi va unda materiallarning berilishi jihatidan avvalgi lugʻatlardan farq qiladi. Lugʻatga qonunlar, huquqshunoslik, xalqaro huquq sohasi, huquqqa oid darsliklar hamda ish yuritishda ishlatiladigan terminlar kiritilgan. Bozor iqtisodiyoti munosabatlariga oʻtishda ham iqtisodiy, ham huquqiy terminlar bir-biri bilan bogʻlanib ketganligi bois iqtisod va huquqqa oid chegaradosh terminlar ham lugʻatdan oʻrin olgan. Lugʻatning afzalliklaridan biri – unda terminlarning kirill yozuvidan tashqari lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida ham berilishidir. Ushbu lugʻatni yaratishda F. Bakirovning “Yuridik terminlar lugʻati” (Toshkent, 1959), “Yuridik atamalar va iboralar lugʻati” (Toshkent, 1993)dan foydalanilgan. Bu yoʻnalishda soʻnggi paytlarda eʼlon qilingan ishlardan biri sifatida Z.Muqimov hamda O.Tursunovalar tomonidan tuzilgan va Samarqandda 2007-yilda chop etilgan “Oʻzbek davlatchiligida qoʻllangan tarixiy-huquqiy atamalar”ni keltirish mumkin. Lugʻat oʻzbek davlatchiligi tarixining turli davrlarida, turli tillarda qoʻllangan terminlar, ularning etimologiyasi (qaysi tilga xosligi), til va huquqqa oid maʼnolari izohlarini qamrab olgan.

Oʻzbek lugʻatshunosligida tilshunoslikka oid terminologik lugʻatlar yaratish borasida ayrim ishlar qilindi. Chunonchi, A.Hojiyevning

“Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati” hamda N.Mahkamov va I.Ermatovlar hammuallifligidagi “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”(-Toshkent: Fan, 2013)da bugungi kunda til sohasida faol qo‘llanayotgan terminlarning izohi berilgan.

D.Xudayberganovanning “Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati” (Toshkent, Turon zamin ziyo, 2015)da tilshunoslikning yangi sohalaridan hisoblanmish lingvokulturologiyaga oid 100 ga yaqin terminlar izohini topgan va sh.k.

Respublikamizda tibbiyot sohasida qo‘llanayotgan terminlar lug‘atlarini tuzish borasida ulkan tajriba va yutuqqa erishildi. 1999- yilda O‘zbekiston FA akademigi Y.X.To‘raqulov bosh muharrirligi ostida “Kamalak”-“Hamshira” nashriyotida chop etilgan “Ruscha-lotincha-o‘zbekcha tibbiy terminlar lug‘ati”da tibbiyot sohalariga oid terminlar alifbo tartibida keltirilgan, ularning o‘zbekcha muqobillari va izohlari berilgan. 2010-yilda A.Usmonxo‘jayev, V.Y.Avakov, E.I.Basitxanova hammuallifligida “Noshir” nashriyotida e‘lon qilingan “Katta tibbiy etimologik lug‘at (ruscha-lotincha-o‘zbekcha) (Bolshoy meditsinskiy etimologicheskiy slovar (russko-latinsko-uzbekskiy) yurtimizda etimologik lug‘atlar yaratish borsidagi harakatlarni yuqoriroq bosqichga olib chiqdi. Shu yilda Usmonxo‘jayev A., Basitxanova E.I., Nazirov P.H., Turaxanova M.S) hamkorligida “Sug‘diyona” nashriyotida bosilgan “Tibbiy terminlar ensiklopedik lug‘ati (Ensiklopedicheskiy slovar meditsinskix terminov)” ikki jildan iborat bo‘lib, hozirgi tibbiyotda qo‘llanilayotgan 20000 dan ortiq terminlar va tushunchalarni izohlashga yo‘naltirilgan. Lug‘atdan o‘rin olgan terminlar kirill hamda yangi o‘zbek yozuvida keltirilgan. Kezi kelganda, tibbiy terminlar lug‘atlarini tuzishda jonbozlik ko‘rsatayotgan A.Usmonxo‘jayev ishlarining alohida e‘tirofga molikligini ta’kidlash lozim bo‘ladi. Olimning 2013-yilda “Navro‘z” nashriyotida lotin alifbosi asosidagi yangi o‘zbek yozuvida dunyo yuzini ko‘rgan “Katta tibbiy o‘quv lug‘ati (ruscha-lotincha-o‘zbekcha) (Bolshoy meditsinskiy uchebniy slovar (russko-latinsko-uzbekskiy) asari 10000 atrofidagi klinik terminlar va tibbiy tushunchalarni o‘z ichiga qamrab olgani bilan qimmatlidir.

Tibbiy terminlarga doir lug‘atlar xususida so‘z ketganda, A.Qosimovning to‘rt jildan iborat “Tibbiy terminlar izohli lug‘ati”ni ham e‘tibordan qochirmaslik zarur.Ushbu lug‘atda yakka ishlatiladigan o‘zbekcha va baynalmilal terminlar alohida-alohida, shuningdek, o‘zbekcha va baynalmilal elementlardan yasalgan birikma terminlar ham alohida-alohida berilgani bois uning hajmi kengayib ketgan (Qosimov, 2003-2008).

Keyingi paytlarda o'zbek terminografiyasida diniy, ma'rifiy-irfoniy xarakterdagi lug'atlarni tuzish masalasiga bir muncha diqqat qaratildi. Xususan, 2014-yilda ota-o'g'il Omonturdiyevlar tomonidan 1500 dan ortiq istilohlvr jamlangan "Ma'rifiy-irfoniy istilohlar izohli lug'ati" e'lon qilindi. Asardan ruhoniyy, ma'rifiy va irfoniy yoki mavhum tushunchalarni ifodalovchi terminlar qatori ko'pgina ma'rifiy obyekt, manzil, makon, nabotot va shaxs nomlarini anglatuvchi leksik birliklar, antroponimlar, toponimlar ham joy olgan. Istilohlarning joriy (kirill) hamda arab yozuvlarida berilishi lug'atning ilmiy qimmatini ta'minlagan. Asarga lug'at-maqolalar ilova qilingan, u foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati va ko'rsatkichlar bilan to'ldirilgan.

Leksikografiya prinsiplariga rioya qilingan holda tuzilgan ushbu lug'atda boshqa lug'atlardan farqli o'laroq ma'rifiy yoxud tasavvufiy ta'limot bilan bog'liq tarzda shakllangan, ijtimoiy ma'no-mazmun kasb etgan, izoh, ta'rif, tavsif talab etadigan, termin xarakteridagi so'z va iboralar izohlangan.

Ma'rifiy-irfoniy mazmundagi obidalarda qayd etilgan bir qancha istilohlarning ma'nosini anglashda qo'l keladigan mazkur lug'atda sezilarli yutuqlar bilan birga ayrim juz'iy kamchiliklar ham yo'q emas) Chunonchi, annotatsiyada asarda 2000 ga yaqin, Muqaddimada esa 1500 dan ortiq istilohlar izohlangani ta'kidlangan. Lug'at-maqolalarni joylashtirishda har doim ham alifbo tartibiga rioya qilinmagan. M., Azon *duosi* Azon dan (9), *Al hazar Alhamdulillah* dan (14), *Amin ul-vahiy Amin* dan (14), *Bayt ul-ma'mur*, *Bayt ul-mag'frat*, *Bayt ul-muqaddas*, *Bayt us-salot* izofalari *Baytulloh* dan (24), *Duoi bad qilmoq* iborasi *Duoi bad* dan oldin joylashtirilgan. *Vogea* (35), *Buruj* (30), *Val-layl* (31), kabi sura nomlari, *Gulsayri* (36), Jin (45) kabi leksemalar negadir qo'shtirnoqqa olingan. *Voliy* istilohining izohida kamchilikka yo'l qo'yilgan, ya'ni bu termin "barcha ishlarni tasarruf etuvchi, qudrat bilan boshqaruvchi hakim (34)" emas, balki hokim tarzida izohlanishi zarur edi.

2016 -yilda G'afur G'ulom nomidagi Nashriyot- matbaa ijodiy uyi tomonidan Muxtorxon Umarxo'jayev tuzgan "Diniy atamalar va iboralar. Om-mabop qisqacha izohli lug'at" e'lon qilindi. Shayx Abdulaziz Mansurning mas'ul muharrirligida chop etilgan bu asarda diniy terminlar va iboralarning ma'nosini sodda, to'g'ri, tushunarli va xolis izohlashga alohida diqqat qaratilgan. Keng o'quvchilar ommasiga zaruriy qo'llanma sifatida mo'ljal-

langan ushbu lugʻatdan oʻrin olgan istilohlar joriy (kirill) yozuvda alifbo tartibida berilgan. Undan nafaqat diniy termin va iboralar, shuningdek, tayyagina sura va shaxs nomlari ham izohini topgan. Ulkan mehnat va izlanish evaziga yuzaga chiqqan asarda kelajakda toʻgʻrilanishi lozim boʻlgan baʼzi oʻrinlar ham koʻzga chalinadi. M., “but sindiruvchi, krestlarni chilparchin qiluvchi” maʼnosini ifodalovchi *Butshikan* istilohi nima uchundir *Butshkan* (46) shaklida keltirilgan. *Vaʼz*, *Voiz* (50), *Jurm*, *Jurmona* (65) istilohlarining bir lugʻat-maqolada izohlanishi oʻzini oqlamaydi. *Doru ul-fano*, *Dorulo-mon*, *Dorulxilofat*, *Dorul-islom* kabi terminlar imlosida har xillik mavjud.

Terminologiyada variantdorlikning salbiy hodisa ekanligi hisobga olinib, *Zulfiqor*, *Zulfaqor* (70), *Inshaalloh*, *Inshoolloh* (80), *Iymon*, *Imon* (75), *Nabi*, *Nabiy* (117) singari shakllardan biri tanlansa maqsadga muvofiq boʻlar edi.

Lugʻat-maqolalarni joylashtirishda ayrim oʻrinlarda alifbo tartibining buzilgani kuzatiladi (75-76; 83; 103; 115). Lugʻatni tuzishda muallif 230 nomdagi adabiyotdan istifoda etgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Terminlogiyaning voqelanishida qanday jihatlar harakatga keladi?
2. Terminlarning qaror topishida umummilliy qatlamning roli qay darajada?
3. Oʻzbek terminografiyasining hozirgi holati sizni qoniqtiradimi?
4. Terminlar maʼno-mazmunini anglab yetishda terminologik lugʻatlarning qanday roli bor?
5. Oʻtgan asrda oʻzbek tilida qaysi fan sohalari boʻyicha terminologik lugʻatlar tuzildi?
6. Istiqlol davrida terminologik lugʻatlar yaratish yoʻlida qanday ishlar amalga oshirildi?
7. Tarix terminlari lugʻatlari nima uchun zarur?
8. Tilshunoslik terminlari lugʻatlarini tuzish boʻyicha qilinayotgan saʼy-harakatlardan xabardormisiz?
9. Tibbiy terminlar aksini topgan lugʻatlar haqida bahs va munozara yuriting.
10. Tarixiy hafbiiy terminlar ifodasini topgan lugʻatdagi oʻzlashmalarga diqqat qaring.
11. Diniy-irfoniy istilohlar izohlangan lugʻatlar xususida bahs yuriting.
12. Quyida Ogahiyning “Riyoʻz ud-davla” asaridan keltirilgan parcha-

dagi terminlarning yasalishi xususida bahs yuriting:

Marhamat-i sáhibqirániy alar ahválíga šámil bolub qázi-yi mazkurğa qáziliq vā Sayid Niyázbekka inaqliq vā Niyázmuhammadbekğa parvánaçiliq vā Teñizbekka ataliq vā Payğambarqulibayğa miraxurliq manásib-i a'lāsín munásib kōrüb šafqat qildi.

Test

1. “Ruscha internatsional so‘zlar izohli lug‘ati”ning ikkinchi nashri qachon amalga oshirilgan edi?

A) 1978

B) 1979

S) 1980

D) 1981

2. “Tarix terminlari izohli lug‘ati”ning muallifini ko‘rsating.

A) X.Bekmuhamedov

B) H.Bektemirov

S) Y.Bekmurodov

D) S) Bekqulbekov

3. “Tarixiy harbiy terminlar lug‘ati” kim tomonidan tuzilgan?

A) Hojiyev

B) E.Fozilov.

S) H.Bektemirov

D) H.Dadaboyev

4. “Ruscha-o‘zbekcha yuridik atamalar lug‘ati” qaysi nashriyotda chop etilgan?

A) Fan

B) Akademnashr

S) O‘zbekiston

D) Adolat

5. “Yuridik atamalar va iboralar lug‘ati” muallifini aniqlang.

A) A.Saidov

B) Z.Muqimov

S) F.Bakirov

D) H.Bektemirov

6. 2013-yilda “Fan” nashriyotida e‘lon qilingan “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati” kimlar tomonidan tuzilgan?

A) A.Hojiyev, N.Mahmudov

- B) N.Mahkamov, I.Ermatov
- S) N.Mahmudov, D.Xudayberganova
- D) Z.Muqimov, O.Tursunova

7. 2010-yilda nashr qilingan "Tibbiy terminlar ensiklopedik lug'ati"da nechta termin va tushuncha izohlangan?

- A) 15 ming
- B) 20 ming
- S) 25 ming
- D) 30 ming

8. 2013-yilda nashr qilingan "Katta tibbiy o'quv lug'ati(ruscha-lotinch-a-o'zbekcha)"ning muallifi kim?

- A) Y.To'raqulov
- B) M.Turaxanova
- S) A.Usmonxo'jayev
- D) E.Basitxanova

9. "Ruscha-o'zbekcha harbiy terminlar lug'ati" qachon chop etilgan?

- A) 1980
- B) 1981
- S) 1981
- D) 1982

O'n ikkinchi mavzu: O'zbek terminologiyasini takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan ishlar

Reja:

1. O'zbek terminologiyasi tizimida arxaizmlarning o'rni.
2. Soha terminologiyasida ro'y berayotgan o'zgarishlar.
3. Terminlarni unifikasiyalash va tartibga solish.

Asosiy tushunchalar: *arxaizm, eskirgan so'z, istiloh, motivlangan, motivlanmagan, semantik ko'chim, kalkalash, so'z yasovchi affiks, suffiks, tushuncha, element, almashtirish, fe'ldan yasalgan ot-terminlar.*

Arxaizmlar ostida o'tmishda faol qo'llangan, biroq vaqt-zamon o'tishi bilan ishlatilish chastotasi o'ta susaygan yoxud o'rnini tub yoki o'zlashmalarga bo'shatib berishga majbur bo'lgan leksik birliklar nazarda tutiladi. Arxaizmlar o'zbek tili so'z boyligining shakllanish va rivojlanishining bizga ma'lum barcha davrlarida mavjud bo'lgan. Sobiq sho'rolar hukmronligi davrida o'zbek tili leksikasida qadimdan faol qo'llanib kelgan ko'pdan-ko'p tub hamda arab va fors-tojik tilidan turli omillar oqibatida o'zlashgan so'z va iboralar ruscha yoki rus tili orqali G'arbiy Yevropa tillaridan kirib kelgan leksik birliklar bilan almashtirilgan edi. Buning natijasida, eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tilida ishlatilgan minglab so'zlar, terminlar eskirgan, ya'ni arxaizmlar sirasiga kirib qolgan edi. O'zbek tilining 1980-yilda Moskvada nashr qilingan ikki tomdan iborat izohli lug'atida talaygina so'zlarga eskirgan belgisi qo'yilgani ma'lum.

O'zbekiston Respublikasi 1991-yilda o'z mustaqilligini qo'lga kiritgach, mamlakat rahbariyati va hukumati oldida yuqoridagi nohaqlikka barham berish, moziyda ajdodlar tilida keng ko'lamda ishlatilgan so'z va terminlarga qayta jon ato etib, ularga til so'z boyligidan munosib o'rin berish, ya'ni eskirgan tamg'asi bosilgan leksik birliklarni ruscha va u orqali tilimizga zo'rma-zo'raki olib kirilgan g'arbiy yevropacha so'z va istilohlar

oʻrnida qoʻllash borasida jiddiy harakatlar amalga oshirildi. Buning natijasi oʻlaroq, oʻzbek tilining leksik tarkibi, xususan, terminlar tizimida sezilarli oʻzgarishlar yuz berdi. Ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini qamrab olgan ushbu hodisa oqibatida koʻpdan-koʻp eskirgan soʻzlar qaytadan muomalaga olib kiritildi, va aksincha, totalitar tuzum va kommunizm qurish gʻoyasi, mafkurasi bilan bogʻliq tushunchalar insonlar turmush tarzidan chiqib ketgach, ularni ifodalovi koʻpgina soʻz va terminlarni ishlatishga ortiqcha hojat qolmadi. Chunonchi, *demokratik sentralizm, sotsializm, tarixiy materializm, ilmiy kommunizm* kabi termin va birikmalar tarix sahifasidan oʻrin oldi. Aksincha, tom maʼnodagi erkin va ozod davlat barpo etish mafkurasi ostida oʻz yoʻlini tanlab olgan oʻzbek xalqi turmush tarzida paydo boʻlgan mutlaqo yangi tushunchalar va realiyalar eski soʻzlar qatoriga kiritilgan leksemalar yordamida ifodalandi. Bunday holat ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminlar tizimida ravshan koʻzga tashlandi. Davlat boshqaruv strukturasining ijrochi, qonun chiqaruvchi va nazorat qiluvchi organlariga taqsimlanishi shu sohalarga oid terminlar tizimining sof oʻzbekcha yoki arabcha va forscha-tojikcha soʻzlar hisobiga kengayishiga olib keldi. Oʻzbek tili ijtimoiy-siyosiy terminlar tizimidan *vazir, bosh vazir, vazirlik, viloyat, tuman, qoʻrgʻon, hokim, viloyat hokimi, tuman hokimi, hokimlik// hokimiyat, oqsaqol, qishloq oqsoqoli* singari arxaizmlar mustahkam oʻrin oldi. *Jarayon, maʼruza, mavzu, hujum, hamla, ilgʻor, soqchi, malham, shifokor, bosh shifokor, saraton, qorason, hayʼat, boʻhron, muhr, yorliq, taftish* singari turfa sohalarga oid terminlar bugungi kunda millat vakillari tilida faol ishlatilmoqda. Xullas, istiqlol tufayli anchagina eskirgan soʻz va istilohlar oʻzbek tili lugʻat tarkibidan qayta oʻrin egalladi va ular millat vakillarining kundalik muloqati uchun zarur vazifani bajarishda xizmat qilmoqda.

Terminologiyaga doir adabiyotlarda taʼkidlanishicha, motivlanmagan, yaʼni belgili terminlar oʻz tarkibiga tilda mavjud tub leksik birliklar, boshqa tillardan kirgan oʻzlashmalar, kalkalar, shuningdek, oʻz soʻzlardan semantik (metonimik) koʻchim orqali hosil boʻlgan terminlarni qamrab oladi.

Oʻzlashmalarning har qanday til taraqqiyoti va boyishi qonuniyatining manbalaridan biri ekanligi sir emas) Oʻzlashtirish jarayoni murakkab hodisa boʻlib, lingvistik hamda ekstralingvistik omillar bilan chambarchas bogʻlangan. Ijtimoiy – siyosiy, tijoriy-iqtisodiy, diniy munosabatlar, madaniy aloqalar, bir tildan boshqa tilga qilinadigan adabiy tarjimalar va sh.k. natijasida u yoki bu til lugʻat tarkibida oʻzlashmalar paydo boʻladi. Tabiiy, ushbu hodisa boshqa qarindosh boʻlmagan tillardan kirgan katta

miqdordagi o'zlashmalarga ega o'zbek adabiy tili uchun ham taalluqlidir.

Uzoq muddatli tarixiy taraqqiyot davomida o'zbek xalqi o'zga xalq va millatlar bilan mustahkam siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ilmiy va lisoniy munosabatlarda bo'lgan. Bunday aloqlar natijasida o'zbek adabiy tilining lug'at tarkibi yangi tushunchalar hamda realiyalar hisobiga yanada boyidi va boyib bormoqda. O'zbek adabiy tiliga kelib chiqishi nuqtai nazaridan turfa va rang-bararang so'zlar o'zlashgan.

Kalkalash so'z o'zlashtirishning oliy shakli bo'lib, tilning bugungi kundagi lug'at tarkibi kengayishi va boyishida juda faolligi allaqachon aniqlangan.

Kalkalash jarayoni o'zbek tilining barcha terminologik sistemalariga xos bo'lib (Shaaxmedov, 1974), asosan ikki ma'lum, ya'ni: a) struktur (so'z yasash), b) semantik kalka turi orqali reallashadi. Bu tizimda, shubhasiz, struktur kalkalar yetakchilik qiladi. Struktur (so'z yasash) kalkalar sirasiga o'zbek adabiy tili vositalari yordamida boshqa tillarga oid modellardan, ularning morfologik qismlarini tarjima qilish bilan yasalgan terminlar kiradi. Muayyan tilning leksik – so'z yasash materiallari negizida hosil qilingan struktur kalkalar tom ma'nodagi o'zlashma hisoblanmaydi (Tixonov 1991; 136).

Hozirgi o'zbek terminologiyasi tizimida chet tillarga xos elementlarning alohida miqdori mavjud bo'lib, ularni kalkalashga hech qanday hojat yo'q. Masalan, *telefon, telegraf, traktor, tank, izotop, indikator, orden, bolt, arfa, ring, xokkey, departament, parlament, mina, import, eksport, antena, armatura, prokuror, aerobus, avtobus, metro, ampermetr, motor, dizel, astronavi, mexanik, radiotexnik, proton, neytron, elektron, radioaktiv, distributiv, audiovizual, identifikatsiya, autentifikatsiya, retranslyatsiya, divergensiya, dissimilyatsiya, iyeroglif, diftong* kabi ruscha-baynalmilal xarakterdagi ko'pgina terminlar tarkiban o'ta rang –barang bo'lib, texnika, ilm-fan, madaniyat, san'atning hamma sohalarini qamrab olgan. Bunday yuzaga kelishni ifodalovchi hamda muttasil rivojlanuvchi terminlar qatlami o'zbek tilining mulkiga aylangan. Hozirgi paytda ham tayyor terminlarni o'zlashtirish jarayoni o'z faolligini saqlab qolmoqda.

Ayni chog'da, o'zbek tili ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va sh.k. sohaları terminologiyasi tizimida o'zbek tili qonunlariga bo'ysungan holda muayyan qismi o'zbek tilining so'z yasovchi elementlari bilan almashtirilgan ulkan miqdordagi ruscha-baynalmilal terminlar qo'llanmoqda.

Soʻz yasovchi suffiksi oʻzbek tili affiksi bilan almashtirilgan oʻzlashma – terminlar.

Rus tili terminologiyasi tarkibining salmoqli ulushini soʻz yasovchi suffikslar bilan yasalgan, motivlangan terminlar tashkil qiladi (Istoriya leksiki russkogo literaturnogo yazika 1981; 152-166).

Soʻz oʻzlashtirish jarayonida kam miqdordagi terminlar soʻz yasovchi suffikslari bilan birga oʻzlashtiriladi (*metallist, militarist, motorist, nigilist, sotsialist, oportunist, kommunist* va sh.k.). Biroq aksariyat hollar-da terminlar yasashda qatnashgan suffikslar oʻzbek tilining aynan bir xil, oʻxshash affikslari bilan almashtiriladi.

Soʻz yasovchi suffikslari **-chi** affiksi bilan almashtirilgan terminlar

a) **-ist**: *tank-chi* (tankist), *traktor-chi* (taktorist), *shtanga -chi* (shtangist), *parashyut-chi* (parashyutist), *roman-chi* (romanist), *torpeda-chi* (torpedist), *radiometr-chi* (radiometrist), *monarxiya-chi* (monarxist), *futbol-chi* (futbolist), *signalchi* (signalist) va h. k.;

b) **-nik**: *transport-chi* (transportnik), *montaj-chi* (montajnik), *neft-chi* (neftyanik), *desant-chi* (desantnik) va h. k.;

v) **-shik**: *armatura-chi* (armaturshik), *tunnel-chi* (tunnelshik), *tramvay-chi* (tramvayshik), *falsovka-chi* (falsovshik; falsovshitsa), *postanovka-chi* (postanovshik), *signal-chi* (signalshik) va h. k.;

g) **-chik**: *proxod-chi* (proxodchik), *raketa-chi* (raketchik), *razvedka-chi* (razvedchik), *prokat-chi* (prokatchik), *parketchi* (parketchik) va h. k.;

d) **-ovshik// -lshik**: *kran-chi* (kranovshik), *seyalka-chi* (seyalshik), *nivelirovka-chi* (nivelirovshik), *shtamp-lovchi*, *shtampovka-chi* (shtampovshik) va sh.k.;

y) **-yor**: *lift-chi* (liftyor), *bashnya-chi* (bashnyor), *eksport-chi* (eksportyor), *import-chi* (importyor), *boks-chi* (boksyor) va h. k.;

j) **-tor**: *aviasiya-chi* (aviator), *eksperiment-chi* (eksperimentator), *ekspropriasiya-chi* (ekspropriator), *evakuasiya-chi* (evakuator), *dekorasiya-chi* (dekorator) va sh.k.;

i) **-sk (iy)**: *gvardiya-chi* (gvardeyskiy; gvardeyets), *polisiya-chi* (politseyskiy) va h. k.;

k) **-smen**: *rekord-chi* (rekordsmen), *sport-chi* (sportsmen), *polisiya-chi* (polismen), *yaxta-chi* (yaxtsmen) va h. k.

l) **-ant**: *diversiya-chi* (diversant) va h. k.

Shunday qilib, shaxs oti, muayyan kasb-hunar egasi nomi hamda shaxsning holati, ahvoli, vaziyatini ifodalovchi ruscha suffikslarni oʻzbekcha

(turkiy) *-chi* affiksi bilan almashtirish natijasida quyidagi jihatlar voqela-nadi: a) ruscha-baylalmilal soʻzning asosi oʻzgarmagan holda yangi ter-min yasaladi (*respublika-chi* – respublikanets, *dozimetr-chi* – dozimetrist, *medalchi*-medalist); b) oʻzlashma asos shakli toʻla tiklangandan soʻng yangi termin yuzaga keladi(*seleksiya - chi* – seleksioner, *seyalka - chi* – seyalshik) va sh.k.

Oʻzbek tiliga oʻzlashgan feʼldan yasalgan ot – terminlar. Maʼlum-ki, rus tilida feʼldan yasalgan ismlar – *ni(ye)*, *-k(a)*, *-atsi(ya)*, *-izatsi(ya)*, *-fikatsiya* singari suffikslar koʻmagida hosil qilinadi. Mazkur suffiksli terminlar oʻzbek tili terminologiyasi sistemasiga oʻzlari ifodalovchi re-alizalar va tushunchalar bilan birgalikda tayyor til birliklari sifatida kirib keladi. Masalan: *amortizatsiya*, *nevrotizatsiya*, *neyrulyatsiya*, *anneksiya*, *assimilyatsiya*, *artikulyatsiya*, *alliteratsiya*, *aeronavigatsiya*, *korporatsiya*, *kriminalistika*, *kriminologiya*, *leksikologiya*, *intonatsiya*, *dissimilyat-siya* va sh.k.

Shu bilan bir qatorda, feʼldan yasalgan ot – terminlar oʻzlashtirish jarayonida oʻzbek tili taʼsiriga uchraydi va feʼldan ot yasovchi suffikslar hech bir qiyinchiliksiz oʻzbekcha *-lash*, *-lashtirish* kabi faol affikslar bilan almashtiriladi. Baʼzi bir ashyoviy materiallarga murojaat qilamiz:

a) ***-ni (ye)*: *akkredit-lash*** (akkreditovaniye), *kod-lash* (kodirotvaniye), *asfalt-lash* (asfaltirovaniye) va sh.k. *Tormojeniye*, *kooperirovaniye*, *izolirovaniye* singari oʻzlashma terminlarning asosi oʻzbek tilida mustaqil maʼno ifodalamaydi. Bunday vaziyatlarda oʻzbek tilida oʻzlashmaning asosi qayta tiklanadi va unga oʻzbekcha affiks qoʻshiladi. Masalan, *tormoz-lash* (tormojeniye), *abstrakt-lash* (abstragirotvaniye), *model-lashtirish* (modelirovaniye) va sh.k.;

b) ***-atsi(ya)*, *-izatsiya*, *-fikatsiya*, *-k(a)*: *sian-lash*** (sianizatsiya), *ion-lash* (ionizatsiya), *mexanika-lash* (mexanizatsiya), *gaz-lashtirish* (gazi-fikatsiya), *germet-lash* (germetizatsiya), *kondens-lash* (kondensatsiya), *tabul-lash* (tabulyatsiya), *vals-lash* (valsovka), *frezer-lash* (frezerovka), *legal-lashtirish* (legalizatsiya), *pasport-lashtirish* (pasportizatsiya), *ver-bal-lashish* (verbalizatsiya), *konseptual-lashish* (konseptualizatsiya) va sh.k.

Baʼzan *modernizatsiya*, *elektrofikatsiya* singari oʻzlashmalarga *-lash*, *-lashtirish* qoʻshimchalari qoʻshilishi natijasida *modernizatsiyalash*, *modernizatsiyalashtirish*, *elektrofikatsiyalash*, *elektrofikatsiyalashtirish* singari terminlar ham paydo boʻladi.

O'zbek tiliga o'zlashgan ruscha-baynalmilal terminlar. Ruscha so'z + ruscha so'z yoki *baynalmilal so'z + ruscha so'z* strukturali qo'shma terminlar o'zlashish jarayonida o'zbek tili qonuniyatlariga bo'ysunadi.

Ruscha-baynalmilal qo'shma terminlarning o'zbek tilida o'zlashishi tubandagi usullar bilan amalga oshadi:

1. Ruscha-baynalmilal terminlarning rus tiliga xos ikkinchi komponenti o'zbek tilidagi mos so'z bilan emas, balki so'z yasovchi affiks bilan almashtiriladi. Oqibatda, ruscha-baynalmilal qo'shma termin o'zbek tilida yasama termninga aylanadi:

- **soz:** *mashina-soz* (mashinostroitel), *vagon-soz* (vagonostroitel), *samolyot-soz* (samolyotostroitel), *raketa-soz* (raketostroitel), *shahar-soz* (gradostroitel) va h. k.;

- **sozlik:** *mashina-sozlik* (mashinostroyeniye), *shahar-sozlik* (gradostroitelstvo) *vagon-sozlik* (vagonostroyeniye), *pribor-sozlik* (priborostroyeniye), *raketa-sozlik* (raketostroyeniye) va h. k.;

- **shunos:** *material-shunos* (materialoved), *mashina-shunos* (mashinoved) va h. k.;

2. Ruscha-baynalmilal qo'shma terminlarning ikkinchi komponenti ayni o'zbekcha mutanosibi bilan almashtiriladi yoxud kalka usuli bilan tarjima qilinadi: *bomba - qidirgich* (bomboiskatel), *bomba -pana* (bomboubejishe), *giper - tovush* (giperzvuk), *kino - qurilma* (kinoustanovka), *elektr - hisoblagich* (elektroschetchik), *elektr-sim* (elektroprovod), *radio-niqoblash* (radiomaskirovka), *mikro-qarz* (mikrokredit) *alfa-sinov* (alpha-testing), *kross-brauzerlik* (cross-browser) va sh.k.

Ushbu metod ruscha-baynalmilal xarakterdagi qisqartma qo'shma terminlarni o'zlashtirish jarayonida ham qo'l keladi: *aero-chana* (aerosani), *tele-markaz* (teletsentr), *termo-qarshilik* (termosoprotivleniye), *gelio-qurilma* (gelioustanovka), *tele-sharhlovchi* (telekommentator), *avia-sozlik* (aviastroyeniye), *avto-yo'l* (avtodoroga), *vab-hujjat* (vab-dokument), *vab-anjuman* (vab-konferensiya), *motoo'qchi rota* (motostrelkovaya rota) va sh.k.

3. Ruscha - baynalmilal terminning har ikki komponenti o'zbekcha mutanosibi bilan almashtiriladi (yoki kalka qilinadi): *ko'prikqo'ygich* (mostoukladchik), *havoisitgich* (vozduxonagrevatel), *havosovutgich* (vozduxooxladitel), *havotozalagich* (vozduxoochistitel) va sh.k. So'nggi paytlarda birinchi komponenti qisqartmalardan tashkil topgan ikki komponentli terminlarning o'zbek tili terminlar tizimida faol qo'llanishi ku-

zatilmoqda. Chunonchi, internet tarmog'ida qo'llanayotgan *DNS serveri*, *BGP bayonnomasi*, *NSFNET tarmog'i*, *ISDN standarti*, *BRI interfeysi*, *CASE tizimi* shular jumlasidandir.

Ruscha-baynalmilal murakkab qo'shma terminlarning o'zlashishi. Hozirgi o'zbek terminologiyasi tizimida haddan ziyod miqdordagi ruscha-baynalmilal murakkab qo'shma terminlar qo'llanmoqda. Ushbu murakkab qo'shma terminlarning ma'lum qismi o'zbek tili tomonidan tayyor, asl holda o'zlashtiriladi: *general-mayor*, *unter-ofitser*, *shtab* – *kvartira*, *samolyot-snaryad*, *pistolet-pulemyot*, *marsh-parad*, *radiometr-rengenometr*, *shtab-kvartira* va sh.k. Bunday o'zlashmalar o'zbek terminologiyasining salmoqli ulushini tashkil etadi.

Boshqa bir guruh murakkab qo'shma terminlarning so'z tartibi o'zbek tiliga o'zlashish asnosida o'zgaradi: *uchuvchi* – *inspektor* (lyotchik-inspektor), *kosmonavt-uchuvchi* (lyotchik – kosmonavt), *mexanik* – *injener* (injener – mexanik), *amfibiya* – *tank* (tank – amfibiya), *buldozer* – *tank* (tank-buldozer), *urolog*– *vrach* (shifokor) (vrach –urolog) va h.k.

Ruscha-baynalmilal murakkab qo'shma terminlarning uchinchi guruhi o'zlashish jarayonida qisman yoki to'la o'zbekcha leksik birliklar bilan almashtiriladi:

Murakkab qo'shma terminning komponentlaridan biri o'zbekcha so'z bilan almashtiriladi (yoxud kalkalanadi): *shlem-niqob* (shlem-kaska), *samolyot* – *nishon* (samolyot –mishen), *havo desanti* (vozdušno-desantniy), *o'qchi* – *radist* (strelok –radist), *mina* – *tuzoq* (mina-lovushka), *odam-amfibiya* (chelovek-amfibiya), *kilovatt-soat* (kilovatt-chas), *maktab-internat* (shkola – internat), *alfa-nurlar* (alfa-luchi), *alfa-yemirilish* (alfa –raspad), *gamma-nurlar* (gamma – luchi), *depozit hisobi* (depozitniy schyot), *fyuchers bitimlar* (fyuchersniye sdelki), *elektron to'lovi* (elektronnaya plata) va sh.k. Bunga o'xshash terminlarning so'z tartibi o'zbek tiliga o'zlashish chog'ida saqlanib qoladi.

Murakkab qo'shma terminning komponentlaridan biri o'zbek tilidagi mutanosib so'z bilan almashtiriladi (yoki kalka yo'li bilan tarjima qilindi). Bunday holatda murakkab qo'shma terminlarning so'z tartibi o'zbek tilida o'zgaradi: *tutuvchi* – *samolyot* (samolyot-perexvatchik), *buzg'unchi* – *samolyot* (samolyot-narushitel), *raketaeltar-samolyot* (samolyot-raketa-nosets), *demokrat-shoir* (poet-demokrat) va sh.k.

Murakkab qo'shma terminlarning har ikki komponenti o'zbekcha ekvivalenti bilan almashtiriladi (yoxud kalkalanadi). Bunday vaziyatda o'zlashma

terminning soʻz tartibi oʻzgarishga uchramaydi: *oʻra-tuzoq* (yama-lovushka), *uchish – qoʻnish* (vzlyotno-posadochniy), *harbiy-havo* (voyenno-voz-dushniy), *harbiy-dengiz* (voyenno-morskoy), *harbiy-dala* (voyenno-polevoy), *ijtimoiy-iqtisodiy* (obshestvenno-ekonomicheskii) va sh.k. Ayni holat oʻzlashma termin-birikmalarni kalkalashda ham aks etadi: *davlat qarzi* (gosudarstvenniy dolg), *toʻlov qogʻozi* (platyojnoye izvesheniye), *toʻlov tartibi* (platyojniy poryadok), *meʼyoriy-huquqiy hujjatlar* (normativno-pravoviye dokumenti) va sh.k.

Oʻzlashma murakkab qoʻshma terminlarning har ikki komponenti oʻzbekcha mutanosibi bilan almashtiriladi (yoxud kalkalanadi), bunda murakkab qoʻshma terminlarning soʻz tartibi oʻzgaradi: *mutaxassis – askar* (soldat-spetsialist), *moʻljalchi-oʻqchi* (strellok-navodchik), *qiruvchi-uchuvchi* (lyotchik-istrebitel), *kuzatuvchi-uchuvchi* (lyotchik-nablyudatel), *sinovchi – uchuvchi* (lyotchik-ispitatel) va h.k

Hozirgi oʻzbek tili terminologiyasida kalkalash yoʻli bilan yangi termin yasash masalasiga alohida diqqat qaratiladi. Ruscha-baynalmilal terminlarni toʻla yoki qisman tarjima qilish usuli bilan hosil qilingan oʻzbek tili terminlari mavjud terminologiya tizimining yana ham kengayishi va boyishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Oʻn toʻqqizinchi asrning ikkinchi yarmi – yigirmanchi asr boshida ruscha-baynalmilal leksikaning oʻzbek tili soʻz boyligi tarkibiga shiddat bilan kirishi kuzatiladi. Oʻzbek adabiy tili xorijiy soʻz va terminlarni oʻzlashtirish jarayonida ularni nafaqat tayyor, asl holda qabul qildi, balki kalkalash usuliga tayangan tarzda toʻlaligicha yoxud qisman tarjima qilish yoʻlidan bordi. XX asrning boshlarida koʻpgina ruscha-baynalmilal terminlar oʻzbek tiliga oʻgirilgan edi. Chunonchi: *uchuvchi* (aviator), *tintuv* (obisk), *ot quvati*, *ot kuchi* (loshadiynaya sila), *otashxona* (parovoz), *otash kema* (paroxod, korabl), *davlat dumasi* (gosudarstvennaya дума), *dunyo ilmi* (svetskiye nauki), *erkinlik* (svoboda), *jadidchi* (novator), *spirtlik ichkuliklar* (spirtniye napitki) shular jumlasidandir (Usmonov 1981). Bunga oʻxshash ancha erta yasalgan terminlarning aksariyati til qonuniyatlariga boʻysungan holda hozirgi oʻzbek tilida faol qoʻllanishda davom etmoqda.

Xullas, hozirgi zamon oʻzbek tili terminologiyasi ruscha-baynalmilal elementlarni struktur (soʻz yasovchi) hamda semantik kalkalash orqali sezilarli tarzda boyib bormoqda.

Struktur kalkalash yasama soʻzlar, qoʻshma soʻzlar va soʻz birikmalari chegasasida sodir boʻladi.

Yasama terminlarni kalkalash. Chet (rus) tili yasama terminlarini kalkalash jarayonida o'zbek tilida bor bo'lgan mutanosib asos hamda so'z yasovchi affiks tanlanadi. Buning natijasida o'zbek tilida mutlaqo yangi termin hosil bo'ladi, bunday terminlar ayniqsa ilm-fan va texnika terminologiyasi tizimida keng ko'lamda aks etgan: *to'g'rilagich* (vipryamitel), *taqsimlagich* (raspredelitel), *ko'targich* (podyomnik), *itargich* (tolkatel), *tebranish* (amplituda), *oziqlagich* (pitatel), *iqlimlashish*, *iqlimlashtirish* (akklimatizatsiya), *o'rmonshunos* (lesovod), *issiqxona* (teplitsa), *davlatshunos* (gosudarstvoved), *hissador* (dolshik), *vasiyatchi* (zaveshatel), *buyurtmachi* (zakazchik), *tamg'alah* (kleymeniye), *moydon* (maslyonka), *portlatgich* (vzrivatel) va sh.k.

Qo'shma terminlarni kalkalash. Qo'shma terminlarni kalkalab tarjima qilish jarayonida ularning har ikki komponentiga mutanosib tushadigan o'zbekcha so'z tanlanadi. Xususan: *yarimo'tkazgich* (poluprovodnik), *shaltoqsepgich* (jijerazbrasivatel), *ariqkovlagich* (kanavakopatel), *suvo'lchagich* (vodomer), *gazo'lchagich* (gazomer), *tezotar* (skorostrelniy), *moyjuvoz* (masloboyka), *bug'tarqatgich* (paroraspredelitel), *tulkiqyuruq* (lisoxvost), *yog'och kesuvchi* (lesorub), *muzyorar* (ledokol), *kamqonlik* (malokroviye), *arzonbaho* (malotsenniy), *junqanot* (zool.sherstokrill), *asalxo'r* (zool. medoyed), *qisqa metrajli* (korotkometrajniy), *qiziltan* (krasnokojiy), *qizilqanot* (zool. krasnoperka), *kartoshkaekkich* (kartofelesajalka), *kartoshkaqazgich* (kartofelekopatel), *suvgul* (bot. vodokras), *suvqovoq* (bot.gorlyanka) singari katta miqdordagi terminlar ayni shunday yo'l bilan hosil qilingan.

Internet tarmoqlarida qo'llanayotgan katta miqdordagi ikki tarkibli termin-birikmalarning birinchi komponenti inglizcha, ikkinchi komponenti esa o'zbekcha so'z bilan berilmoqda. M.: *Banyan tarmog'i*, *Internet tarmog'i*, *Internet banki*, *Internet texnologiyasi*, *Internet provayderi* va sh.k.

Ayrim hollarda ikki tarkibli o'zlashma terminlarning birinchi komponenti inglizcha leksemalarning qisqargan bosh harfi, ikkinchi komponenti esa o'zbekcha elementdan tashkil topishi kuzatiladi: *DNS serveri*, *BGP bayonnomasi*, *NSFNET tarmog'i*, *CASE tizimi* va sh.k.

Bugungi kunda internet terminlari tizimida faol ishlatilayotgan **www.mail.ru**, **www.hotmail.ru**, **www.mail.uz**, **www.inbox.uz** singari pochta qutilari orqali kiriladigan bepul elektron pochta xizmati hamda gipermatnli sahifalarga kirishni havola qiluvchi **www.saytlar** termin-birikmalar qatorini yanada boyitishda xizmat qilmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'zlashayotgan qo'shma terminlarning

ikkinchi komponenti ma'no nuqtai nazardan unga mos tushuvchi o'zbekcha so'z bilan har vaqt ham almashtirilavermaydi:

-xona: *ko'chatxona* (lesopitomnik), **-zor:** *ko'chatzor* (lesopitomnik), **-dor:** *yerdor, zamindor* (zemlevladelets), **-chan;** *yonuvchan* (legkovosplamenyayushiysya), **-xo'r:** *qasamxo'r* (klyatvoprestupnik), **-soz:** *kemasoz* (korablestroitel), **-qich:** *yirtqich* (krovojadniy), **-ish:** *nurlanish* (lucheispuskaniye) va sh.k.

O'zbek tili terminologiyasi tizimida ruscha-baynalmilal prefiksoidlar yoxud xalqaro terminelementlar (Madvaliyev, 2017, 34-54) yordamida hosil qilingan kalkalar faol qo'llanadi (Begmatov 1985; 181; Doniyorov 1977; 145-146). Bunday usulda yasalgan terminlar sirasiga quyidagilarni kiritish o'rinli:

avia-: *aviaaloqa* (aviasvyaz), *aviaqism* (aviachast), *aviato'p* (avia-pushka), *aviasanoat* (aviapromishlennost), *aviakorxona* (aviazavod) va sh.k.;

avto-: *avtonozir* (avtokontrolyor), *avtoyo'l* (avtodoroga), *avtoyuklagich* (avtopogruzchik), *avtohavoskor* (avtolyubitel), *avtotirkama* (avtopritsep), *avtosug'orgich* (avtopolivshik), *avtomaktab* (avtoshkola), *avtopoyga* (avtogonki), *avtopoygachi* (avtogonshik), *avtoullov* (автомашинa) va sh.k.;

aero-: *aeropurkagich* (aeroopriskivatel), *aerochanglagich* (aeroopilitel), *aerotadqiqot* (aeroissledovaniye), *aerosurat* (aerosnimok) va sh.k.;

agro-: *agrosanoat* (agropromishlennost), *agrokimyo* (agroximiya), *agromadaniyat* (agrokultura), *agroiqlim* (agroklimat), *agroo'rmon* (agroles) va sh.k.;

anti-: *antizarra* (antichastitsi), *antimodda* (antiveshestvo), *antidunyo* (antimir), *antijismlar* (antitela) va sh.k.;

geo-: *geosiyosat* (geopolitika), *geokimyo* (geoximiya), *geoiqlim* (геоклимат) va sh.k.;

gidro-: *gidroinshoot* (gidrosoorujeniye), *gidroko'targich* (gidropodyomnik), *gidrokuchaytirgich* (gidrousilitel) va sh.k.;

giper-: *gipertekislik* (giperploskost), *gipertovush* (giperzvuk), *giperchiziq* (giperliniya), *giperloyiha* (giperproyekt) va sh.k.;

izo-: *izochiziqlar* (izolinii), *izomoy* (izomaslo) va sh.k.;

kvazi-: *kvaziyulduz* (kvazizvezda), *kvaziquloq* (kvaziuxo), *kvaziqavariq* (kvazivipuklost), *kvazidavlat* (квазигосударство) va sh.k.;

infra-: *infratovushlar* (infrazvuki), *infraqizil* (infrakrasniy), *infratizim* (infrastruktura) va sh.k.;

makro-: *makroiqlim* (makroklimat), *makrosanoat* (makropromishlennost), *makrokoinot* (makrokosmos), *makrotuzilma* (makrostruktura), *makromaydon* (makropole), *makroiqtisodiyot* (makroekonomika), *makromatn* (makrotekst va sh.k.);

mikro-: *mikroiqlim* (mikroklimat), *mikrofotonusxa* (mikrofotokopiya), *mikrotuzilma* (mikrostruktura), *mikromaydon* (mikropole), *mikrotuman* (mikrorayon), *mikromatn* (mikrotekst), *mikrojarrohlik* (микрохирургия) va h.k;

moto-: *motoaravacha* (mototelejka), *motopoyga* (motogonki), *motopoygachi* (motogonshik) va sh.k.;

pnevmo-: *pnevmoboshqarish* (pnevmoupravleniye), *pnevmobolg'a* (pnevmomolotok), *pnevmoyuklagich* (pnevmogruzchik), *pnevmoqisish* (pnevmodavleniye);

tele-: *teledastur* (teleprogramma), *teleminora* (telebashnya), *teleboshqaruv* (teleupravleniye), *telealoqa* (telesvyaz), *telequrilma* (teleustanovka), *teleloyiha* (teleproyekt), *teleusta* (telemaster) va h. k.

Ayni chog'da ba'zi prefiksoid-xalqaro terminelementlar ishtirokida yuzaga chiqqan terminlar donor tilda qanday shaklda bo'lsa o'zbek tiliga aynan o'zlashadi: *vidiokamera*, *vidiotelefon*, *vidioselekt*, *vidiokonferensiya*, *vidioseminar*, *ideogramma*, *kakografiya*, *avtoradio*, *avtopilot*, *avtoshurman*, *kibertexnologiya*, *neyrolingvistika*, *mikrobiologiya*, *mikrosemantika*, *anifashizm*, *antisionizm*, *sossyurologiya* va sh.k.

Aksariyat monosemantik xarakterdagi *avto-*, *anti-*, *gemato-*, *inter-*, *makro-*, *mikro-*, *poli-*, *ultra-*, *mono-*, *bi-*, *tri-* singari propozitiv, ya'ni prefiksali, *-bus*, *-drom*, *-log-*, *-navt*, *-trop*; *-fob*, *-for*, *-skop* kabi postpozitiv, ya'ni postfiksali yoki *gen*, *gon*, *gramma* singari ham prepozitiv, ham postpozitiv terminelementlar o'zbek tilida tarjimasiz, aynan qo'llanadi: *avtopoyga*, *antiteza*, *gemotologiya*, *interferensiya*, *polisemiya*, *poliartrit*, *ultratovush*, *monogramma*, *monoteizm*, *bilingvizm*, *makromatn*, *mikrobiologiya*, *aerobus*, *svetafor*, *motodrom*, *teleskop*, *ixtiolog*, *seysmolog*, *turkolog*, *astronavi*, *kosmonavi*, *monogramma*, *grammafson* va sh.k.

Arxi-, *giper-*, *inter-*, *infra-*, *super-*, *ultra-*, *ekstra-* kabi prepozitiv terminelementlar sifat belgisining meyordan oshiqqligi yoxud o'zakdan anglashilgan ism ma'nosining oliy darajasini ifodalaydi: *axisema*, *gipertovush*, *interfeys*, *intervent*, *interlingvistika*, *infraqizil*, *ultrabinafsha*, *ekstraktiv*, *superkubok* va sh.k.

Xalqaro terminelementlar aniq ma'noni ifodalashga xoslangani bi-

lan xarakterlanadi. Chunonchi, *-log* elementli terminlar biron fan sohasi mutaxassisini anglatishga xizmat qiladi: *fonolog, nevrolog, terminolog, leksikolog, seysmolog, antropolog, formokolog, travmatolog, tekstolog, dialektolog* va sh.k. – *log* elementli ayrim o'zlashmalar –*shunos* affiksli *matnshunos, shevashunos, terminshunos* singari terminlar bilan sinonimik uyani shakllantirishda qatnashadi.

Antonim, antroponim, gidronim, kosmonim, astroponim, meronim, omonim, oronim, sinonim, toponim, xolonim singari terminlarning –*onim* postfiksali terminelementi zaminida shakllangani va muayyan munosabatlarni ifodalashga yo'naltirilganiga shubha yo'q.

Xalqaro prepozitiv terminelementlarni maxsus tadqiq etgan A.Madvaliyev (2017,40) ularni quyidagi uch guruhga bo'lish mumkinligini ta'kidlaydi: 1) donor tillar, ya'ni lotin va yunon tillarida mustaqil ma'noli so'zlar sanalgan va terminologik sistemalarda ma'nosi tushunarli bo'lgan terminelementlar: *avto-, agro-, allo-, antropo-, astro-, biblio-, bio-, gas-tro-, geo-, getero-, gibro-, gomo-, zoo-, ixtio-, karbo-, kardio-, kosmo-, kripto-, lito-, makro-, mezo-, mikro-, nevro-, neo-, nitro-, poli-, radio-, sul-fa-, tele-, tio-, elektro-, eritro-* va sh.k.; 2) lotin va yunon tillarida sanoq va tartib sonlarni anglatuvchi terminelementlar: *bi-, geksa-, gepta-, detsi-, di-, milli-, nona-, penta-, proto-* va sh.k.; 3) lotin va yunon tillariga xos yuklama hamda pristavka (old qo'shimcha yoxud old ko'makchi) xarakteridagi terminelementlar: *a-, an-, ana-, apo-, de-, dis-, in-, inter-, kontr-, meta-, para-, per-, pre-, pro-, re-, sin-, sim-, sub-, trans-, ultra-, eks-, en-, epi-* va sh.k.

Savol va topshiriqlar:

1. Arxaizmlar sirasiga qanday leksik birliklar kiradi?
2. Nima uchun hozirgi o'zbek tilida ilmiy kommunizm, demokratik sentralizm singari terminlar qo'llanmaydi?
3. Mustaqillik davrida qanday arxaizmlar qayta qo'llanishga kiritildi?
4. Kalkalashning til lug'at boyligining kengayishidagi o'rniga baho bering.
5. Qanday terminlarni kalkalashga hojat yo'q?
6. Ruscha motivlangan terminlarning o'zbek tiliga o'zlashishi xususida bahs yuritng.
7. Ruscha murakkab qo'shma terminlarning o'zbek tiliga o'zlashishi jarayonida yuz beruvchi hodisalarni belgilang.

8. Internet sohasida qo'llanayotgan termin-birikmalarga faktik misollar keltiring.

9. O'zbek tilida qo'llanayotgan ruscha-baynalmilal prefiksoid-xalqaro terminelementli terminlar to'g'risida fikr yuriting.

10. Xalqaro prepozitiv terminelementlar ishtirok etgan terminlarga manbalardan misollar keltiring.

11. Quyidagi matnda qo'llangan sinonim va antonim terminlarni aniqlang, ularni izohlang:

Sotuvchi va xaridor o'rtasida alohida kelishuv yoki sotish shartnomasiga asosan sotuvchi tomonidan xaridorga beriladigan yengillik; odatdagi to'lanadigan maoshga qo'shimcha mukofot, narxning o'sishi munosabati bilan asosiy ish haqiga qo'shilgan qo'shimcha haq bonus deb ataladi.

Test

1. O'zlashmalar qanday terminlar tarkibida mavjud bo'ladi?

- A) motivlangan
- B) motivlanmagan
- S) sharxlangan
- D) izohlangan

2. Kalkalash qanday turlar orqali reallashadi?

- A) struktur, semantik
- B) struktur, geneologik
- S) struktur, diaxronik
- D) struktur, sinxronik

3. Liftchi, bashnyachi, importchi terminlarida qo'llangan -chi affiksi rus tilidagi qaysi suffiks o'rnida kelgan?

- A) -ist
- B) -nik
- S) -yor
- D) -tor

4. Rus tilida -fikatsiya suffiksi qaysi so'z turkumidan ismlar yasaydi?

- A) ot
- B) sifat
- S) ravish
- D) fe'l

5. Ruscha-baynalmilal terminlarning o'zbek tiliga o'zlashishi nechta usul bilan amalga oshadi?

- A) ikki
- B) uch
- S) to'rt
- D) besh

6. Ruscha-baynalmilal qo'shma terminning ikkinchi komponenti o'zbekcha mutanosibi bilan aynan almashtirilgan qatorni aniqlang.

- A) elektrsim
- B) samolyotsoz
- S) elektrhisoblagich
- D) mashinashunos

7. Ruscha-baynalmilal terminning har ikki komponenti o'zbek tilida tarjima qilingan qatorni belgilang.

- A) DNS-serveri
- B) havotozalagich
- S) avtoyo'l
- D) telemarkaz

8. Ruscha-baynalmilal elementlarni o'zbek tiliga tarjima qilishning nechta turini bilasiz?

- A) ikki
- B) uch
- S) to'rt
- D) besh

9. arxi- prepozitiv terminelement qanday ma'noni ifodalaydi?

- A) belgining meyordan kamligi
- B) belgining meyordaligi
- S) belgining me'rdan ortiqqligi
- D) belgining meyorsizligi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.-Toshkent: O'zbekiston, 2017.

2. O'zbekiston Respublikasining 1995-yil 21-dekabrda yangi tahrirda qabul qilingan "Davlat tili haqida"gi Qonuni.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi PF-4797-son "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-fevraldagi PQ-2789-son "Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.

7. Абдуллаева А. Лексика сферы международных отношений (на материале русского и узбекского языков). Автореф. дисс. канд. филол. наук.-Ташкент, 2003.

8. Abdullayeva Sh. G'aznachilik sohasida qo'llaniladigan moliyaviy-iqtisodiy terminlarning chog'ishtirma tadqiqi (ingliz, o'zbek va rus tillari misolida). Filol. fan. bo'yicha fals. dok. diss. avtoref.-Toshkent, 2018.

9. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi.-Toshkent: O'qituvchi, 1973.

10. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Qadimgi turkiy til.-Toshkent: O'qituvchi, 1982.

11. Abdushukurov B. Eski turkiy til leksikasi. -Toshkent, 2015.

12. Адиханов Д. Формирование экономической терминологии

в современном арабском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Ташкент, 2010.

13. Akobirov S. Termin va terminologiya.-Toshkent, 1968.

14. Alisher Navoiy. Muhokamatul-lug'atayn. O'n besh tomlik. O'n to'rtinchi tom.-Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1967.

15. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1-1U.- Toshkent: Fan, 1983-1985.

16. Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов.-М., 1966.

17. Ахманова О.С., Тер-Мкртчян С.А. Научное определение как лингвистическая и семиотическая проблема. Проблематика определений терминов в словарях разных типов.-М.: Наука, 1976.-С.57-63.

18. Ahmedov O. Ingliz va o'zbek tillarida soliq-bojxona terminlarining lingvistik tahlili va tarjima muammolari. Dokt.diss.avtoref.-Toshkent, 2016.

19. Ahmedov G'., Bektemirov H. Ruscha-o'zbekcha yuridik atamalar lug'ati.-Toshkent: Adolat, 2002.

20. Bakirov F. Yuridik terminlar lug'ati. -Toshkent, 1959.

21. Bakirov F. Yuridik atamalar va iboralar lug'ati. -Toshkent, 1993.

22. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlami. -Toshkent: Fan, 1985.

23. Bekjonov R., Ahmadjonov O. Fizikadan ruscha-o'zbekcha qisqacha lug'at.-Toshkent, 1984.

24. Bekmuhamedov X.D. Tarix terminlari izohli lug'ati. Pedagogika oliy o'quv yurtlarining studentlari va o'rta maktab tarix o'qituvchilari uchun. Toshkent: O'qituvchi, 1978.

25. Bektemirov H., Begmatov E. Mustaqillik davri atamallari. -Toshkent, 2002.

26. Будагов Р.А. Введение в науку о языке.-М.: Добросвет, 2003.

27. Будагов Р.А. Что же такое научный стиль?. Язык, история и современность. - М., 1971.

28. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды МИФЛИ. Т.%. Сборник статей по языкознанию. - М., 1961.-С.3-10.

28. Cabre M. Terminology: Theory, Methods and Application) Ed. Juan C. Sager.-Amsterdam: Benjamins, 1998.

29. Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии (семантические проблемы языка науки). Материалы научного симпозиума. - М.: МГУ.1972. - С.68 -71.
30. Герд А.С. Значение термина и научное знание//Научно-техническая информatsiya. Серия 2. -М.,1991. №10. - С.1-4.
31. Гринев С.В. Введение в терминографию.-М., 1995.
32. Гулямов А. Об аффиксе - дош. Бюллетень АН Уз ССР. - Ташкент, 1946 . -С.17-18.
33. Гулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка.1. Аффиксatsiya. Ч. 1. Словообразующие аффиксы имен. Автореф. дисс. док. филол.наук. – Ташкент, 1955.
34. Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. -Ташкент: Фан, 1990. –С.3-83.
35. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIY вв. Ташкент: Ёзувчи.1991.
36. Дадабаев Х. Старотюркская дипломатическая терминология в XI-XIY вв. Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. -Ташкент: Фан, 1994. -С.4-13.
37. Дадабаев Х. Астрономическая наименования в старотюркских письменных памятниках XI-XIY вв.Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. -Ташкент: Фан, 1994.
38. Dadaboyev H. Tarixiy harbiy terminlar lug'ati. -Toshkent, 2008.
39. Dadaboyev H., Hamidov Z., Xolmanova Z. O'zbek adabiy tili leksikasi tarixi.- Toshkent: Fan, 2007.40. Дадабаев Х. Общественно-политическая терминология в историко-хронологических произведениях Агахи. Казахская терминология в годы независимости. -Алматы, 2014. –С.97-103.
41. Дадабаев Х. Лексико-генетические особенности узбекской терминологии. Лингвист. Илмий мақолалар тўплами У1.- Тошкент,2015.-С.4-10.
42. Dadaboyev H. O'zbek tilida affiksasiya usuli bilan yasalgan sifat-terminlar, "O'zbek tilshunosligi: taraqqiyoti va istiqbollari" mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumanı materiallari.- Toshkent, 2016. –B.193-199.
43. Dadaboyev H.O'zbek tilida morfologik usul bilan termin yasash.

Lingvist. Ilmiy maqolalar to'plami UP.- Toshkent, 2016.-B.4-10.

44. Dadaboyev H. "Devonulug'otitturk"ning til xususiyatlari.-Toshkent, 2017.45. Даниленко В.П. Об основных лингвистических требованиях к стандартизируемым терминам//Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. - М.: МГУ, 1971.

46. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания.- М.,: Наука, 1977.

47. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. Тошкент: Фан, 1977.

48. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси.-Тошкент: Фан, 1979.

49. Древнетюркский словарь. -Л., 1969.

50. El-Kavaninul-Kulliyeye Li-Zabtil-Lugatit-Turkiyye. Prof. Dr. R. Toparli, Prof. Dr. M. Sadi Cocenli, Doc. Dr. N.H.Yanik.-Ankara, 1999.

51. Йодгоров Ҳ. Ўзбек тили ҳарбий терминологиясининг синхроник тадқиқи. Филол.фан. номз.дис.автореф.-Тошкент, 1996.

52. Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIУ в. на арабском языке). Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э.И.Фазылова и М.Т.Зияевой. – Ташкент: Фан, 1978.

53. Исмаилов И. Туркий тилларда кавм-қариндошлик терминлари.- Тошкент: Фан, 1966.

54. Ismailov G'. O'zbek tili terminologik tizimida semantik usulda termin hosil bo'lishi. Filol.fan.nomz.diss.avtoref.-Toshkent, 2011.

55. Ismoilov M., Sharapov A. Tarix atamalari lug'ati.-Toshkent: "Akademnashr", 2013.56. История лексики русского литературного языка конца XVII-начала XIX века. -М.: Наука, 1981.

57. Ishayev A. Terminologiyamizning rivojlanishida o'zbek shevalarining o'rni. O'zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perspektivalari. 1 respublika terminologiya konferensiyasi materiallari.-Toshkent: Fan, (1986).

58. Kadirbekova D. Inglizcha-o'zbekcha axborot kommunikasiya texnologiyalari terminologiyasi va uning leksikografik xususiyatlari. Filol. fan. bo'yicha fals. dok. diss. avtoref.-Toshkent, 2017.

59. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. М.: Наука, 1977.

60. Karimov G'. Sovet davrida o'zbek adabiy tili taraqqiyoti.-Toshkent: Fan, 1985.61. Kitab-i Mecmu-i Tercuman-i Turki ve Acemi ve

Mugali. Prof. Dr. R. Toparli, Prof. Dr. M. Sadi Cocenli, Doc. Dr. N.H.Yan-ik.-Ankara, 2000.

59. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка.-М.-Л., 1960.

62. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура.-изд.4-е.-М.: Книжный дом. Либроком, 2009.

63. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. -М.: АН СССР, 1961.

64.Лотте Д.С. Краткие формы научно-технических терминов.-М.: Наука, 1971.

65. Лотте Д.С. Очередные задачи технической терминологии. Т.1. -М.: Московский лицей, 1994.

66. Madvaliyev A.O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi mas-alalari.T.:O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.2017.-B.28-30.

67. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.-Toshkent: Fan, 2013.

68. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili-Toshkent: O'qituvchi, 1978.

69. Mirtojdiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi-Toshkent: Mumtoz so'z, 2010.

70. Mol A. Sotsiodinamika kultury. - M.: Progress, 1973.

71. Muxtorxon Eshon Umarxo'ja. Diniy atamalar va iboralar. Omma-bop qisqacha izohli lug'at.-Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriy-ot-matbaa ijodiy uyi, 2016.

72. Narxodjayeva X. O'zbek tilida jarayon anglatuvchi terminlarning lingvistik xususiyatlari. Filol.fan.bo'yicha.fals. dok.diss.avtoref.-Tosh-kent, 2017.

73. Odilov Yo. O'zbek tilida enantiosemiya. Dok. diss. avtoref. -Tosh-kent, 2016.

74. Olimxo'jayeva N.R., Sharofiddinxo'jayev N.Sh. Biologiyadan qis-qacha ruscha-o'zbekcha lug'at.-Toshkent, 1990.

75.Omonturdiyev J., Omonturdiyev A. Ma'rifiy-irfoniy istilohlar izohli lug'ati.-Toshkent: Mumtoz so'z, 2014.

76. Павлова М. Метафоры и когнитивные науки. - М.,1998.

77. Paluanova X. Ingliz, o'zbek va qoraqalpoq tillarida ekologik ter-minlarning derivatsion-semantik prinsiplari. Dokt.diss.avtoref. -Toshkent, 2016.

78. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык.-Ташкент:Узгосиздат,1933.

79. Поппе Н.Н. Монгольский словарь "Мукаддимат ал-адаб".-Ч.1-П.-М.-Л.,1938.

80. Примов А.И. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари. Автореф.дисс.канд.филол.наук. Ташкент.2009.

81. Проблемы языка науки и техники.-М.: Наука, 1970.

82. Проблематика определений терминов в словарях разных типов. -Л.: Наука, 1976.

83. Рахимова Х.М., Ибадов К.И., Квиткова Е.М. Англо-русско-узбекский словарь биологических терминов. - Ташкент, 2007.

84. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология// Вопросы терминологии. - М., 1961. -С.46-54.

85. Реформатский А.А. Введение в языкознание. -М: Просвещение, 1987.

86. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiya-si.-Toshkent: O'qituvchi, 1978.

87. Ruscha-lotinch-a o'zbekcha tibbiy terminlar izohli lug'ati.-Toshkent: Kamalak-Hamshira, 1999.

88. Ruscha-o'zbekcha lug'at. Ikki tomli. Tom 1.-Toshkent, 1983.

89. Saidqodirova D. Ingliz va o'zbek tillarida internet terminlarining lingvistik tadqiqi. Filol. fan.bo'yicha fals. dokt.diss. avtoref. Toshkent, 2018.

90. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966.

91. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М.: Наука, 1988.

92. "Tarjumon"- XIU asr yozma obidasi. Nashrga tayyorlovchi A. Yunusov. -Toshkent: Fan, 1980.

93.Тихонов А.Н., Ким Л.Л., Тихонов С.А. Современный русский язык. Лексикология. –Ташкент: Ўқитувчи, 1991.

94. Toshkent oblasti o'zbek shevalari (fonetika, morfologiya, leksika, sintaksis). Mas'ul muharrir: O'z SSR FA akademigi Sh.Sh.Shoabdurahmonov.-Toshkent: Fan, 1976.

95. Tursunov U, Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfologiya, leksikologiya. Qo'llanma. –Toshkent,1965.

96.Tursunova O. Tarixiy manbalarda huquq terminlarining qo'llanishi. Filol. fan. nomz. diss. avtoref. –Toshkent, 2009.

97. Узбекско-русский словарь. - М., 1956.
98. Узбекско-русский словарь. Ўзбекча-русча луғат. –Ташкент:1988.
99. Usmonov O. –dor affiksi haqida//O‘zbek tili va adabiyoti.1976, 1-son,-B.51-56.
100. Usmonov O. -kor affiksi haqida// O‘zbek tili va adabiyoti.1976.1-son.-B.51-56.
101. Usmonov O.,Sh.Hamidov Sh. O‘zbek tili leksikasi tarixidan materiallar (XIX asrning oxiri – XX asrning boshlari).-Toshkent: Fan, 1981.
102. Usmonov O., Doniyorov R. Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug‘ati.-Toshkent: Fan, 1977.
103. Usmonov S. Yilqichilik terminlarini o‘rganishning ayrim masalalari. O‘zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perspektivalari. 1 respublika terminologiya konferensiyasi materiallari.-Toshkent: Fan, 1986.
104. Усманов С. Гиппологическая терминология современного узбекского языка. Автореф. дисс.канд.филол.наук.-Ташкент, 1988.
105. Usmonxo‘jayev A., Avakov V.Ye., Basitxanova E.I.Katta tibbiy etimologik lug‘at (ruscha-lotinja-o‘zbekcha).Bolshoy meditsinskiy etimologicheskiy slovar (russko-latinsko-uzbekskiy).-Toshkent: Noshir, 2010.
106. Usmonxo‘jayev A., Basitxanova E.I., Nazirov P.H., Turaxanova M.S. Tibbiy terminlar ensiklopedik lug‘ati (Ensiklopedicheskiy slovar meditsinskix terminov).-Toshkent: Sug‘diyona, 2010.
107. Usmonxo‘jayev A. Katta tibbiy o‘quv lug‘ati (ruscha-lotinja-o‘zbekcha). Большой медицинский учебный словарь (русско-латинско-узбекский).-Тошкент: Наврўз, 2013.
108. Федорченко Е.А. Становление и развитие терминологической лексики таможенного дела в русском языке.-М., 2004.
109. Felber H. Terminology. Manual.-Paris: Presses universitaires de France, 1984.
110. Whewell W. The philosophy of the inductive sciences founded upon their history. Vo. I-II. - London, 1967.
111. Xolmanova Z. “Boburnoma” leksikasi. –Toshkent: Fan, 2007.
112. Xudayberganova D . Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati. Toshkent, Turon zamin ziyo, 2015.
113. Choriyev Z. Tarix atamalarining izohli lug‘ati. -Toshkent: Sharq, 1999.
114. Шаахмедов Э. Вопросы калькирования с русского на

узбекский язык. Автореф.дисс. канд.филол. наук. - Ташкент, 1974.

115. Shermuhamedov Ya., Umarov A. Ruscha-o'zbekcha harbiy terminlar lug'ati, -Toshkent: Fan, 1981.

116. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. -Toshkent, 1962.

117. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1 qism. Darslik. -Toshkent: O'qituvchi, 1980.

118. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). -Л.: Наука, 1977.

119. Yuldashev I. O'zbek kitobatchilik terminologiyasi: shakllanishi, taraqqiyoti va tartibga solish. Filol. fan. dokt. diss. avtoref. -Toshkent, 2005.

120. O'zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perspektivalari. 1 respublika terminologiya konferensiyasi materiallari. -Toshkent: Fan, 1986.

121. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-P. -M., Russskiy yazyk. 1981.

122. O'zbek tilining izohli lug'ati 1-U. - Toshkent: Fan, 2000-2006.

123. O'zbek terminologiyasi: bugungi holati va istiqboli. Ilmiy-nazariy anjkmn materiallari. -Toshkent, 2017 (lotin yozuvida).

124. O'razboyev A. Ogahiyning tarixiy asarlari leksikasi. -Toshkent: Muharrir nashriyot, 2013.

125. O'rinova O. O'zbek tilidagi qoramolchilik terminlarining leksik-semantik tadqiqi. Filol. fan. nomz. diss. avtoref. -Toshkent, 2007.

126. Hojiyev A. Termin tanlash mezonlari. -Toshkent, 1996.

127. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -Toshkent, 2002.

128. Hojiyev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari. -Toshkent: Fan, 2010.

Internet saytlari

129. www.literature.uz

130. www.genhis.philol.ru

131. www.library.ziyouet.uz

132. www.lingvo-online.ru

133. www.globalterminology.com

134. www.basiccomputerterminology.com

135. www.tilde.com

136. www.oxfordhandbookS.com

Shartli qisqartmalar ro'yxati

anat.-anatomiya
ar.-arab
biol.-biologiya
bot. -botanika
geol.-geologiya
gram.-grammatika
iqt.-iqtisodiyot
kom.-kompyuter tilshunosligi
mat.-matematika
max.-maxsus
mus.-musiq
psix.-psixologiya
tex.-texnika
tib.-tibbiyot
til.-tilshunoslik
fiz.-fizika
xit.-xitoy
yur.-huquq
harb.-harbiy

Nomlari qisqartirilgan manbalar

ANATIL - Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. I-IV. -Toshkent: Fan, 1983-1985.

DLT- Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I-III.-Toshkent, 1960-1963.

DTS -Древнетюркский словарь.-Л., 1969.

RLO'TTIL- Ruscha-lotincha-o'zbekcha tibbiy terminlar izohli lug'ati.-Toshkent: Kamalak-Hamshira, 1999.

RO'L - Ruscha-o'zbekcha lug'at. Ikki tomli. Tom I.-Toshkent, 1983.

URSI - Узбекско-русский словарь. O'zbekcha-ruscha lug'at. -Tashkent:1988.

O'TIL - O'zbek tilining izohli lug'ati. I-II. M.: Русский язык. 1981.

GLOSSARIY

Arxaizm (yun.) - ma'lum davr uchun eskirgan, qo'llanishdan chiqqan boshlagan til birligi (so'z, leksema, termin, frazema va sh.k.).

Arergard (fr.) - harbiy yurish, jang yoxud chekinish paytida asosiy kuchlarning ketidan boruvchi va ularni dushmanning orqadan kelib hujum qilishidan saqlovchi askariy qism.

Dialekt (yun.) - umumxalq jonli so'zlashuv tilining ma'lum areal, hududda qo'llanadigan ko'rinishi.

Ilmiy termin - til so'z boyligining tarkibiy qismi hisoblanib, shaklan va tuzilishiga binoan sodda, yaxlit va qisqa leksik shaklga ega bo'ladi. Ilmiy matnlarning lug'aviy boyligi vositasi sanaladi. Ilmiy sohalarning talab va ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi.

Seleksiyachilik - seleksiya ishi va ilmi.

Simmetriya (yun.) biror narsaning ma'lum nuqta, chiziq yoki tekislikka nisbatan qarama-qarshi tomonda joylashgan qismlari orasidagi o'xshashlik, mutanosiblik, uyg'unlik, moslik, mushtaraklik.

Standartlashmoq - bir standart (namuna)ga kelmoq, standartga muvofiq bir xil, bir qolipda yasalmoq, tayyorlanmoq.

Termin (lot.)- maxsus ilmiy-texnikaviy tushuncha(ma'no)larni ifodalovchi(atovchi) so'z yoki so'z birikmasi.

Terminologiya (lot.)-1. Ilm, fan. Texnika, san'at, madaniyat va boshqa sohalarda qo'llanuvchi terminlar yig'indisi, majmui. M.: *tibbiy terminologiya*, *harbiy terminologiya* va sh.k.; 2. Tilshunoslikning muayyan til so'z boyligida qo'llanuvchi terminlar tizimini struktur, semantik, etimologik(genetik) va funksional jihatdan o'rganuvchi sohasi.

Toponimikon - toponimlar ro'yxati yoxud tomonimlar lug'ati.

Turkologiya - turkiy xalqlarning tili va madaniyatini o'rganuvchi fanlar majmui: turk(iy)shunoslik

Fakultativ (rus.) - majburiy bo'lmagan, ixtiyoriy ravishda saylab olinadigan, ixtiyoriy.

Flora (lot.) - yer kurrasining biror qismi yoki biror geologik davrning barcha o'simliklari; o'simliklar dunyosi.

Xaltacha - hayvon va o'simliklar organizmidagi xaltasimon qism.

G'aramlagich - pichan, paxol, paxta va shu kabilarni to'plovchi, uyuvchi mashina.

Qo'ltiq - quruqlik ichiga suqilib kirgan suv.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-§ Termin va terminologiya.....	5
2-§ O'zbek terminologiyasining shakllanish bosqichlari	13
3-§ O'zbek terminologiyasining leksik-genetik xususiyatlari	21
4-§ Terminologik leksikaning umumadabiy leksika bilan munosabati.....	30
5-§ Qadimgi turkiy til, eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tili terminologiyasi	36
6-§ XX asr o'zbek terminologiyasi	43
7-§ Mustaqillik davri o'zbek terminologiyasining taraqqiyoti	48
8-§ Istiqloq davrida sodir bo'lgan tub o'zgarishlarning o'zbek terminologiyasiga ta'siri.....	58
9-§ Sifat-terminlar, fe'l-terminlar va qo'shma terminlarning yasalishi ..	79
10-§ O'zbek tili terminologiyasidagi leksik-semantik hodisalar	92
11-§ Terminologik lug'atlar, ularning mazmun va sifatini aniqlash	101
12-§ O'zbek terminologiyasini takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan ishlar.....	110
Foydalanilgan adabiyotlar.....	124
Glossariy	133

Hamidulla Dadaboyev

O‘ZBEK TERMINOLOGIYASI

o‘quv qo‘llanma

Muharrir *Axtam Ro‘zimurotov*

Badiiy muharrir va texnik muharrir *Dilmurod Jalilov*

Sahifalovchi *Madina Abdullayeva*

Musahhih *Nigora G‘aniyeva*

Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.

2020-yil 8-oktabrda bosishga ruxsat etildi.

Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Times New Roman garniturası.

Ofset bosma. 8,5 shartli bosma taboq. 9,5 nashr tabog‘i.

Adadi 300 nusxa. 10-raqamli buyurtma.

Bahosi shartnoma asosida

YOSHLAR NASHRIYOT UYI.

Shayxontohur tumani, Navoiy ko‘chasi, 11-uy.

“Avto-Nashr” XK bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahar, 8-mart ko‘chasi, 57-uy.

ISBN 978-9943-6184-6-6

9 789943 618466